

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»**

Фахове видання

Випуск №3 (71)

Київ – 2023

ISSN (Print) 2307-6968
ISSN (Online) 2663-2209
DOI: 10.31732/2663-2209-2023-71

ББК 65я5
В-90

Відповідно до наказів Міністерства освіти і науки України №886 від 02.07.2020 р. та № 894 від 10 жовтня 2022 р. збірник наукових праць "Вчені записки Університету "КРОК" включено до Переліку наукових фахових видань України, категорія "Б" з економіки (економічні спеціальності - 051, 071, 072, 073, 075, 076, 241, 281, 292) та психології (спеціальності – 053)

Збірник наукових праць зареєстрований, реферується та індексується у наступних наукометричних базах даних, репозитаріях та пошукових системах:

- [Міжнародний центр періодичних видань \(ISSN International Centre, м. Париж\):](#)

- [CrossRef \(DOI: 10.31732/2663-2209\):](#)

- [Index Copernicus;](#)

- [Google Scholar;](#)

- [SIS \(Scientific Indexing Services \);](#)

- [Academic Resource Index ResearchBib;](#)

- [Ulrichsweb Global Serials Directory;](#)

- [PKP Index;](#)

- [Eurasian Scientific Journal Index;](#)

- [OUCI \(Open Ukrainian Citation Index\);](#)

- [Dimensions;](#)

- [OpenAire;](#)

- [Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;](#)

- [Інституційний репозитарій Вищого навчального закладу «Університету економіки та права «КРОК».](#)

Вчені записки Університету «КРОК» : зб. наук. праць. Київ : ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», 2023. Вип. №3 (71). 216 с.

У шістдесят дев'ятому випуску зібрані статті науковців ВНЗ «Університету економіки та права «КРОК», інших закладів вищої освіти, науково-дослідних установ України, підготовлені за результатами їх наукової роботи. Розраховано на викладачів закладів вищої освіти, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у сфері економічної теорії, міжнародних економічних відносин, фінансів, банківської справи та страхування, обліку, аудиту та оподаткування, публічного управління та адміністрування, менеджменту та маркетингу, підприємництва, торгівлі та біржової діяльності, економічної безпеки держави та суб'єктів господарської діяльності, інноваційної діяльності та психології.

*Рекомендовано до друку Вченою радою ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
(протокол №7 від 25 травня 2023 року)*

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 17174-5944ПР від 18.11.2010 р.*

Головний редактор:

Мігус Ірина Петрівна

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри управління фінансово-економічної безпеки,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Редакційна колегія:

Лаптев Сергій Михайлович

кандидат економічних наук, професор, президент,
ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК»,
Україна

Алькема Віктор Григорович

доктор економічних наук, професор, завідувач
кафедри управлінських технологій, ВНЗ
"Університет економіки та права «КРОК», Україна

Акімов Олександр Олексійович

доктор наук з державного управління, доцент,
Заслужений економіст України, професор кафедри
управління охороною здоров'я та публічного
адміністрування, Національний університет
охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика,
Україна

Акімова Людмила Миколаївна

доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри фінансів та економічної безпеки,
Заслужений працівник освіти України,
Національний університету водного господарства
та природокористування, Україна

Андрієнко Василь Миколайович

доктор економічних наук, професор, директор
Державного підприємства зовнішньоекономічної
діяльності "УКРІНТЕРЕНЕРГО", Україна

Брадул Олександр Михайлович

доктор економічних наук, професор, декан
факультету економіки та управління
бізнесом, професор кафедри обліку,
оподаткування, публічного управління та
адміністрування «Криворізький національний
університет», Україна

Бурлакова Ірина Анатоліївна

доктор психологічних наук, професор, професор
кафедри психології та педагогіки,
Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ, Україна

Брюховецька Олександра Вікторівна

доктор психологічних наук, доцент, професор
кафедри психології та особистісного
розвитку, ДВНЗ «Університет менеджменту
освіти», Україна

Грушко Віктор Іванович

доктор економічних наук, професор, завідувач
кафедри національної економіки та фінансів, ВНЗ
"Університет економіки та права «КРОК», Україна

Денисенко Микола Павлович

доктор економічних наук, професор, професор
кафедри бізнес-економіки та туризму, Київський
національний університет технологій та дизайну,
Україна

Гураль-Полрола Джоланта

доктор габілітований, професор надзвичайний,
ректор, Старопольська Вища Школа, Польща

Едгар Сіка

доктор економічних наук, професор кафедри
економіки, декан економічного факультету,
Університет Фоджа, Італія

Захаров Олександр Іванович

кандидат економічних наук, професор, завідувач
кафедри управління фінансово-економічної
безпекою, ВНЗ "Університет економіки та права
«КРОК», Україна

Кавун Сергій Віталійович

доктор економічних наук, професор, ПрАТ
"Міжрегіональна академія управління персоналом",
Україна

Коваль Яна Сергіївна

кандидат наук з державного управління, доцент,
доцент кафедри міжнародного
менеджменту, Державний торговельно-
економічний університет, Україна

Копитко Марта Іванівна

доктор економічних наук, професор, професор
кафедри менеджменту, Львівський державний
університет внутрішніх справ, Україна

Літвін Наталія Миколаївна

кандидат економічних наук, професор, професор
кафедри управлінських технологій, ВНЗ
"Університет економіки та права «КРОК», Україна

Ляшенко Олександра Миколаївна

доктор економічних наук, професор, професор
кафедри управління та організаційного
розвитку, Український католицький університет,
Україна

Мельничук Дмитро Петрович

доктор економічних наук, професор кафедри психології та соціального забезпечення, Державний університет «Житомирська політехніка», Україна

Малкова Тетяна Миколаївна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Україна

Наконечна Наталія Василівна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Україна

Паращенко Людмила Іванівна

доктор наук з державного управління, кандидат педагогічних наук, професор, Відмінник освіти України, професор кафедри управлінських технологій, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Україна

Петрова Ірина Леонідівна

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри маркетингу та поведінкової економіки, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Україна

Петрунько Ольга Володимирівна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Радіонова Ірина Федорівна

доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної та прикладної економіки, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна

Радчук Галина Кіндратівна

доктор психологічних наук, завідувач кафедри психології розвитку та консультування, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

Рокоча Віра Володимирівна

доктор економічних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Україна

Румик Ігор Іванович

доктор економічних наук, професор, заступник завідувача кафедри національної економіки та фінансів, Університет «КРОК», Україна

Сингаївська Ірина Валентинівна

кандидат психологічних наук, професор, директор інституту психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Україна

Терехов Віктор Іванович

доктор економічних наук, професор, професор кафедри управлінських технологій, ВНЗ "Університет економіки та права «КРОК», Україна

Токар Володимир Володимирович

доктор економічних наук, професор, професор кафедри інженерії програмного забезпечення та кібербезпеки, Державний торговельно-економічний університет, Україна

Чирва Ольга Григорівна

доктор економічних наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Україна

Шевяков Олексій Володимирович

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та педагогіки, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Україна

Шепелюк Віра Анатоліївна

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри бухгалтерського обліку, оподаткування, державного управління та адміністрування Криворізького національного університету, м. Кривий Ріг, Україна

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІКА

Економічний аналіз ринку нерухомості: загальні підходи та їх застосування для українського ринку <i>Ірина Радіонова, Юрій Піта</i>	9
Порівняння систем прогнозування напряму змін курсу фінансового інструменту з використанням простих, експоненційних та лінійно зважених ковзних середніх <i>Вадим Савченко</i>	19
Міжнародне партнерство університетів як необхідна умова їх сталого розвитку під час економічної невизначеності <i>Вікторія Маринович</i>	31

РОЗДІЛ 2. УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

Роль міжнародної співпраці державних органів у сфері зниження та управління рівнем корупції в Україні <i>Наталія Шевченко, Марта Копитко, Олександр Захаров</i>	38
Зростання ефективності управління персоналом як основа конкурентоспроможності та якості діяльності організації, її функціональних підрозділів <i>Оксана Кириченко</i>	46
Управління логістичним каналом підприємств харчової промисловості <i>Євгеній Осколок, Ганна Пазєєва</i>	54
Дослідження сутності інформаційно-аналітичного підґрунтя формування адаптивної стратегії розвитку підприємства <i>Володимир Галіка</i>	67
Складське господарство та підходи до фінансування стартапів у логістичній галузі <i>Ольга Романюк</i>	74
Облікова політика, як інструмент управління нефінансовими активами державних установ <i>Олена Цятковська</i>	85
Науково-практичний інструментарій оцінювання рівня цифрової трансформації, інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємств сфери інформаційних технологій <i>Олександр Правдивець</i>	92

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЯ

«Суб’єктивне» та «об’єктивне» як методологічна проблема <i>Тетяна Малкова</i>	103
Інтернет-залежність як адикція сучасної людини <i>Ольга Петрунько, Ольга Сілаєва</i>	115
Особливості комунікативних проблем в шлюбних партнерських стосунках переселенців під час війни <i>Ірина Сингаївська, Наталія Осауленко</i>	125
Родовий комплекс і традиції святої вечері: психологічний та етнографічний погляд <i>Разіда Ткач, Мирослава Кирильчук</i>	135
Взаємозв’язок самооцінки та самопрезентації молоді у соціальних мережах <i>Лариса Березовська</i>	142
Особистісні суперечності здобувачів вищої освіти та їх корекція засобами психодрами <i>Анатолій Шульдик, Галина Шульдик</i>	150
Практичні аспекти зміцнення психологічного благополуччя підприємців в умовах війни <i>Олена Никоненко, Артем Шевченко</i>	159
Тип трудової мотивації та рівень емоційної ефективності у спілкуванні, як чинники адаптації трудових мігрантів в Україні <i>Ганна Склярєва, Валерій Козачук</i>	169
Розвиток емоційної стійкості майбутніх педагогів <i>Наталія Гриньова, Лариса Данилевич</i>	176
Наукові підходи вивчення психічних станів у фаховій літературі <i>Наталія Науменко</i>	184
Теоретичний аналіз феліцитарної проблематики <i>Юлія Радченко</i>	193
Психо-сексуальні основи сексуальної реабілітації військових, ветеранів та цивільних з інвалідністю <i>Святослава Федорець</i>	199
Вплив взаємодії батьків і педагогів на формування особистості дитини з особливими освітніми потребами <i>Лілія Потапюк, Марія Косенюк</i>	208

CONTENT

CHAPTER 1. ECONOMICS

Economic analysis of the real estate market: general approaches and applications for the Ukrainian market <i>Iryna Radionova, Yurii Pita</i>	9
Comparison of systems of forecasting the direction of changes in the exchange rate of a financial instrument using simple, exponential and linear weighted moving averages <i>Vadym Savchenko</i>	19
International partnership of universities as a necessary condition for their sustainable development during economic uncertainties <i>Viktoriia Marynovych</i>	31

CHAPTER 2. MANAGEMENT AND ADMINISTRATION

The role of international cooperation of public authorities in reducing and managing corruption in Ukraine <i>Nataliia Shevchenko, Marta Kopytko, Oleksandr Zakharov</i>	38
Increasing the efficiency of personnel management as the basis for competitiveness and quality of the organization and its functional divisions <i>Oksana Kyrychenko</i>	46
Managing the logistics channel of food industry enterprises <i>Yevhenii Oskolok, Hanna Paziieva</i>	54
Research of the essence of the information and analytical subground of the formation of an adaptive development strategy of the enterprise <i>Volodymyr Halika</i>	67
Warehousing and approaches to financing startups in the logistics industry <i>Olha Romaniuk</i>	74
Accounting policy as a tool for management of non-financial assets of state institutions <i>Olena Tsiatkovska</i>	85
Scientific and practical toolkit for assessing the level of digital transformation, innovative development of the economic security system of companies in the sphere of information technologies <i>Oleksandr Pravdyvets</i>	92

CHAPTER 3. PSYCHOLOGY

"Subjective" and "objective" as a methodological problem	
<i>Tetiana Malkova</i>	103
Internet addiction as an addiction of a modern person	
<i>Olga Petrynko, Olha Silaieva</i>	115
features communicational problems in marriage partnership of forced migrants during the war time	
<i>Iryna Synhaivska, Nataliia Osaulenko</i>	125
Genealogical complex and traditions of the holy supper: psychological and ethnographic view	
<i>Razida Tkach, Myroslava Kyrylchuk</i>	135
Relationship of self-esteem and self-presentation of youth in social networks	
<i>Larysa Berezovska</i>	142
Higher education applicants' personal contradictions and their correction by means of psychodrama	
<i>Anatolii Shuldyk, Halyna Shuldyk</i>	150
Practical aspects of strengthening the psychological well-being of entrepreneurs in the conditions of war	
<i>Olena Nykonenko, Artem Shevchenko</i>	159
Type of work motivation and level of emotional efficiency in communication as factors of adaptation of labor migrants in Ukraine	
<i>Hanna Skliarova, Valeriy Kozachuk</i>	169
Development of emotional resistance of future teachers	
<i>Nataliia Hryniova, Larisa Danilevich</i>	176
Scientific approaches to the study of mental states in professional literature	
<i>Natalia Naumenko</i>	184
Theoretical analysis of felicitary problems	
<i>Yuliia Radchenko</i>	193
Psycho-sexual fundamentals of sexual rehabilitation of military, veterans and civilians with disabilities	
<i>Svyatoslava Fedorets</i>	199
The influence of parent-teacher interaction in forming the personality of a child with special educational needs	
<i>Liliia Potapiuk, Mariia Koseniuk</i>	208

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІКА

УДК 336.77

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-9-18

ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ РИНКУ НЕРУХОМОСТІ: ЗАГАЛЬНІ ПІДХОДИ ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО РИНКУ

Ірина Радіонова¹, Юрій Піта²

¹Д.е.н., професор ДВНЗ Київський національний університет імені Вадима Гетьмана, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: irina.radionova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0941-2867>

²Аспірант програми 051 «Економіка», ВНЗ «Університету економіки та права «КРОК», Президент «Асоціації фахівців ринку нерухомості (рієлторів) України», м. Київ, Україна, e-mail: yuriy.pita@kpp-kiev.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2010-8735>

ECONOMIC ANALYSIS OF THE REAL ESTATE MARKET: GENERAL APPROACHES AND APPLICATIONS FOR THE UKRAINIAN MARKET

Iryna Radionova¹, Yurii Pita²

¹Doctor of Economic Sciences, Prof. Habil., Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: irina.radionova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0941-2867>

²Postgraduate student, 051 «Economics», KROK University, President of the Association of Realtors of Ukraine, Kyiv, Ukraine, e-mail: yuriy.pita@kpp-kiev.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2010-8735>

Анотація. В статті подано результати дослідження загальних підходів до аналізу ринку нерухомості. Здійснена спроба економічного аналізу українського ринку нерухомості. Автори виходили з припущення про важливість застосування в економічному аналізі ринку нерухомості основних положень загальної теорії ринків. Метою дослідження є застосування ідей теорії ринків в аналізі ринку нерухомості загалом та українського ринку нерухомості, зокрема. В дослідженні використано інструментарій сегментування ринку, факторного аналізу, статистичного аналізу динамічних рядів даних. Ідентифіковані ключові фактори впливу на попит на ринку нерухомості, серед яких: загальний рівень добробуту (доходів) громадян, рівність/нерівність розподілу доходів у суспільстві, рівень ліквідності та прибутковості альтернативних до нерухомого майна форм активів, умови банківського кредитування при придбанні нерухомості, способи (алгоритми, методики, правила) оцінювання об'єктів нерухомості, динаміка курсу національної валюти, активність агентів ринку, які працюють на замовлення покупців. Ідентифіковані ключові фактори впливу на пропозицію на ринку нерухомості, серед яких: виробничий потенціал будівельних та девелоперських компаній, рівень цін на будівельні матеріали та ремонтні роботи, умови банківського кредитування забудовників та інвесторів, способи (алгоритми, методики, правила) оцінювання об'єктів нерухомості, динаміка курсу національної валюти, активність агентів ринку, які працюють на замовлення продавців нерухомості. Виокремлені об'єктивні причини державного регулювання ринку нерухомості. Проаналізовано динаміку показника кількості угод на українському ринку нерухомості та з'ясовано факт циклічності змін цього показника під впливом психологічного фактору. Досліджено динаміку зміни загального рівня цін на українському ринку та з'ясовано факт певної стабільності в змінах темпу зростання цін. Окреслено деякі проблеми аналізу ринку нерухомості, пов'язані з браком статистичної інформації, необхідної для змістовного економічного аналізу цього ринку.

Ключові слова: ринок нерухомості, фактори впливу на попит та пропозицію на ринку нерухомості, динаміка цін на ринку нерухомості, «нецінові» фактори впливу, «неринкові» фактори впливу

Формули: 0; рис.: 3; табл.: 2; бібл.: 31

Abstract. This article presents the results of investigation the general approaches to real estate market analysis. The attempt of economic analysis of the Ukrainian real estate market was made. The authors assumed the importance of applying the main provisions of the general theory of markets in the economic analysis of the real estate market. The purpose of the study is to apply the ideas of market theory in the analysis of the real estate market in general and the Ukrainian real estate market in particular. The research used some tools of market segmentation, factor analysis, statistical analysis of dynamic data series. The key factors affecting the demand in the real estate market are identified. They include the general level of well-being (income) of citizens, the equality/inequality of income distribution in society, the level of liquidity and profitability of the alternative to real estate another assets, conditions of bank lending for purchasing real estate, methods (algorithms, instruments, rules) of valuation the real estate, dynamics of the national

currency exchange rate, activity of market agents who work on behalf of buyers. Identified key factors affecting supply on the real estate market, including: economic potential of construction and development companies, price level for construction materials and repair work, conditions of bank lending to developers and investors, methods (algorithms, instruments, rules) real estate objects evaluation, dynamics of national currency exchange rate, the activity of market agents who work on behalf of real estate sellers. Objective reasons for state regulation of the real estate market are singled out. The dynamics of the indicator of the number of transactions on the Ukrainian real estate market were analyzed and the fact of cyclical changes of this indicator under the influence of the psychological factor was clarified. The dynamics of changes in the general level of prices on the Ukrainian market were studied and the fact of a certain stability in changes of the price rate growth was clarified. Some problems of real estate market analysis related to the lack of statistical information necessary for meaningful economic analysis of this market are outlined.

Key words: real estate market, factors affecting demand and supply in the real estate market, price dynamics in the real estate market, "non-price" influencing factors, "non-market" influencing factors

Formulas: 0; **fig.:** 3; **tabl.:**2; **bibl.** 31.

Постановка проблеми. В статті досліджується проблема ідентифікації основних підходів в аналізі ринку нерухомості та їх застосування для сучасного українського ринку нерухомості. Актуальність економічного аналізу ринку нерухомості пояснюється, передусім, особливою стимулюючою роллю, яку виконував цей ринок у функціонуванні української економіки в усі періоди її новітньої історії. Є підстави вважати, що ця роль збережеться й у період післявоєнного відновлення. Ринок нерухомості в Україні завжди був сферою швидкого створення додаткових робочих місць, активної бізнесової діяльності українських підприємців та джерелом зростаючих доходів й податкових надходжень до державного бюджету. Українські громадяни ставляться до нерухомості як до одного з найбільш надійних активів. Тому, окрім власне функції забезпечення споживачів особливими товарами та послугами, цей ринок створював специфічний мультиплікативний ефект, надаючи імпульсу до розвитку всієї економіки. Відтак, дослідження параметрів ринку нерухомості та особливостей їх прояву в умовах економічної невизначеності, посиленої багаторічною війною з росією, є актуальною теоретичною та прикладною проблемою.

Формулювання цілей статті.

Метою цієї статті є ідентифікація основних підходів до аналізу ринку нерухомості, відповідно, до визначення тих параметрів, які мають стати предметом дослідження. Така ідентифікація є необхідною передумовою для подальшого

обґрунтування перспектив розвитку ринку та ймовірних напрямків його впливу на стабілізацію української економіки.

Для досягнення визначених цілей в статті використана методологія загальної теорії ринків, в межах якої вироблено загальний алгоритм дослідження бідь-якого ринку, що охоплює аналіз попиту та факторів впливу на нього, аналіз пропозиції та факторів впливу, а також аналіз формування цін ринку. В дослідженні також використані деякі ідеї теорії поведінкової економіки, а саме: ідея про необхідність врахування психологічних факторів, які впливають на досягнення рівноваги на ринку нерухомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ринок нерухомості є предметом досліджень, які висвітлюються в сотнях періодичних видань на Заході. Нерухомість аналізується з різних сторін, передусім, з економічної та фінансової, інвестиційної та оціночної, управлінської, податкової, законодавчої тощо. Про різнобічність досліджень нерухомості, зокрема, свідчать назви спеціалізованих західних видань: «Mortgage and Real Estate Executives Report», «National Real Estate Investor», «Real Estate Economic», «Real Estate Finance Journal», «Real Estate Law Journal», «The Appraisal Journal», «The Journal of Real Estate Portfolio Management», «The Journal of Real Estate Taxation» тощо [1].

Для нашого дослідження важливими є підходи та акценти, які роблять дослідники ринку нерухомості. Показовим є те, що в одних джерелах автори акцентують увагу на *об'єктах* ринку нерухомості, а тому зосереджуються на житловій, комерційній,

промисловій нерухомості та землі як нерухомості [2]. В інших дослідженнях, натомість, автори роблять акцент на *суб'єктах (агентах)* ринку нерухомості Cucchiarelli P., McGreal S. [3].

Спеціальні дослідження ринку нерухомості присвячені факторам впливу на цей ринок. Зрозуміло, що, з огляду на велику кількість таких факторів, дослідники групують й подають їх по-різному. До прикладу, в одному з досліджень виокремлено чотири ключові фактори одночасного впливу на ціни, пропозицію нерухомості та інвестиційний потенціал ринку. Такими факторами визначені демографічні характеристики покупців, процентні ставки фінансового ринку, інвестиції, що залежать від фази економічного циклу, державна політика уряду Nguyen J. Key [4] Важливими є роботи, присвячені оцінці впливу ринку нерухомості на інші національні ринки. Такою, до прикладу, є робота Xiangyu Chen, Jittima Tongurai [5].

Роботи вітчизняних дослідників ринку нерухомості, здебільшого, присвячені питанням оцінки нерухомого майна, іпотечному кредитуванню, оподаткуванню нерухомості та реалізації операції з нерухомістю. Українські дослідники приділяють увагу понятійному апаратові та принципам оцінки й підходам до оцінки нерухомості та класифікаціям нерухомого майна Drapikovskiy O., Ivanov I., Smolnikova S. [6]. Досліджуються прикладні питання функціонуванню ринку нерухомості, аналізується динаміка ринку нерухомості та проблеми застосування різних механізмів інвестування на ринку Kobzan S. M. [7]. Частина досліджень присвячена аналізу земельних відносин в контексті ринку нерухомості, ролі нерухомості в економічній діяльності та проблемам фінансуванню об'єктів нерухомості Kurchenko V. R., Zayets M. A., Zakharchenko O. V., Smentina N. V., Ulybina V. O. [8]. Предметом дослідження стають особливості регіональних ринків житлової

нерухомості в Україні, теоретичні та прикладні аспекти формування та регулювання конкурентних відносин та оцінювання рівня конкурентної спроможності Pavlov K. V., Pavlova O. M. [9].

Виклад основного матеріалу дослідження. Досліджуючи проблему основних підходів до аналізу ринку нерухомості, автори виходять з припущення, що методологічною основою дослідження має бути *загальна теорія ринку*. Основи теорії ринку викладено в будь-якому базовому підручнику Economics, починаючи з відомого підручника Пола Самуельсона 1948 р. [10], й закінчуючи сотнями сучасних підручників Economics, наприклад [11]. Як відомо, в межах загальної теорії ринку сформульовано загальний алгоритм дослідження будь-якого ринку. Відповідно, предметом дослідження ринку нерухомості мають ставати такі його параметри, як:

- попит та фактори, які на нього впливають,
- пропозиція та фактори, які на неї впливають,
- ринкова (рівноважна/нерівноважна) ціна.

У подальших міркуваннях ми виходитимемо з визначення, що *попит на ринку нерухомості* – це готовність (здатність) покупців купувати власне нерухомість або послугу тимчасового користування нею. Натомість, *пропозиція на ринку нерухомості* – це готовність (здатність) продавців пропонувати власне нерухомість або послугу тимчасового користування нею.

Зрозуміло, що структура попиту та структура пропозиції пов'язані з існуванням різних сегментів ринку нерухомості. На наш погляд, доцільно використовувати різні критерії при структуруванні ринку нерухомості. Сегменти ринку, які виокремлені за трьома, на думку авторів, визначальними критеріями, подано на рисунку 1.

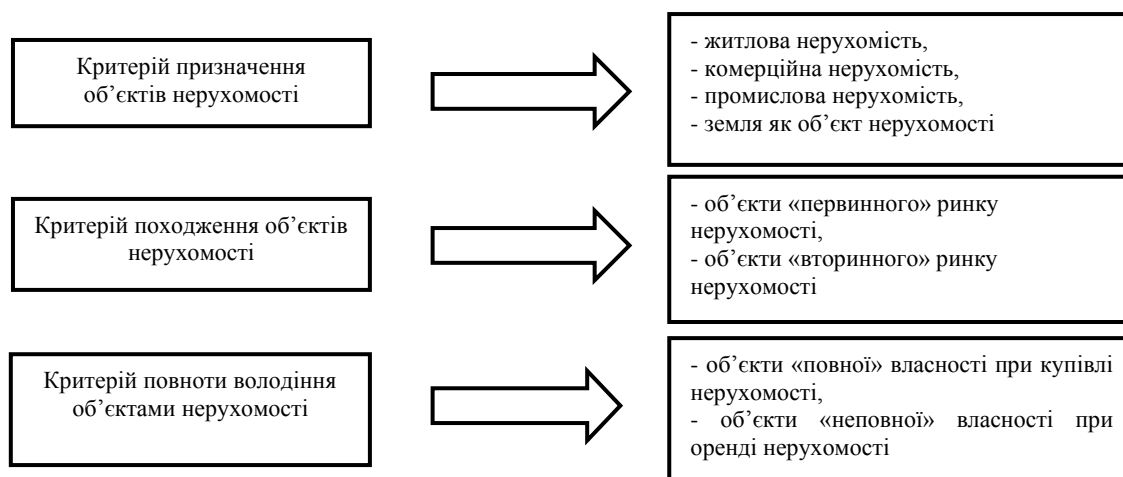

Рис.1 Сегменти ринку нерухомості за трьома визначальними критеріями

Джерело: створено авторами самостійно

На рис.1 ілюстрована ідея про те, що, застосовуючи різні критерії, можна виокремити різні структурні сегменти ринку нерухомості. Зокрема, за критерієм призначення нерухомості, зазвичай, виокремлюють чотири сегменти ринку: житлової, комерційної, промислової нерухомості та землі як об'єкту нерухомості. Зрозуміло, що в межах кожного з цих сегментів ринку формується особливий попит покупців та особлива пропозиція продавців, які змінюються під впливом особливих факторів. Те саме стосується й інших сегментів ринку нерухомості, які ми виокремили за двома іншими критеріями, а саме: за походженням об'єктів нерухомості (відповідно, сегмент об'єктів «первинного» та «вторинного» ринку) та за повнотою володіння об'єктами нерухомості (відповідно, сегмент об'єктів «повної» власності при купівлі та «неповної» власності при оренді). Не виключено застосування й інших критеріїв та, відповідно, виокремлення інших сегментів ринку нерухомості.

Важливим аспектом дослідження параметрів ринку нерухомості є оцінювання (якісне та кількісне) факторів впливу на попит та пропозицію на цьому ринку. Йдеться про фактори, які в загальній теорії ринку визначаються як «нецінові фактори». Такою назвою підкреслюють їх відмінність від власне ринкової ціни товару

на конкретному ринку, у нашому випадку – на ринку нерухомості.

Уявлення авторів про зміст стимулюючого/стримуючого впливу окремих факторів на попит та пропозицію на ринку нерухомості, а також про логіку цього впливу презентовані в аналітичних таблицях 1 та 2.

В аналітичній таблиці 1. подані основні фактори, які, на думку авторів, можуть впливати на попит на нерухомість. Частина цих факторів – загальний рівень добробуту, активність посередників (агентів) на ринку нерухомості, мають однозначно *прямий* зв'язок з попитом на нерухомість.

Частина факторів – податкове навантаження на власників майна, ціна кредитних ресурсів, способи оцінювання нерухомості, що спричиняють її здорожчання, – мають однозначно *обернений* зв'язок з попитом на нерухомість. Фактор нерівності розподілу доходів (багатства) у суспільстві та динаміка курсу національної валюти, ймовірно, діють на попит на нерухомість неоднозначно (нелінійно). Маємо на увазі те, що існують об'єктивні межі «нормальності» коливань і показників нерівності розподілу, і показників відхилень курсу національної валюти. Після переходу «меж нормальності» та входження в зону невизначеності характер цього впливу може суттєво змінюватись.

Таблиця 1. Фактори впливу на попит на ринку нерухомості

Фактори впливу на попит	Логіка впливу на попит на ринку нерухомості (D_{RE}) окремих факторів
1. Загальний рівень доходів громадян: ВВП на одного громадянина (Y/L), середня зарплата тощо.	$Y/L \uparrow \rightarrow D_{RE} \uparrow$ Зростання загального рівня добробуту громадян, за незмінності інших умов, збільшує попит на нерухомість
2. Рівність/нерівність розподілу доходів, виміряні, наприклад, коефіцієнтом Джині (k_{Gini}).	$k_{Gini} \uparrow \downarrow \rightarrow D_{RE} \downarrow \uparrow$ Зростання нерівності розподілу доходів може, або зменшувати попит на нерухомість за рахунок збідніння менш забезпечених, або, навпаки, збільшувати його за рахунок збагачення багатих
3. Рівень оподаткування об'єктів нерухомості (податкові ставки (T_{RE}), правила оподаткування, податкові пільги тощо)	$T_{RE} \uparrow \rightarrow D_{RE} \downarrow$ Зростання податкового навантаження на доходи власників майна, за незмінності інших умов, зменшує попит на нерухомість
4. Рівень ліквідності та прибутковості альтернативних щодо об'єктів нерухомості активів (L_{st}/Pr_{st})	$L_{st}/Pr_{st} \uparrow \rightarrow D_{RE} \downarrow$ Зростання ліквідності та прибутковості альтернативних щодо нерухомості форм активів, за незмінності інших умов, зменшує попит на нерухомість, зокрема, за логікою «портфельної теорії активів»
5. Умови банківського кредитування для придбання нерухомості (процентна ставка - i)	$i \uparrow \rightarrow D_{RE} \downarrow$ Подорожчання кредитних ресурсів для покупців нерухомості, за незмінності інших умов, зменшує попит на нерухомість
6. Способи (алгоритми, методики, правила) оцінювання об'єктів нерухомості (P_{RE})	$P_{RE} \uparrow \rightarrow D_{RE} \downarrow$ Якщо алгоритми, методики, правила оцінювання майна сприяють здорожчання нерухомості, то, за незмінності інших умов, попит на нерухомість зменшується
7. Динаміка курсу національної валюти (q)	$q \uparrow \downarrow \rightarrow D_{RE} \downarrow \uparrow$ За ревальвації національної валюти відбувається відносно здорожчання нерухомості та зменшення попиту на нерухомість, відповідно, за девальвації національної валюти – здешевлення та зростання попиту, за незмінності інших умов
8. Активність агентів на ринку нерухомості (ріелтських компаній) (A_R) зі стимулювання попиту	$A_R \uparrow \rightarrow D_{RE} \uparrow$ Активність посередників (агентів) на ринку нерухомості, до яких звертаються покупці й які діють в інтересах покупців, збільшує попит на нерухомість, за незмінності інших умов

Джерело: створено авторами самостійно

В аналітичній таблиці 2 подано основні, на думку авторів, фактори впливу на пропозицію на ринку нерухомості. Такі фактори, як потенціал будівельних та девелоперських компаній, алгоритми оцінки, що діють в бік зростання цін на нерухомість, активність посередників (агентів) ринку, що діють в інтересах продавців, – збільшують пропозицію нерухомості. Натомість, рівень цін на будівельні та ремонтні ресурси, а також здорожчання кредитних ресурсів для інвесторів зменшують пропозицію нерухомості. Динаміка курсу валюти, на наш погляд, впливає на пропозицію нерухомості в залежності від «нормальності» коливань курсу національної валюти.

Аналіз третього з найважливіших параметрів ринку нерухомості – рівня цін – має здійснюватися в контексті відповіді на фундаментальне питання для всіх сучасних ринків. Це – питання про те, в якій мірі ціни ринку можуть наближатись до рівноважних. Зрозуміло, що, за загальною теорією ринку, в якості рівноважної розглядається ціна, що формується під впливом ринкового попиту та пропозиції. Фундаментальне питання рівня цін ринку може формулюватися у такий спосіб: в якій мірі в процесі ринкового ціноутворення втручаються, так звані, «неринкові чинники».

Зазвичай, в якості таких «неринкових чинників» фігурують складники інституційного середовища, а саме: визначені пріоритети урядової політики,

зрілість інститутів державної влади, які забезпечують дотримання норм права, а

також рівень монополізації ринку з боку або продавців, або покупців.

Таблиця 2. Фактори впливу на пропозицію на ринку нерухомості

Фактори впливу на пропозицію	Логіка впливу на пропозицію на ринку нерухомості (S_{RE}) окремих факторів
1. Потенціал будівельних компаній (A_B) та девелоперських компаній (A_D), а також прибутковість будівельного та девелоперського бізнесу.	$A_B \uparrow, A_D \uparrow \rightarrow S_{RE} \uparrow$ Зростання ресурсних та організаційних можливостей будівельних та девелоперських компаній збільшує пропозицію на первинному ринку нерухомості, за незмінності інших умов
2. Рівень цін на будівельні матеріали та ремонтні послуги й ресурси (матеріали) (P_{res}).	$P_{res} \uparrow \rightarrow S_{RE} \downarrow$ Зростання цін на будівельні та ремонтні матеріали зменшує пропозицію на ринку нерухомості, Зростання ресурсних та організаційних будівельних компаній збільшує пропозицію на первинному ринку нерухомості, за незмінності інших умов
3. Умови банківського кредитування забудовників (процентна ставка - i)	$i \uparrow \rightarrow S_{RE} \downarrow$ Подорожчання кредитних ресурсів для інвесторів, за незмінності інших умов, зменшує пропозицію на нерухомості
4. Способи (алгоритми, методики, правила) оцінювання об'єктів нерухомості (P_{RE})	$P_{RE} \uparrow \rightarrow S_{RE} \uparrow$ Алгоритми, методики, правила, які сприяють зростанню цін на нерухомість, збільшують її пропозицію, за незмінності інших умов.
5. Динаміка курсу національної валюти (q)	$q \uparrow \downarrow \rightarrow S_{RE} \uparrow \downarrow$ За ревальвації національної валюти відбувається відносно здорожчання нерухомості та зростання пропозиції, відповідно, за девальвації національної валюти – здешевлення та зменшення пропозиції, за незмінності інших умов
6. Активність посередників (агентів) на ринку нерухомості (ріелтерських компаній) (A_R) зі стимулювання пропозиції	$A_R \uparrow \rightarrow S_{RE} \uparrow$ Активність посередників (агентів) на ринку нерухомості, до яких звертаються продавці й які працюють в інтересах продавців, збільшує попит на нерухомість, за незмінності інших умов

Джерело: створено авторами самостійно

Автори цього дослідження висувають гіпотезу щодо формування цін ринку нерухомості, яка потребує подальшої перевірки. Ми припускаємо, що об'єктивно ціни цього ринку в більшій мірі, ніж на інших ринках, перебувають під впливом «неринкових факторів». Отже, ці ціни в більшій мірі відхиляються від рівноважних ринкових цін. Це може обґрунтуватись такими обставинами.

По-перше, ринок нерухомості об'єктивно потребує державного регулювання, з огляду на зв'язок об'єктів нерухомості з найбільш стратегічним національним ресурсом – землею. Йдеться про те, що стратегічний ресурс земля є складником майнових комплексів. По-друге, якість побудованих об'єктів нерухомості – це питання безпеки життя та здоров'я громадян. Відтак, державний контроль є необхідною умовою будівництва та експлуатації нерухомості. По-третє, великі масштаби інвестицій, яких

потребують сучасні об'єкти спільної міської забудови, та залученість в це інвестування великої кількості приватних інвесторів актуалізує проблему захисту прав інвесторів та запобігання зловживанням.

Ринок нерухомості може ставати і реально ставав в Україні упродовж всього періоду її новітньої історії механізмом запобігання нестабільності для економічних суб'єктів, які змушені функціонувати в умовах високого рівня невизначеності. Йдеться про нерухомість як про відносно надійніший актив в умовах відсутності або високих ризиків інших альтернативних форм активів. Відтак, державні заходи з забезпечення надійності цього ринку, могли б створювати передумови загальної економічної стабільності.

Можливості кількісного аналізу українського ринку нерухомості, за пропонованою нами алгоритмом обмежені браком необхідної офіційної статистики.

Аналіз наявних джерел статистичних даних щодо ринку нерухомості має стати предметом спеціального дослідження та управлінських висновків публічної влади. Тому робитимемо узагальнення, спираючись на наявну обмежену базу інформації.

Ми припускаємо, що «умовно рівноважні» показники купівлі-продажу на ринку нерухомості віддзеркалюються кількості укладених на рику угод. Динаміка угод купівлі-продажу за 20 кварталів 2018 – 2022 рр. подана на рис. 2.

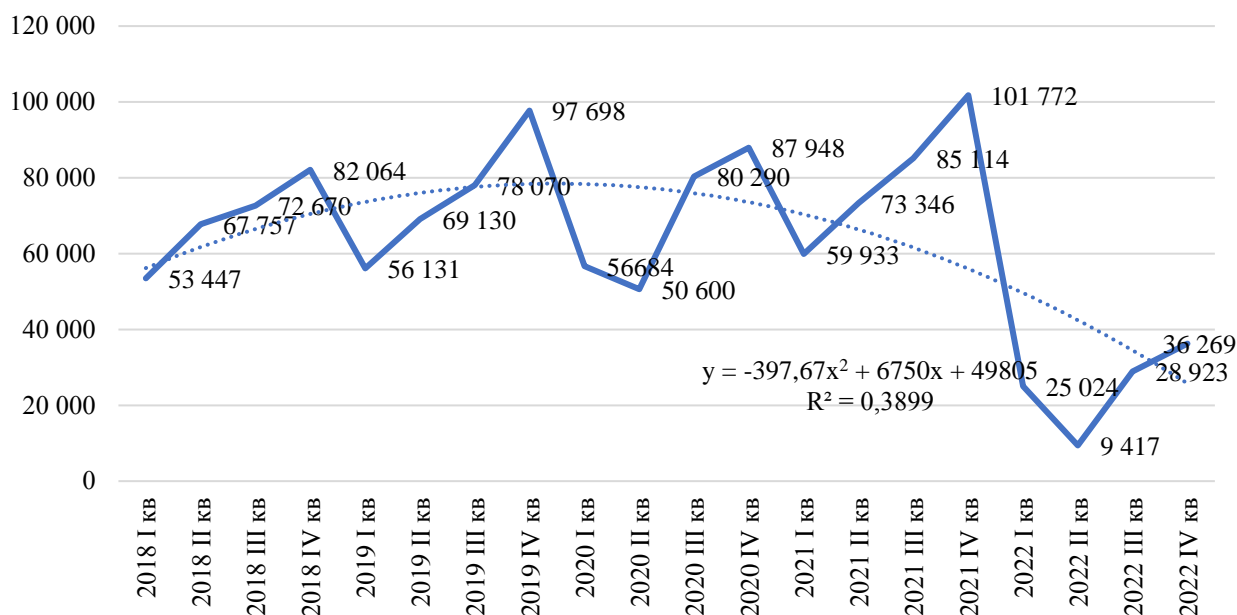

Рис. 2 Кількість укладених угод купівлі-продажу на українському ринку нерухомості за період: I квартал 2018 – IV квартал 2022

Джерело: створено авторами на основі джерел [12], [13], [14], [15], [16], [17], [18], [19], [20], [21], [22], [23], [24], [25], [26], [27], [28], [29], [30], [31]

На рис. 2 презентовано кількість укладених угод купівлі-продажу квартир та житлових будинків в Україні упродовж п'ятих років. Оскільки угоди є результатом узгодження інтересів покупців та продавців, то автори інтерпретують ці показники як «умовно рівноважні». Аналіз даних дає підстави для таких узагальнень:

- Лінія угод на графіку свідчить про циклічність змін, а саме: найвищі показники кількості угод досягались наприкінці кожного року (у IV кварталі) та були найменшими на початку року (у I кварталі). Спостерігалось поступове збільшення кількості угод впродовж II та III кварталів року. Фахівці ринку нерухомості пояснюють цю циклічність психологічним фактором – «страхом запізнення з покупкою, доки ціни не зростуть у наступному році». Фактично, йдеться про перманентні негативні очікування споживачів на ринку

нерухомості, які (очікування) з усталеною періодичністю стимулюють до купівлі нерухомості саме наприкінці року.

- Графік засвідчує деформуючий вплив на циклічну лінію угод у досліджуваному періоді двох «зовнішніх» щодо ринку факторів, а саме: пандемії COVID-19 (спад угод у II кварталі 2020 р., коли суспільство вперше усвідомило проблему пандемії) та вплив початку активної фази війни (скорочення у 10 разів кількості угод упродовж I та II кварталів 2022 р. порівняно з IV кварталом 2021 р.).

- Рівняння функції поліному, подане на графіку, що найкраще описує лінію угод ($R^2 = 0,3899$), свідчить про існування автономної (такої, що не залежить від фактору часу), кількості угод. Вона встановлюється, на рівні, приблизно, 50 тисяч угод.

Значний інтерес для аналізу українського ринку нерухомості має

динаміка рівня цін. Оскільки ринок нерухомості, як було зазначено раніше, складається з різних сегментів, що мають суттєві відмінності, за об'єктами купівлі-продажу й, відповідно, - за механізмами ціноутворення, то оцінювання загального рівня цін є складним з методологічної точки зору. Офіційна статистика надавала показники зміни загального рівня цін на ринку нерухомості, якими ми можемо скористатись. Однак, для 2022 р. така статистика відсутня. Тому автори

скористались експертними оцінками окремих представників ринку нерухомості з різних регіонів. Автори усвідомлюють вади такого підходу до вимірювання рівня цін та ймовірну відмінність експертних оцінок окремих фахівців від офіційних даних.

На думку авторів, динаміку цін на ринку нерухомості доцільно аналізувати на тлі змін річної кількості угод. Динаміка цих двох згаданих показників презентована на рисунку 3.

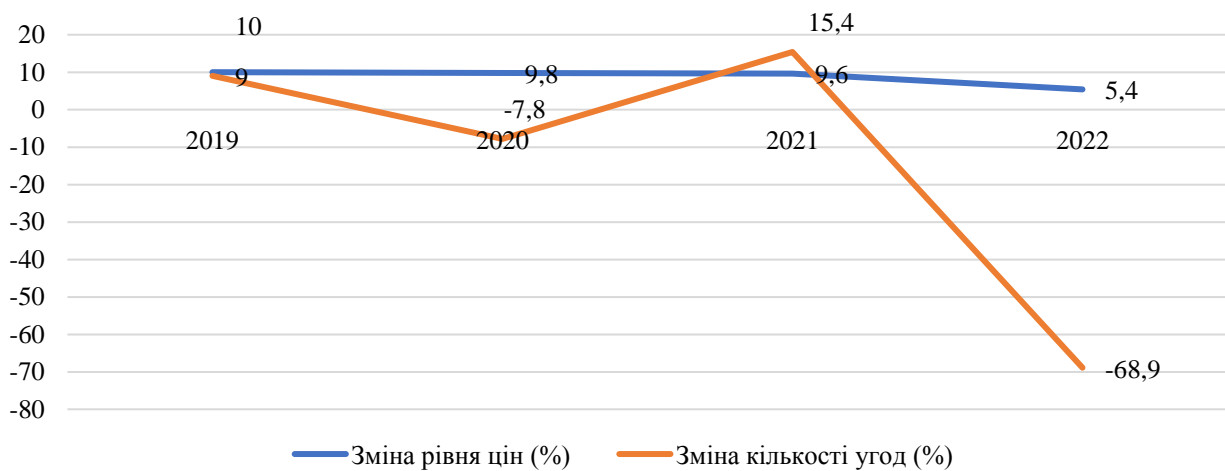

Рис 3. Зміна рівня цін та кількості угод на ринку нерухомості України у 2019 – 2022 р. (% до попереднього року)

Джерело: створено авторами самостійно на основі джерел [12], [13], [14], [15], [16], [17], [18], [19], [20], [21], [22], [23], [24], [25], [26], [27], [28], [29], [30], [31] та результатів експертного оцінювання щодо зміни рівня цін у 2022 р. агентів ринку нерухомості, які є членами «Асоціації фахівців ринку нерухомості (рієлторів) України»

Рис. 3 ілюструє значну розбіжність у динаміці приростів двох показників – рівня цін та рівня угод. Ціни на нерухомість у періоді до активної фази війни демонстрували тенденцію стабільного (приблизно, на рівні 10%) річного зростання. Натомість, зміни кількості угод виявляли більшу мінливість. Показовою є й значно більша стабільність у зміні рівня цін на тлі «обвалу» кількості угод у перший рік активної фази російсько- української війни. Цей феномен динаміки цін ринку нерухомості від час війни вимагає подальшого більш глибокого аналізу.

Висновки. За результатами дослідження, робимо такі висновки.

Економічний аналіз ринку нерухомості, за алгоритмами загальної

теорії ринку, має спиратись на дослідження динаміки та факторів впливу на попит, динаміки та факторів впливу на пропозицію, динаміки й особливостей формування загального рівня цін загалом та в межах його окремих суб'єктів, зокрема.

Власне кількісному аналізу ринку нерухомості передують його якісний аналіз. Останній охоплює не лише загальну теорію ринків, а й на узагальнення досвіду функціонування конкретного ринку, носіями знань про який є фахівці та учасники ринку. Досвід учасників стає принципово важливим для релевантної ідентифікації факторів впливу на попит, на пропозицію та на рівень цін ринку нерухомості.

Кількісний аналіз національного ринку нерухомості повинен спиратись на достатньо повну, об'єктивну, та з довгими динамічними рядами базу статистичних даних. Ці дані мають віддзеркалювати реальний попит на різні групи об'єктів нерухомості, їх пропозицію, кількість укладених угод, динаміку цін на ринку загалом та в його окремих сегментах, зокрема. В Україні бракує такої офіційної інформації. Відтак, аналіз українського ринку нерухомості не досягає необхідної повноти та об'єктивності. Відповідно, бракує підстав для прийняття обґрунтованих рішень як суб'єктами ринку, так і органами публічної влади,

причетними до його регулювання. Брак необхідної офіційної інформації, що спирається на тотальну звітність, може бути компенсований експертним оцінюванням з залученням фахівців та агентів ринку

Наявна, хоча й обмежена, база даних про український ринок нерухомості дає підстави для важливих висновків та узагальнень про дію особливих психологічних та інституційних чинників, які визначають динаміку показників цього ринку та формують передумови для передбачень щодо майбутніх змін та правильних управлінських рішень.

Література:

1. Research Guides. Gorgia State University. URL: <https://research.library.gsu.edu/c.php?g=115355&p=751455>
2. Real Estate Market: *Global Industry Trends, Share, Size, Growth, Opportunity and Forecast 2023-2028*. URL: <https://www.imarcgroup.com/real-estate-market>
3. Cucchiarelli P., McGreal S. (2012). *Real Estate Agents/ International Encyclopedia of Housing and Home*. URL: <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/real-estate-market>
4. Nguyen J. Key. (2023). *Factors That Drive the Real Estate Market*. Investopedia. URL: <https://www.investopedia.com/articles/mortgages-real-estate/11/factors-affecting-real-estate-market.asp>
5. Xiangyu Chen, Jittima Tongurai. (2021). *The Relationship Between China's Real Estate Market and Industrial Metals Futures Market: Evidence from Non-price Measures of the Real Estate Market*. *Asia-Pacific Financial Markets*. 28(2), p.1-35. DOI: 10.1007/s10690-021-09334-8
6. О. Драпіковський, І. Іванова, С. Смольнікова. (2021). *Оцінка нерухомого майна* – К., Арт Економі. – 432 с.
7. С. М. Кобзан. (2019). *Формування ринку нерухомості: практичні аспекти та особливості оцінки: монографія*. Київ: Юрінком Інтер. – 212 с.
8. В. Р. Кучеренко, М. А. Заєць, О. В. Захарченко, Н. В. Сментина, В. О. Улибіна. (2013). *Оцінка та управління нерухомістю: навчальний посібник*. Одеса: Видавництво ТОВ «Лерадрук». – 272 с.
9. К. В. Павлов, О. М. Павлова. (2019). *Формування та регулювання конкурентних відносин на регіональних ринках житла України: монографія*. К. В. Павлов, О. М. Павлова – Луцьк. видавництво "Терен". – 542 с.
10. Samuelson, Paul Anthony. (1948). *Economics, an Introductory Analysis*. McGraw-Hill. URL: https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.50126/2015.50126.Economics-An-Introductory-Analysis_djvu.txt
11. Ian Dorton I., Blink J. (2020). *Economics*. Oxford University. URL: <https://fdslive.oup.com/www.oup.com/oxed/look-inside/9781382020220.pdf?region=international>
12. Міністерство юстиції України. (2018). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в I кварталі 2018 р.* Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2018/04/25/20180425104616-85.pdf>
13. Міністерство юстиції України. (2018). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в II кварталі 2018 р.* Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2018/07/27/20180727162334-27.pdf>
14. Міністерство юстиції України. (2018). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в III кварталі 2018 р.* Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2018/10/26/20181026114710-81.pdf>
15. Міністерство юстиції України. (2018). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в IV кварталі 2018 р.* Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2019/01/25/20190125155524-19.pdf>
16. Міністерство юстиції України. (2019). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в I кварталі 2019 р.* Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2019/05/02/20190502104122-66.pdf>
17. Міністерство юстиції України. (2019). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в II кварталі 2019 р.* Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2019/07/25/20190725113015-54.pdf>
18. Міністерство юстиції України. (2019). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в III кварталі 2019 р.* Отримано 22 вересня 2023 з

<https://minjust.gov.ua/files/general/2019/10/28/20191028102501-44.pdf>

19. Міністерство юстиції України. (2019). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в IV кварталі 2019 р.*

Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2020/01/27/20200127121939-53.pdf>

20. Міністерство юстиції України. (2020). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в I кварталі 2020 р.*

Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2020/04/27/20200427173653-55.pdf>

21. Міністерство юстиції України. (2020). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в II кварталі 2020 р.*

Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2020/07/24/20200724180402-95.pdf>

22. Міністерство юстиції України. (2020). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в III кварталі 2020 р.*

Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2020/10/28/20201028151444-25.pdf>

23. Міністерство юстиції України. (2020). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в IV кварталі 2020 р.*

Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2021/01/25/20210125171023-16.pdf>

24. Міністерство юстиції України. (2021). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в I кварталі 2021 р.*

Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2021/04/22/20210422130118-39.pdf>

25. Міністерство юстиції України. (2021). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в II кварталі 2021 р.*

Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2021/07/27/20210727130850-38.pdf>

26. Міністерство юстиції України. (2021). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в III кварталі 2021 р.*

Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2021/10/27/20211027100714-12.pdf>

27. Міністерство юстиції України. (2021). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в IV кварталі 2021 р.*

Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2022/01/25/20220125172050-72.pdf>

28. Міністерство юстиції України. (2022). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в I кварталі 2022 р.*

Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2022/07/27/20220727170452-93.pdf>

29. Міністерство юстиції України. (2022). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в II кварталі 2022 р.*

Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2022/07/27/20220727170536-99.pdf>

30. Міністерство юстиції України. (2022). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в III кварталі 2022 р.*

Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2022/12/21/20221221095457-30.pdf>

31. Міністерство юстиції України. (2022). *Інформація щодо кількості посвідчених правочинів (договорів) з нерухомості в IV кварталі 2022 р.*

Отримано 22 вересня 2023 з <https://minjust.gov.ua/files/general/2023/01/26/20230126152153-80.pdf>

УДК 336.7

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-19-30

ПОРІВНЯННЯ СИСТЕМ ПРОГНОЗУВАННЯ НАПРЯМУ ЗМІН КУРСУ ФІНАНСОВОГО ІНСТРУМЕНТУ З ВИКОРИСТАННЯМ ПРОСТИХ, ЕКСПОНЕНЦІЙНИХ ТА ЛІНІЙНО ЗВАЖЕНИХ КОВЗНИХ СЕРЕДНІХ

Вадим Савченко¹

¹Аспірант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: SavchenkoVY@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4979-7842>

COMPARISON OF SYSTEMS OF FORECASTING THE DIRECTION OF CHANGES IN THE EXCHANGE RATE OF A FINANCIAL INSTRUMENT USING SIMPLE, EXPONENTIAL AND LINEAR WEIGHTED MOVING AVERAGES

Vadym Savchenko¹

¹Postgraduate student, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: SavchenkoVY@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4979-7842>

Анотація. В ряді сучасних наукових досліджень вказується на той факт, що індикатори технічного аналізу мають різного роду прогнозну силу. Відповідно, торгові системи для роботи на фінансових ринках, побудовані з їх використанням, можуть мати деяку практичну цінність. У цій роботі досліджено певний спектр актуальних питань розробки, тестування та імплементації торговельної системи, що генерує вказівку до виконання біржової операції на основі сигналів індикаторів технічного аналізу, зокрема, експоненційних, зважених та простих ковзних середніх. Проаналізовано роботи сучасних науковців, в яких розглядаються варіанти використання цих індикаторів. В даному контексті метою поточного дослідження є аналіз впливу налаштувань лінійно зважених ковзних середніх та їх комбінацій на прибутковість торговельної системи, а також порівняння результатів такої системи з результатами стратегії, побудованої на комбінації простих і експоненційних ковзних середніх. Для досягнення мети використано загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняння, моделювання) та спеціальні (тестування, статистичний аналіз, графічний, табличний) методи дослідження. Виходячи з цього сформувано завдання, що вирішуються застосуванням індикаторів такого роду. Запропоновано методіку відбору середніх ковзних та їх налаштувань при створенні, тестуванні та впровадженні торговельної системи трейдера. Розглянуто кілька підходів до формування та інтерпретації сигналу щодо зміни курсу фінансового активу, що його генерує система. Також в роботі проаналізовано критерії порівняння результатів стратегій на етапі тестування. Розраховано та порівняно результати застосування різних варіантів стратегій, відібрано оптимальні згідно заданих критеріїв відбору. Імітація торговельних операцій виконано для валютної пари EUR/USD, використано тижневі котирування з 1999 по 2023 роки, на основі чого визначено оптимальну комбінацію індикаторів для використання в торговельній стратегії. Окремо зазначено, що система, яка будується на ковзних середніх, має певні недоліки та потребує додаткової оптимізації. Вказано варіанти можливої оптимізації та відповідний інструментарій, який можна проаналізувати. Виходячи з результатів дослідження, зроблено висновок, що підхід до розробки та використання торговельної системи трейдера, який запропоновано, може бути використано для виконання реальних біржових операцій.

Ключові слова: торгова система трейдера, індикатор технічного аналізу, ковзна середня, проста ковзна, експоненційна ковзна, лінійно згладжена ковзна, валютна пара, біржова операція, фінансові ринки.

Формули: 8, рис.: 9, табл.: 7, бібл.: 14

Abstract. Several modern scientific studies point to the fact that technical analysis indicators have a predictive power of various types. Accordingly, trading systems for working in financial markets built using them may have some practical value. This work explores a specific range of topical issues of development, testing, and implementation of a trading system that generates an instruction to execute a stock transaction based on the signals of technical analysis indicators, particularly exponential, weighted, and simple moving averages. The works of modern scientists have been analyzed in which options for using these indicators are considered. In this context, the current research aims to analyze the influence of linearly weighted moving average settings and their combinations on the profitability of the trading system, as well as to compare the results of such a system with the results of a strategy built on a combination of simple and exponential moving averages. General scientific (analysis, synthesis, comparison, modeling) and special (testing, statistical analysis, graphical, tabular) research methods were used to achieve the goal. Based on this, the tasks solved using indicators of this kind were formed. A methodology for selecting moving averages and their settings is proposed when creating, testing, and implementing a trader's trading system. A methodology for selecting moving averages and their settings is proposed when creating, testing, and implementing a trader's trading system. Several approaches to

forming and interpreting the signal regarding the change in the rate of a financial asset generated by the system are considered. The work also analyzes the criteria for comparing the results of strategies at the testing stage. The results of the application of various options of strategies were calculated and compared, and the optimal ones were selected according to the given selection criteria. The simulation of trading operations was performed for the currency pair EUR/USD, and weekly quotes from 1999 to 2023 were used, based on which the optimal combination of indicators for use in the trading strategy was determined. It is also stated that the system, built on moving averages, has shortcomings and needs additional optimization. Variants of possible optimization and the corresponding toolkit that can be analyzed are indicated. Based on the results of the research, it was concluded that the proposed approach to the development and use of the trader's trading system can be used to perform accurate exchange operations.

Keywords: trading system, technical analysis indicator, moving average, simple moving average, exponential moving average, linear weighted moving average, currency pair, stock market operation, financial markets.

Formulas: 8, **fig.:** 9, **tabl.:** 7, **bibl.:** 15

Постановка проблеми. Коректно спрогнозований напрям зміни курсу фінансового активу чи його значення на визначений момент в майбутньому визначає успішність чи не успішність роботи інвестора на ринку. Відповідно, торговець отримує прибуток, якщо фактичний рух чи значення ціни відповідають його прогнозу, інакше – він втрачає свої або клієнтські активи.

Загалом можна виділити два підходи до прогнозування курсу активу: з використанням фундаментального аналізу (макроекономічні показники, бухгалтерська звітність тощо) та з використанням технічного аналізу (ціна активу чи її зміна інтерпретується з використанням математичних формул, генеруючи таким чином своєрідний сигнал, одним з таких індикаторів є ковзна середня). В даній статті ми в деталях розглянемо опції розрахунків та застосування трьох видів ковзної середньої, а саме: простої, експоненційної та зваженої, співставимо результати торгових підходів, які базуються на сигналах, згенерованих даними індикаторами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема прогнозування зміни курсів фінансових активів з використанням технічних індикаторів із зрозумілих причин (доступність інструментів, вища ступінь обізнаності з прикладною стороною питання) більшою мірою вивчається закордонними вченими. Серед актуальних робіт вітчизняних науковців проблему досліджували Бакай Є.І, Кабачий В.В., Маслій Р. В. (2017), які аналізують можливість використання даного індикатора як елемента комплексної

системи в поєднанні з іншими індикаторами для інтрадей торгівлі на валютному ринку на обмеженому часовому діапазоні (2 роки). Мокін В.Б., Жуков С.О., Куперштейн Л.М., та Слободянюк О.В. (2022) в своїй роботі відмічають даний індикатор в переліку тих, які загалом можна використовувати при виконанні технічного аналізу фондового ринку та ринку криптовалют. Пилипченко О.І., Кузьмінський В.З. та Чумаченко О.Г. (2021), які згадують застосування зваженої ковзної середньої як одного із можливих індикаторів для торгівлі на ринку криптовалют. Хобта В.М. та Деревянко В.А. (2022) також вказують зважену ковзну лише як один із можливих варіантів побудови середніх. Щодо закордонних дослідників, то можемо виділити Alonso-Monsalve S. (2020), який в статті розглядає зважену середню як один із індикаторів для побудови алгоритму для інтрадей торгівлі на ринку криптовалют та подальшого порівняння їх результативності, при цьому не описано налаштування, обрані для роботи індикатора. Altan A. та Karasu S. (2019) в своїй роботі опираються на зважену ковзну та осцилятор ССІ як основні індикатори для побудови алгоритму машинного навчання для торгівлі USD/TRY та EUR/TRY. Zhang Z., Zohren S., Stephen R. (2020) використовують індикатор як інструмент для побудови іншого авторського індикатора для подальшого використання в розробці алгоритму машинного навчання для торгівлі широким спектром ф'ючерсних контрактів (сировини, біржові індекси, форекс). Akyildirim E., Goncu A., & Sensoy A. (2021) також використовують

зважену ковзну як один із індиктарів для побудови машинного алгоритму, щоправда використовують його для інтрадейної торгівлі криптовалютами.

Проаналізувавши дослідження, дотичні до нашої тематики, можемо зробити висновок про те, що питання прикладного використання лінійно зваженої ковзної середньої для прогнозування змін курсу активу та побудови торгової системи на основі її сигналів не розкрито, та наразі має певний простір для досліджень, а саме:

1) не проаналізовано поведінку стратегій на основі лінійно зваженої ковзної середньої на тривалих часових проміжках (понад 5 років),

2) не розкривається варіанти налаштування індикатора та причини вибору саме таких параметрів;

3) в інших випадках – індикатор використовується для написання алгоритму машинного навчання в комбінації з іншими інструментами, при цьому не описуються фінальні параметри налаштувань та причини відбору саме такої конфігурації.

Формулювання цілей статті.

Метою дослідження є виявити залежність між налаштуваннями лінійно зваженої ковзної середньої та результатами виконання торгових операцій, а також порівняти результативність систем, що базуються на простих, експоненційних та лінійно зважених ковзних середніх.

Викладення основного матеріалу статті.

Технічні індикатори. Технічний індикатор – інструмент, отриманий перетворенням математичним шляхом інформації про ціну активу на заданому часовому проміжку. Для розрахунку індикатора можуть використовуватись ціни відкриття (open price), закриття (close price), максимуму (maximum price) та мінімуму (minimum price). Аналіз історичних даних про ціни відповідного активу з використанням технічних індикаторів дає трейдеру можливість передбачати зміни курсу активу (та/або напрям такої зміни).

Індикатори технічного аналізу за функціональними особливостями

поділяють на індикатори волатильності, випереджаючі та трендові. Ковзна середня (англ. “moving average”, надалі MA) є трендовим індикатором. За рахунок згладжування ціни за вказаний в налаштуваннях період, відбувається фільтрація різких цінових рухів та визначення напрямку тренду (ChartSchool, n.d.)

Розрахунок та налаштування індикатора. Є наступні підходи до побудови ковзних середніх: простий (SMA, simple moving average), експоненційний (EMA, exponential moving average) та лінійно-зважений (LWMA, linear-weighted moving average). В рамках даної роботи ми будемо використовувати LWMA.

Лінійно-зважена середня ковзна розраховується за формулою (MetaTrader4, n.d.):

$$LWMA_n = \frac{\sum_{i=1}^n P_i * W_i}{\sum_{i=1}^n W_i} \quad (1)$$

де n – кількість періодів, на яких розраховується EMA, P_i – котирування активу в періоді i (в наших розрахунках це буде саме ціна закриття). Для розрахунку лінійно зваженої ковзної ваговим коефіцієнтом вважатимемо порядковий номер тижня в діапазоні розрахунку індикатора.

Під періодом індикатора розуміють кількість часових інтервалів, на яких його розраховують. В даній роботі ми розраховуємо значення середньої для періодів 2-51 та перевіримо, які з них найкраще задовольняють визначеним критеріям. Модель та тестування буде виконуватись на тижневих графіках на діапазоні 22 роки для активу EUR/USD.

Дані для розрахунків, побудови та тестування системи взято за період 1999 – 2023рр., та розділено у відношенні 80% для побудови системи (1999-2017рр.) та 20% для її перевірки (2018-2023рр.)

Сигнал для виконання операції. В даній роботі розглядаються такі підходи до інтерпретації сигналів для виконання операції: підхід слідування за ковзною (позиція на продаж відкривається при руху ковзної вниз, на купівлю – відповідно, вверх) та перетин ковзних (позиція на продаж відкривається при перетині індикатором з коротким періодом

індикатора з довгим періодом зверху-вниз, а на купівлю – відповідно, навпаки).

Критерії порівняння стратегій. Для порівняння ефективності стратегій можна використовувати показники Profit factor (PF) та Total net profit (TNP). Торгова стратегія вважається доцільною до використання, якщо співвідношення суми результатів всіх прибуткових операцій до суми результатів всіх збиткових PF становить понад 75% при загальному позитивному результаті TNP (Quantified Strategies, n.d.) Відповідні формули:

1) Profit factor (PF):

$$PF = \frac{Q_{pr.tr.}}{Q_{l.tr.}} \times 100\%, \quad (2)$$

де GP – gross profit (загальний результат), $Q_{pr.tr.}$ – quantity of profitable trades (кількість прибуткових операцій), $Q_{l.tr.}$ – quantity of trades with loss (кількість збиткових операцій);

2) Total net profit (TNP) (Бакай, Є.І. та ін., 2017):

$$TNP = GP - GL, \quad (3)$$

де GP – gross profit (загальний результат), GL – gross loss (загальні втрати).

Додатково використаємо наступний критерій: стратегія має максимальне значення коефіцієнта асиметрії при максимальному середньому (Савченко, В.Ю., 2023).

Інформаційно-технічна база. Для розрахунків буде використано історію котировань із програмного комплексу MetaTrader4, обробку яких буде виконано в MS Office Excel.

Побудова стратегій. Розрахуємо лінійно зважені ковзні середні на діапазоні 1999-2017рр., використавши періоди розрахунку 2-55 та потенційний прибуток, опираючись на стратегію слідування. Результати відображено в таблиці нижче. Для відбору індикаторів для подальшої роботи будемо використовувати три часові горизонти: 1-2 місяці (або 4-8 тижнів, короткий горизонт), 5-6 місяців (або 20-26 тижнів, середньостроковий горизонт), 9-12 місяців (або понад 36 тижнів, довгостроковий горизонт).

Додатково розрахуємо для результатів застосування даних стратегій показники дискриптивної статистики, наведені нижче (Раєвнева, О.В. та ін., 2019).

Таблиця 1. Параметри дискриптивної статистики

Параметр	Формула	Пояснення
Середнє арифметичне	$\bar{x} = \frac{\sum_{i=1}^N x_i}{n} \quad (4)$	x_i – значення елемента сукупності, n – кількість елементів сукупності
Середнє квадратичне відхилення	$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^2}{n}} \quad (5)$	x – значення елемента сукупності, \bar{x} – середнє арифметичне
Асиметрія	$As = \frac{\mu_3}{\sigma^3} \quad (6)$ $\mu_k = \frac{\sum_{i=1}^N (x_i - \bar{x})^k}{n} \quad (7)$	μ – центральний момент розподілу порядку k , x_i – значення елемента сукупності, \bar{x} – середнє арифметичне, σ – середнє квадратичне відхилення
Експес	$E_x = \frac{\mu_4}{\sigma^4} - 3 \quad (8)$	μ – центральний момент розподілу, σ – середнє квадратичне відхилення
Мінімум (Min)	-	Мінімальне значення ознаки, що зустрічається в сукупності
Максимум (Max)	-	Максимальне значення ознаки, що зустрічається в сукупності
Мода (Mo)	-	Значення ознаки, що найчастіше зустрічається в сукупності
Медіана (Me)	$n_{Me} = \frac{N+1}{2} \quad (9)$	N – кількість елементів у сукупності
Кількість подій	-	Обсяг сукупності, N

Результати розрахунків подамо в Таблиці 2, наведеній нижче.

Таблиця 2. Результати застосування торгових стратегій з використанням однієї ковзної середньої на тестовому діапазоні

LWMA	TNP	PF, %	\bar{x}	σ	As	E_x	Min	Max	Mo	Me
2	- 2810	100,42	-0,0003	0,0170	0,1759	1,5065	- 0,0746	0,0783	- 0,0021	0,0001
3	- 492	100,85	-0,0001	0,0170	0,1522	1,4952	- 0,0746	0,0783	- 0,0060	0,0001
4	585	101,49	0,0001	0,0170	0,1481	1,4863	- 0,0746	0,0783	- 0,0060	0,0001
5	4919	107,47	0,0005	0,0170	0,1066	1,4787	- 0,0746	0,0783	- 0,0060	0,0006
6	4460	105,45	0,0005	0,0170	0,0885	1,4800	- 0,0746	0,0783	- 0,0060	0,0005
7	3834	103,90	0,0004	0,0170	0,0222	1,4837	- 0,0746	0,0783	- 0,0060	0,0004
8	7930	107,27	0,0008	0,0170	0,1999	1,4480	- 0,0644	0,0783	- 0,0021	0,0006
9	3217	103,02	0,0003	0,0170	0,0654	1,4725	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0002
10	2800	103,25	0,0003	0,0170	0,0424	1,4828	- 0,0732	0,0783	- 0,0060	0,0002
11	1228	101,29	0,0001	0,0170	0,0464	1,4871	- 0,0732	0,0783	- 0,0060	0,0001
12	1803	103,70	0,0002	0,0170	0,0314	1,4831	- 0,0732	0,0783	- 0,0060	0,0002
13	100	101,72	0,0000	0,0170	0,0322	1,4995	- 0,0732	0,0783	- 0,0060	0,0001
14	1852	105,49	0,0002	0,0170	0,0153	1,4963	- 0,0732	0,0783	- 0,0060	0,0005
15	43	102,60	0,0000	0,0170	- 0,0029	1,4921	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0002
16	239	103,71	0,0002	0,0170	- 0,0023	1,4884	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0004
17	1478	104,39	0,0002	0,0170	- 0,0001	1,4867	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0004
18	3227	105,52	0,0003	0,0170	- 0,0150	1,4897	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0005
19	3677	106,67	0,0004	0,0170	- 0,0205	1,4876	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0006
20	1309	101,52	0,0001	0,0170	0,0101	1,4872	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0001
21	2819	103,95	0,0003	0,0170	- 0,0074	1,4855	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0003
22	2965	103,73	0,0003	0,0171	- 0,0290	1,4858	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0004
23	3292	104,86	0,0004	0,0171	- 0,0527	1,4853	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0005
24	2389	106,01	0,0004	0,0171	- 0,1015	1,4859	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0006
25	3120	103,97	0,0003	0,0171	- 0,0919	1,4962	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0004
26	4970	104,66	0,0005	0,0170	- 0,0681	1,5134	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0005
27	5318	103,98	0,0006	0,0170	- 0,0650	1,5168	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0004
28	5451	104,67	0,0006	0,0170	- 0,0683	1,5217	- 0,0732	0,0783	0,0016	0,0005
29	5903	103,99	0,0006	0,0170	- 0,0757	1,5320	- 0,0732	0,0783	0,0016	0,0004
30	6789	104,22	0,0007	0,0170	- 0,0798	1,5531	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0004
31	4878	101,76	0,0005	0,0170	- 0,1057	1,5524	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0001
32	4372	101,98	0,0005	0,0170	- 0,1176	1,5487	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0001
33	4422	100,88	0,0005	0,0170	- 0,0614	1,5416	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0001
34	3328	99,35	0,0004	0,0170	- 0,0766	1,5541	- 0,0732	0,0783	0,0086	- 0,0001
35	5285	101,7	0,0006	0,0170	- 0,0821	1,5645	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0001
36	4423	102,44	0,0005	0,0170	- 0,0875	1,5578	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0002
37	4013	103,57	0,0004	0,0170	- 0,0990	1,5557	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0003
38	4499	104,26	0,0005	0,0170	- 0,1024	1,5530	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0004
39	4578	104,49	0,0005	0,0170	- 0,1040	1,5542	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0004
40	3644	103,36	0,0004	0,0170	- 0,0948	1,5521	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0002
41	3903	104,04	0,0004	0,0170	- 0,0959	1,5485	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0004
42	3175	104,28	0,0004	0,0171	- 0,1413	1,5452	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0004
43	4052	105,44	0,0004	0,0171	- 0,1527	1,5460	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0005
44	4122	105,68	0,0005	0,0171	- 0,1541	1,5416	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0005
45	3612	105,45	0,0004	0,0170	- 0,1540	1,5561	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0005
46	2443	104,30	0,0003	0,0171	- 0,1476	1,5489	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0004
47	2521	105,00	0,0003	0,0170	- 0,1487	1,5601	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0005
48	2282	105,71	0,0003	0,0171	- 0,1567	1,5555	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0005
49	3277	107,85	0,0004	0,0171	- 0,1580	1,5626	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0007
50	1980	106,19	0,0002	0,0171	- 0,1455	1,5549	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0006
51	2048	106,44	0,0002	0,0171	- 0,1456	1,5556	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0006
52	2568	107,16	0,0003	0,0171	- 0,1529	1,5535	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0007
53	3326	108,37	0,0004	0,0171	- 0,1612	1,5709	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0008
54	2985	107,18	0,0003	0,0171	- 0,1549	1,5644	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0007
55	2783	106,47	0,0003	0,0171	- 0,1495	1,5638	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0006

Пояснення до таблиці: Період LWMA – період усереднення, використаний при розрахунку ковзної, TNP – total net profit (загальний чистий прибуток, дол. США), PF – profit factor (профiт фактор), \bar{x} – середнє арифметичнє, σ – середнє квадратичнє відхилення, As – асиметрія, E_x – ексцес, Min – мінімальнє значення, Max – максимальнє значення, Mo – мода, Me – Медіана. Значення \bar{x} , σ , As, E_x , Min, Max, Mo, Me вказані в пунктах, для переведення в дол. США потрібно помножити значення на 10000.

Як бачимо, при відборі за PF та TNP на короткостроковому горизонті найкращий результат демонструє 8LWMA (TNP = 7930 дол. США та PF = 107,27%), на середньостроковому – 19LWMA (TNP = 3677 дол. США та PF = 106,67%), на довгостроковому – 53LWMA (TNP = 3326 дол. США та PF = 108,37%). В порівнянні з результатами, які були розраховані для простих та експоненційних середніх [6], можемо відмітити, що коротка зважена ковзна демонструє кращий результат (6SMA мала TNP = 5516 дол. США та PF = 104,11%, а 4EMA – TNP = 5424 дол. США та PF = 109,27%), середньострокова – має кращі результати, ніж експоненційна (19EMA мала TNP = 2506 дол. США та PF = 102,13%), але гірший, ніж проста (20SMA мала TNP = 10805 дол. США та PF = 109,23%), довгострокова – має гірші результати, ніж експоненційна ковзна (51EMA з TNP = 6630 дол. США та PF = 112,08%) та проста (39SMA з TNP = 4520 дол. США та PF = 113,62%) відповідно. При відборі за критеріями Mx та As на

короткостроковому періоді кращою є 8LWMA (Mx = 0,0008 та As = 0,1999), а на середньостроковому – 19LWMA (Mx = 0,0004 та As = -0,0205), що співпадає з попередніми критеріями відбору, при цьому на довгостроковому періоді умовам оптимальності відповідає 35LWMA (Mx = 0,0006 та As = -0,0821).

Згідно заданих нами критеріїв оптимальності відберемо 4 ковзних для побудови комбінованих стратегій. В розрахунках використаємо додатково по 3 індикатори, які використовувались для пошуку кращих стратегій серед експоненційних та простих ковзних. В підсумку ми порівнюємо результати комбінаторних стратегій та стратегій слідування на тестовому періоді з використанням таких індикаторів: 4EMA, 19EMA, 51EMA, 6SMA, 20SMA, 39SMA, 8LWMA, 19LWMA, 36LWMA, 53LWMA. При використанні комбінацій ковзних під сигналами розглядаємо варіанти, які описані в таблиці нижче.

Таблиця 3. Комбінації індикаторів та сигнал до виконання операції

Комбінація індикаторів	Сигнал	Комбінація індикаторів	Сигнал
<i>Використання трьох ковзних (узгодження трендів трьох рівнів)</i>		8LWMA>19EMA<35LWMA	Не входить
8LWMA>19LWMA>53LWMA	Купівля	8LWMA<19EMA>35LWMA	Не входить
8LWMA<19LWMA<53LWMA	Продаж	8LWMA>20SMA>35LWMA	Купівля
8LWMA>19LWMA<53LWMA	Не входить	8LWMA<20SMA<35LWMA	Продаж
8LWMA<19LWMA>53LWMA	Не входить	8LWMA>20SMA<35LWMA	Не входить
4EMA>19LWMA>53LWMA	Купівля	8LWMA<20SMA>35LWMA	Не входить
4EMA<19LWMA<53LWMA	Продаж	4EMA>20SMA>53LWMA	Купівля
4EMA>19LWMA<53LWMA	Не входить	4EMA<20SMA<53LWMA	Продаж
4EMA<19LWMA>53LWMA	Не входить	4EMA>20SMA<53LWMA	Не входить
6SMA>19LWMA>53LWMA	Купівля	4EMA<20SMA>53LWMA	Не входить
6SMA<19LWMA<53LWMA	Продаж	4EMA>20SMA>35LWMA	Купівля
6SMA>19LWMA<53LWMA	Не входить	4EMA<20SMA<35LWMA	Продаж
6SMA<19LWMA>53LWMA	Не входить	4EMA>20SMA<35LWMA	Не входить
8LWMA>19EMA>51EMA	Купівля	4EMA<20SMA>35LWMA	Не входить
8LWMA<19EMA<51EMA	Продаж	6SMA>19EMA>53LWMA	Купівля
8LWMA>19EMA<51EMA	Не входить	6SMA<19EMA<53LWMA	Продаж
8LWMA<19EMA>51EMA	Не входить	6SMA>19EMA<53LWMA	Не входить
8LWMA>20SMA>39SMA	Купівля	6SMA<19EMA>53LWMA	Не входить
8LWMA<20SMA<39SMA	Продаж	6SMA>19EMA>35LWMA	Купівля
8LWMA>20SMA<39SMA	Не входить	6SMA<19EMA<35LWMA	Продаж
8LWMA<20SMA>39SMA	Не входить	6SMA>19EMA<35LWMA	Не входить
6SMA>20SMA>53LWMA	Купівля	6SMA<19EMA>35LWMA	Не входить
6SMA<20SMA<53LWMA	Продаж	<i>Використання двох ковзних (узгодження трендів двох рівнів):</i>	
6SMA>20SMA<53LWMA	Не входить	8LWMA>19LWMA	Купівля
6SMA<20SMA>53LWMA	Не входить	8LWMA<19LWMA	Продаж
4EMA>19EMA>53LWMA	Купівля	8LWMA>53LWMA	Купівля
4EMA<19EMA<53LWMA	Продаж	8LWMA<53LWMA	Продаж
4EMA>19EMA<53LWMA	Не входить	19LWMA>53LWMA	Купівля

Комбінація індикаторів	Сигнал	Комбінація індикаторів	Сигнал
4EMA<19EMA>53LWMA	Не входить	19LWMA<53LWMA	Продаж
8LWMA>19EMA>53LWMA	Купівля	4EMA>19LWMA	Купівля
8LWMA<19EMA<53LWMA	Продаж	4EMA<19LWMA	Продаж
8LWMA>19EMA<53LWMA	Не входить	4EMA>53LWMA	Купівля
8LWMA<19EMA>53LWMA	Не входить	4EMA<53LWMA	Продаж
8LWMA>20SMA>53LWMA	Купівля	6SMA>19LWMA	Купівля
8LWMA<20SMA<53LWMA	Продаж	6SMA<19LWMA	Продаж
8LWMA>20SMA<53LWMA	Не входить	6SMA>53LWMA	Купівля
8LWMA<20SMA>53LWMA	Не входить	6SMA<53LWMA	Продаж
8LWMA>19LWMA>35LWMA	Купівля	8LWMA>19EMA	Купівля
8LWMA<19LWMA<35LWMA	Продаж	8LWMA<19EMA	Продаж
8LWMA>19LWMA<35LWMA	Не входить	8LWMA>51EMA	Купівля
8LWMA<19LWMA>35LWMA	Не входить	8LWMA<51EMA	Продаж
4EMA>19LWMA>35LWMA	Купівля	8LWMA>20SMA	Купівля
4EMA<19LWMA<35LWMA	Продаж	8LWMA<20SMA	Продаж
4EMA>19LWMA<35LWMA	Не входить	8LWMA>39SMA	Купівля
4EMA<19LWMA>35LWMA	Не входить	8LWMA<39SMA	Продаж
6SMA>19LWMA>35LWMA	Купівля	8LWMA>35LWMA	Купівля
6SMA<19LWMA<35LWMA	Продаж	8LWMA<35LWMA	Продаж
6SMA>19LWMA<35LWMA	Не входить	19LWMA>35LWMA	Купівля
6SMA<19LWMA>35LWMA	Не входить	19LWMA<35LWMA	Продаж
6SMA>20SMA>35LWMA	Купівля	4EMA>35LWMA	Купівля
6SMA<20SMA<35LWMA	Продаж	4EMA<35LWMA	Продаж
6SMA>20SMA<35LWMA	Не входить	20SMA>53LWMA	Купівля
6SMA<20SMA>35LWMA	Не входить	20SMA<53LWMA	Продаж
4EMA>19EMA>35LWMA	Купівля	20SMA>35LWMA	Купівля
4EMA<19EMA<35LWMA	Продаж	20SMA<35LWMA	Продаж
4EMA>19EMA<35LWMA	Не входить	19EMA>53LWMA	Купівля
4EMA<19EMA>35LWMA	Не входить	19EMA<53LWMA	Продаж
8LWMA>19EMA>35LWMA	Купівля	19EMA>35LWMA	Купівля
8LWMA<19EMA<35LWMA	Продаж	19EMA<35LWMA	Продаж

Пояснення до таблиці: Комбінація індикаторів – індикатори, значення яких поєднуються для прийняття рішення про здійсненні біржової операції, Сигнал до виконання операції – очікувана дія трейдера у відповідності до напрямку руху курсу фінансового активу.

Результати виконаних торгових симуляцій відобразимо в таблиці 4.

Таблиця 4. Результати застосування стратегій на тестовому періоді

Стратегія	TNP	PF, %	\bar{x}	σ	As	Ex	Min	Max	Mo	Me
8L+19L+53L	2991	108,22	0,0005	0,0176	- 0,1692	1,7562	- 0,0732	0,0783	- 0,0114	0,0008
4E+19L+53L	1886	105,42	0,0003	0,0174	- 0,1371	1,8686	- 0,0732	0,0783	- 0,0019	0,0005
6S+19L+53L	3377	107,46	0,0006	0,0176	- 0,1400	1,7885	- 0,0732	0,0783	- 0,0114	0,0006
8L+19E+51E	4923	113,58	0,0007	0,0173	- 0,2198	1,3425	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0014
8L+20S+39S	3534	111,15	0,0006	0,0175	- 0,2044	1,4237	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0013
6S+20S+53L	2933	110,78	0,0005	0,0173	- 0,1884	1,6017	- 0,0732	0,0783	0,0001	0,0004
4E+19E+53L	3037	105,31	0,0004	0,0171	- 0,1284	1,7271	- 0,0732	0,0783	0,0001	0,0006
8L+19E+53L	3683	106,27	0,0005	0,0174	- 0,1061	1,5989	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0013
8L+20S+53L	3296	111,28	0,0006	0,0174	- 0,1975	1,5534	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0013
8L+19L	4223	104,62	0,0005	0,0170	- 0,1216	1,5024	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0006
8L+53L	3024	105,73	0,0003	0,0171	- 0,1534	1,5557	- 0,0732	0,0783	- 0,0060	0,0005
19L+53L	2342	106,21	0,0003	0,0171	- 0,1179	1,5503	- 0,0732	0,0783	0,0001	0,0005
4E+19L	1757	101,08	0,0002	0,0170	- 0,0745	1,4910	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0001
4E+53L	2506	103,86	0,0003	0,0171	- 0,1352	1,5520	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0004
6S+19L	4599	102,83	0,0005	0,0170	- 0,0739	1,4984	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0002
6S+53L	2986	103,40	0,0003	0,0171	- 0,1355	1,5541	- 0,0732	0,0783	- 0,0060	0,0002
8L+19E	6920	107,49	0,0007	0,0170	- 0,0718	1,5021	- 0,0732	0,0783	- 0,0060	0,0009
8L+51E	2928	107,95	0,0003	0,0170	- 0,1505	1,4961	- 0,0732	0,0783	- 0,0005	0,0010
8L+20S	5843	106,21	0,0006	0,0170	- 0,0344	1,4932	- 0,0732	0,0783	- 0,0060	0,0007
8L+39S	3419	102,44	0,0004	0,0170	- 0,0884	1,5478	- 0,0732	0,0783	- 0,0060	0,0002
8L+19L+36L	3620	106,07	0,0006	0,0174	- 0,1364	1,7738	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0006
4E+19L+36L	2667	103,51	0,0004	0,0171	- 0,1089	1,9984	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0004
6S+19L+36L	3975	104,17	0,0006	0,0174	- 0,1065	1,7895	- 0,0732	0,0783	- 0,0114	0,0004
6S+20S+36L	3148	107,62	0,0005	0,0174	- 0,0918	1,8143	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0009

Стратегія	TNP	PF, %	\bar{x}	σ	As	Ex	Min	Max	Mo	Me
4E+19E+36L	2667	103,51	0,0004	0,0171	- 0,1089	1,9984	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0004
8L+19E+36L	3620	105,75	0,0006	0,0174	- 0,1364	1,7738	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0006
8L+20S+36L	3553	108,36	0,0006	0,0175	- 0,1014	1,7779	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0009
8L+36L	4829	104,47	0,0005	0,0170	- 0,0699	1,5614	- 0,0732	0,0783	- 0,0060	0,0004
19L+36L	3429	103,11	0,0004	0,0170	- 0,0763	1,5579	- 0,0732	0,0783	0,0001	0,0002
4E+36L	3705	102,66	0,0004	0,0170	- 0,0708	1,5582	- 0,0732	0,0783	- 0,0060	0,0002
8L+19L+35L	6490	111,46	0,0010	0,0174	- 0,1423	1,8171	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0012
4E+19L+35L	5537	109,27	0,0008	0,0171	- 0,1132	1,9820	- 0,0732	0,0783	- 0,0021	0,0008
6S+19L+35L	6678	110,13	0,0010	0,0175	- 0,1113	1,7753	- 0,0732	0,0783	- 0,0114	0,0009
6S+20S+35L	1037	106,15	0,0002	0,0174	- 0,2877	0,9788	- 0,0732	0,0578	0,0086	0,0008
4E+19E+35L	7414	108,81	0,0009	0,0168	- 0,0480	1,7377	- 0,0732	0,0783	- 0,0060	0,0007
8L+19E+35L	8060	109,64	0,0010	0,0168	- 0,0311	1,7471	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0010
8L+20S+35L	1442	106,95	0,0003	0,0174	- 0,2996	0,9883	- 0,0732	0,0578	0,0086	0,0009
8L+35L	6250	104,70	0,0007	0,0170	- 0,0306	1,5560	- 0,0732	0,0783	- 0,0060	0,0005
19L+35L	9002	111,32	0,0010	0,0170	- 0,0835	1,5759	- 0,0732	0,0783	0,0001	0,0011
4E+35L	4648	104,24	0,0005	0,0170	- 0,0790	1,5583	- 0,0732	0,0783	- 0,0060	0,0004
4E+20S+53L	2060	107,43	0,0004	0,0172	- 0,2166	1,6196	- 0,0732	0,0783	- 0,0114	0,0010
4E+20S+35L	297	103,07	0,0001	0,0171	- 0,3320	1,0513	- 0,0732	0,0578	- 0,0114	0,0004
6S+19E+53L	3691	106,30	0,0005	0,0173	- 0,1205	1,6262	- 0,0732	0,0783	0,0001	0,0006
6S+19E+35L	8068	109,62	0,0010	0,0168	- 0,0437	1,7718	- 0,0732	0,0783	- 0,0060	0,0009
20S+53L	1456	108,12	0,0002	0,0171	- 0,2215	1,5511	- 0,0746	0,0783	0,0086	0,0008
20S+35L	-2644	101,54	- 0,0003	0,0170	- 0,3347	1,5241	- 0,0783	0,0578	0,0086	0,0001
19E+53L	2014	105,26	0,0002	0,0171	- 0,1185	1,5491	- 0,0732	0,0783	0,0086	0,0005
19E+35L	9886	109,90	0,0011	0,0170	0,0137	1,5551	- 0,0732	0,0783	- 0,0060	0,0009

Пояснення до таблиці: **Стратегія** – комбінація індикаторів, які були використані для генерування сигналу, **TNP** – total net profit (загальний чистий прибуток, дол. США), **S** – використане скорочення для SMA, **E** – використане скорочення для EMA, **L** – використане скорочення для LWMA, **PF** – profit factor (профiт фактор, %), \bar{x} – середнє арифметичнє, σ – середнє квадратичнє відхиленнє, **As** – асиметрія, **Ex** – ексцес, **Min** – мінімальнє значеннє, **Max** – максимальнє значеннє, **Mo** – мода, **Me** – медіана. Значеннє \bar{x} , σ , **As**, **Ex**, **Min**, **Max**, **Mo**, **Me** вказані в пунктах, для переведеннє в дол. США потрібно помножити значеннє на 10000.

На основі отриманих результатів оберемо по 3 кращих стратегії за кожною групою критеріїв відбору. За критерієм PF та TNP (далі по тексті «група 1») у вибірку потрапляють такі стратегії:

8LWMA+19EMA+51EMA (PF = 113,58%, TNP = 4923 дол. США);

8LWMA+19LWMA+35LWMA (PF = 111,46%, TNP = 6490 дол. США);

19LWMA+35LWMA (PF = 111,32%, TNP = 9002 дол. США).

А за критерієм As та \bar{x} – відповідно, такі (далі по тексті «група 2»):

19EMA+35LWMA (\bar{x} = 0,0011 та As = 0,0137);

8LWMA+19EMA+35LWMA (\bar{x} = 0,0010 та As = -0,0311);

6SMA+19EMA+35LWMA (\bar{x} = 0,0010 та As = -0,0437).

На даному етапі аналізу можемо відмітити, що:

В обох групах відібраних стратегій фігурують ті, що містять 35LWMA, яка була відібрана як оптимальна на основі

коефіцієнтів асиметрії та середнього значення. Це може вказувати на те, що такий критерій відбору є робочим інструментом;

Максимальний PF не завжди співпадає з максимальним TNP, що вказує на те, що дані критерії відбору мають бути посилені іншими критеріями;

В стратегій групи 2 значення PF та TNP співставні зі значеннями цих показників у групі 1, при цьому значення середнього у групі 1 є співставним із середнім групи 2 тільки для стратегій 19LWMA+35LWMA та 8LWMA+19LWMA+35LWMA, а от значення коефіцієнта асиметрії є значно нижчим за його значення у групі 2 (мінімальнє значення As для 2 групи - 0,0437, а максимальнє для групи 1 рівне - 0,0835). Це також може вказувати на те, що коефіцієнт асиметрії є робочим критерієм відбору.

Візуалізуємо графічно розподіл у часі результатів для даних стратегій.

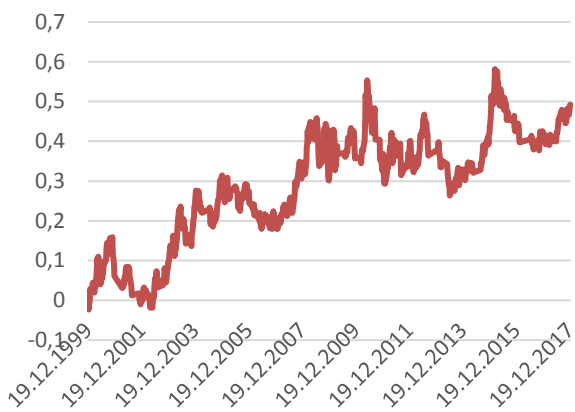

Рис. 1. Кумулятивний результат з використанням 8LWMA, 19EMA та 51EMA, дол. США

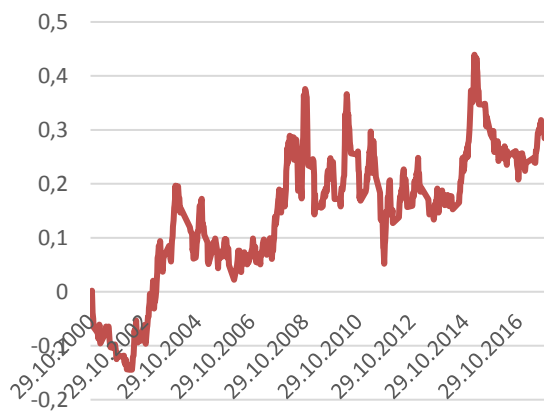

Рис. 2. Кумулятивний результат з використанням 8LWMA, 19LWMA та 35LWMA, дол. США

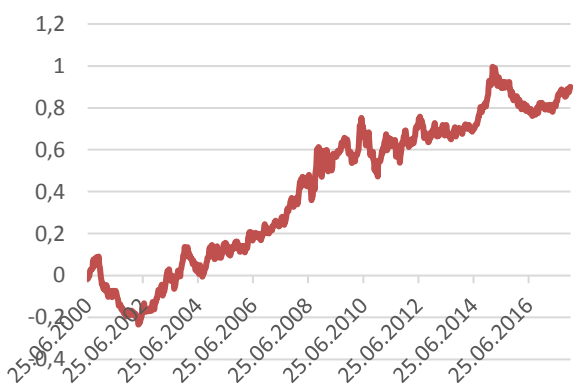

Рис. 3. Кумулятивний результат з використанням 19LWMA та 35LWMA, дол. США

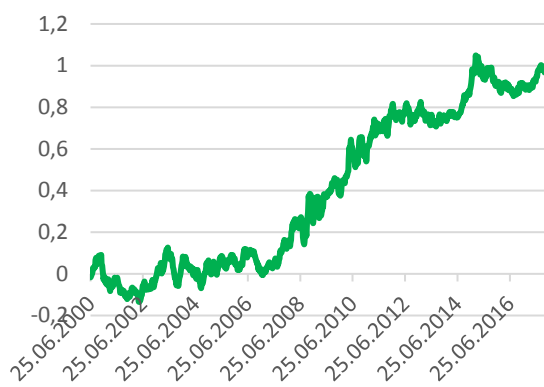

Рис. 4. Кумулятивний результат з використанням 19EMA та 35LWMA, дол. США

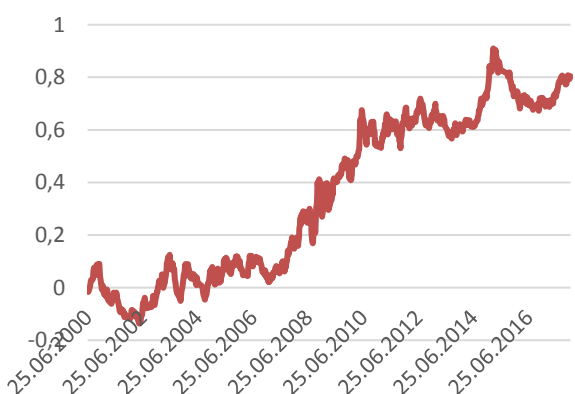

Рис. 5. Кумулятивний результат з використанням 8LWMA, 19EMA та 35LWMA, дол. США

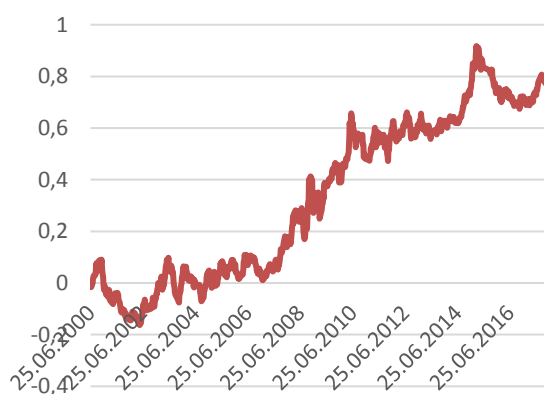

Рис. 6. Кумулятивний результат з використанням 6SMA, 19EMA та 35LWMA, дол. США

Джерело: на основі даних, розрахованих автором

По даним графікам можемо зробити наступні висновки:

Всі 6 стратегій демонструють постійний приріст накопиченого результату, з певними коливаннями відносно лінії тренду;

Додавання в систему 35 лінійно зваженої ковзної стабілізує результативність стратегії, що відображається на тредовій поведінці графіків 3, 4, 5, 6;

Включення в систему 8LWMA збільшує розкид результатів відносно лінії тренду, що відображається на графіках 1, 2 та певною мірою 5;

Система, яка побудована з використанням трьох лінійно зважених ковзних, демонструє найбільший розкид

відносно лінії тренду (графік 2). В той же час, системи, які побудовані з використанням ковзних різних періодів різної методики згладжування (SMA, EMA, LWMA) – мають менший розкид результатів щодо лінії тренду.

Відберемо по 3 кращих стратегії за обраними групами критеріїв та перевіримо результат їх застосування на діапазоні 01.01.2018р. – 31.08.2023р. Також порівняємо їх результати із результатами кращої стратегії, побудованої на основі експоненційних середніх (4EMA+51EMA). Для результатів всіх симуляцій розрахуємо показники дискриптивної статистики, аналогічно тому, як ми їх рахували для тестового діапазону.

Таблиця 6. Результати застосування стратегій на періоді перевірки

Стратегія	TNP	PF, %	\bar{x}	σ	As	Ex	Min	Max	Mo	Me
8L	-829	96	-0,0003	0,0114	-0,2238	2,1500	-0,0482	0,0426	-0,0041	-0,0006
19L	-2271	96	-0,0008	0,0113	-0,5636	2,0344	-0,0482	0,0324	-0,0041	-0,0005
35L	508	113,04	0,0002	0,0114	-0,6596	2,2114	-0,0482	0,0324	-0,0041	0,0006
36L	597	111,51	0,0002	0,0114	-0,6617	2,2192	-0,0482	0,0324	-0,0041	0,0006
53L	1238	113,04	0,0004	0,0114	-0,2292	2,2102	-0,0482	0,0479	-0,0041	0,0006
8L+19E+51E	631	104,5	0,0003	0,0120	-0,0131	2,2758	-0,0482	0,0479	-0,0041	0,0002
8L+19L+35L	969	109,57	0,0004	0,0119	-0,0655	2,0993	-0,0289	0,0479	-0,0041	0,0005
19L+35L	1325	112,32	0,0005	0,0113	-0,0565	2,2292	-0,0482	0,0479	-0,0041	0,0005
19E+35L	-577	104,9	-0,0002	0,0113	-0,5190	2,1779	-0,0482	0,0324	-0,0041	0,0002
8L+19E+35L	383	107,41	0,0001	0,0110	-0,3148	1,6781	-0,0482	0,0324	-0,0041	0,0003
6S+19E+35L	309	108,21	0,0001	0,0110	-0,3157	1,6580	-0,0482	0,0324	-0,0041	0,0003
4E+51E	1543	112,32	0,0005	0,0113	-0,0501	2,2534	-0,0482	0,0479	-0,0041	0,0005

Пояснення до таблиці: **Стратегія** – комбінація індикаторів, які були використані для генерування сигналу, **TNP** – total net profit (загальний чистий прибуток, дол. США), **S** – використане скорочення для SMA, **E** – використане скорочення для EMA, **L** – використане скорочення для LWMA, **PF** – profit factor (профит фактор, %), \bar{x} – середнє арифметичне, σ – середнє квадратичне відхилення, **As** – асиметрія, **Ex** – ексцес, **Min** – мінімальне значення, **Max** – максимальне значення, **Mo** – мода, **Me** – медіана. Значення \bar{x} , σ , As, Ex, Min, Max, Mo, Me вказані в пунктах, для переведення в дол. США потрібно помножити значення на 10000.

На основі отриманих розрахунків оберемо для подальшого аналізу по 2 найкращі стратегії, які задовольняють нашим критеріям відбору:

На основі PF, TNP – це стратегія слідування 53LWMA (PF = 113,04%, TNP=1238 дол. США) та комбінована стратегія 19LWMA+35LWMA (PF=112,32%, TNP=1325 дол. США);

На основі \bar{x} та As – це комбінована стратегія 4EMA+51EMA (\bar{x} = 0,0005 та As = -0,0501) та 19LWMA+35LWMA (\bar{x} = 0,0005 та As= -0,0565). Тобто, стратегія з комбінацією лінійно згладжених ковзних середніх середнього та довгого періодів за

параметрами майже ідентична стратегії, побудованій на основі експоненційних середніх короткого та довгого періодів. Крім цього, дві групи критеріїв відбору вказують на 19LWMA+35LWMA як оптимальну стратегію.

Візуалізуємо результати застосування даних стратегій графічно.

Як бачимо, стратегія слідування 53LWMA допускає втрату інвестованого капіталу на діапазоні 01.01.2018 – 24.05.2020рр. в розмірі -658 дол. США, з 24.05.2020р. до 02.10.2022р. іде період накопичення прибутку з корекціями результату: в 45% з 27.12.2020р. по 29.08.2021р., та 40% з 09.10.2022р. по

19.02.2023р. з 19.02.2023р. спостерігається тенденція до зростання. Відмітимо також, що дана стратегія у порівнянні з іншими допускає найбільший розкид відносно лінії

Рис. 7. Кумулятивний результат з використанням 53LWMA, дол. США

тренду, що в свою чергу підкріплюється найбільшим значенням σ .

Рис. 8. Кумулятивний результат з використанням 19LWMA та 35LWMA, дол. США

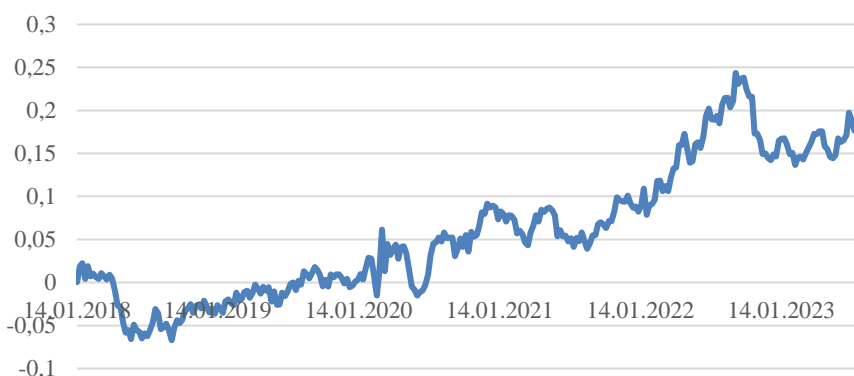

Рис. 9. Кумулятивний результат з використанням 4EMA та 51EMA, дол. США

Джерело: на основі даних, розрахованих автором

Система, яка базується на 19LWMA та 35LWMA, допускає втрату інвестованого капіталу в розмірі -729 дол. США на часовому проміжку 01.01.2018 – 16.09.2018рр., після чого іде трендовий приріст прибутку із кількома корекціями: 70% (22.09.2019-01.03.2020рр.), 52% (13.12.2020-20.06.2021рр.) та 35% (09.10.2022-19.02.2023рр.). Результати мають менший розкид відносно лінії умовного тренду, у порівнянні із 53LWMA, що також підкріплюється меншим значенням σ .

Стратегія, яка для сигналів використовує 4EMA та 51EMA, на початку перевірконого періоду також допускає втрату інвестованого капіталу в розмірі -671 дол. США станом на 16.09.2018р, після

чого слідує період накопичення прибутку з корекціями, а саме: 57% 15.03.2020-14.06.2020рр, 29% з 30.05.2021р. по 29.08.2021р., 33% з 25.09.2022р. по 05.02.2023р. Надалі йде період накопичення прибутку. Також відмітимо, що результати стратегії мають найменший розкид відносно лінії тренду, значення середнього квадратичного відхилення аналогічне попередній стратегії.

На основі отриманих результатів та проведеного аналізу можемо зробити наступні висновки:

Підтверджується попередній висновок про те, що високий TNP не завжди є свідченням прибуткової стратегії (19EMA+35LWMA з TNP 104,9% в підсумку генерує збиток в -577 дол. США,

в той час як система 8LWMA+19EMA+51EMA при TNP 104,5% дає прибуток в 631 дол. США). Тобто, критерій відбору “найвищий RF з позитивним TNP” має бути підсилений як мінімум додатковим показником;

Стратегія, що базується на одному індикаторі, не забезпечує стабільного приросту прибутку, а тому не є доречною до використання попри задоволення формальних умов фільтрації;

Відбір оптимальної стратегії на основі середнього та коефіцієнту асиметрії дозволяє відібрати стратегію із кращим результатом, а додаткова перевірка середнього квадратичного відхилення попередньо вказує на можливість відбору стратегій, які мають найменший розкид результатів відносно лінії тренду. В ході

Література:

1. Бакай, Є. І. (2017) Модель прийняття рішень для фінансових часових рядів на основі пари середніх з використанням оцінки різних часових вимірів / Є. І. Бакай, В. В. Кабачий, Р. В. Маслій // Вісник Вінницького політехнічного інституту, 1, 70-77. Доступ через http://nbuv.gov.ua/UJRN/vvpi_2017_1_13
2. Мокін, В. Б., Жуков, С. О., Куперштейн, Л. М., & Слободянюк, О. В. (2022). Інформаційна технологія прогнозування курсу криптовалют на основі комплексної інженерії ознак. Вісник ВПІ, 2, 81-93. Доступ через <https://ir.lib.vntu.edu.ua>
3. Пилипченко, О., Кузьмінський, В., & Чумаченко, О. (2021). ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДІВ ТЕХНІЧНОГО АНАЛІЗУ ДЛЯ ПРОГНОЗУВАННЯ РИНКУ КРИПТОВАЛЮТ. Вчені записки Університету «КРОК», 4(64), 28–35. DOI: 10.31732/2663-2209-2021-64-28-35
4. Хобта, В.М. (2022) Обґрунтування інвестиційних рішень на фондовому ринку / В.М. Хобта, В.А. Деревянко // Наукові праці ДонНТУ. Серія: «Економічна», 1(25), 13-19. Доступ через <https://ea.donntu.edu.ua>
5. Раєвська, О.В. (Ред.), Аксьонова, І.В., Бровко, О.І. (2019). Статистика. Доступ через <http://repository.hneu.edu.ua>
6. Савченко, В. (2023). ПОРІВНЯННЯ СИСТЕМ ПРОГНОЗУВАННЯ НАПРЯМУ ЗМІН КУРСУ ФІНАНСОВОГО ІНСТРУМЕНТУ З ВИКОРИСТАННЯМ ПРОСТИХ ТА ЕКСПОНЕНЦІЙНИХ КОВЗНИХ СЕРЕДНІХ. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 2 (70), 61-75.

даного дослідження встановлено, що кращою стратегією є 4EMA+51EMA. Стратегія 19LWMA+35LWMA теж може розглядатись як альтернатива, однак формально має нижчі результати.

Три стратегії, які ми порівнювали на фінальному етапі, мають спільну проблему: корекція результату різної глибини у випадку бокового руху на графіку курсу фінансового інструменту. Це свідчить про те, що дані індикатори не забезпечують коректного прогнозування в таких ринкових умовах. Відповідно, для того, щоб покращити результативність торгової системи, потрібно проаналізувати, які з індикаторів інших груп дозволяють вірно прогнозувати рух в нетрендових умовах.

Доступ через DOI: 10.31732/2663-2209-2022-70-61-75

7. Akyildirim, E., Goncu, A., & Sensoy, A. (2021) Prediction of cryptocurrency returns using machine learning. *Annals of Operations Research*, 297, 3-36. Доступ через <https://www.researchgate.net>
8. ALONSO-MONSALVE, Saúl, et al. (2020) Convolution on neural networks for high-frequency trend prediction of cryptocurrency exchange rates using technical indicators. *Expert Systems with Applications*, 113-250. Доступ через <https://www.researchgate.net>
9. Altan, A., & Karasu, S. (2019). THE EFFECT OF KERNEL VALUES IN SUPPORT VECTOR MACHINE TO FORECASTING PERFORMANCE OF FINANCIAL TIME SERIES AND COGNITIVE DECISION MAKING. *THE JOURNAL OF COGNITIVE SYSTEMS*. Vol. 4, 1, 17-21. Доступ через <https://www.researchgate.net>
10. Zhang, Z., Zohren, S., & Stephen, R. (2020) Deep reinforcement learning for trading. *The Journal of Financial Data Science*. 25-40. Доступ через <https://www.researchgate.net>
11. ChartSchool. (n.d.) Moving averages: simple and exponential. Доступ через <https://school.stockcharts.com/doku.php>
12. MetaTrader4. (n.d.) Moving average. Доступ через https://www.metatrader4.com/en/trading-platform/help/analytics/tech_indicators
13. QuantifiedStrategies. (n.d.) Trading System And Strategy Performance Metrics Доступ через <https://www.quantifiedstrategies.com/trading-strategy-and-system-performance-metrics>
14. ATAS. (n.d.) Core mathematics for Forex traders. Part 2. Доступ через <https://atas.net/trading-preparation/funds-management>

УДК 65.012.8

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-31-37

МІЖНАРОДНЕ ПАРТНЕРСТВО УНІВЕРСИТЕТІВ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ЇХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ПІД ЧАС ЕКОНОМІЧНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Вікторія Маринович¹

¹К.е.н., доцент кафедри міжнародного бізнесу, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна, e-mail.: niktoria@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8938-0756>

INTERNATIONAL PARTNERSHIP OF UNIVERSITIES AS A NECESSARY CONDITION FOR THEIR SUSTAINABLE DEVELOPMENT DURING ECONOMIC UNCERTAINTIES

Viktoriia Marynovych¹

¹Ph.D. (Economics), Associate Professor at International Business Department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail.: niktoria@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8938-0756>

Анотація. За останні чотири роки університети зіткнулися зі значними негативними наслідками потрясінь, пов'язаних з економічною невизначеністю, а саме пандемією Covid-19 та війною в Україні в 2022 році. Економічна невизначеність, яку за її природою важко чітко окреслити, має реальні наслідки не лише для окремого університету, але й для освітнього сектору в цілому. Сьогодні українські університети повинні адаптуватися до економічної невизначеності, використовуючи міжнародне партнерство як джерело забезпечення якісної освіти та сталого розвитку. Якісна система освіти має стати результатом процесу трансформації вищої освіти в Україні та повністю доповнювати цілі сталого розвитку. Це визначає актуальність дослідження. Метою дослідження є (а) огляд сучасного стану вищої освіти в Україні та (б) визначення шляхів сталого розвитку вищої освіти в умовах економічної невизначеності на основі університетських партнерств. Методологічною основою дослідження є сукупність загальних методів наукового пізнання, системне та комплексне використання яких дозволило обґрунтувати теоретико-методологічні засади та науково-практичні підходи до визначення необхідності міжнародного партнерства університетів як умови їх сталого розвитку в умовах економічної невизначеності. При дослідженні сутності міжнародного партнерства та аналізі економічних невизначеностей в освітній сфері використано абстрактно-логічний метод, методи системного аналізу, систематизації та узагальнення; метод синтезу - при об'єднанні отриманих в ході аналізу частин в єдине ціле. Метод індукції використано при формуванні загальних висновків за результатами дослідження. У статті обґрунтовано університетське партнерство як здатність надання сценарію адаптивного розвитку інноваційних рис та доцільність розбудови університетських партнерств в Україні. Вирішення цього завдання пов'язане з формуванням ефективної партнерської стратегії, що дасть змогу виявити нові та посилити наявні переваги закладів вищої освіти, а отже, відкриє шляхи для подальших досліджень.

Ключові слова: партнерство, взаємодія, заклади вищої освіти, інновації, економічний агент, адаптивний розвиток.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 1, бібл.: 14

Abstract. Over the last four years, universities have faced significant negative effects from major "uncertainty shocks", namely the Covid-19 pandemic, and in 2022 the Ukraine war. Such economic uncertainties, which are by their very nature hard to define, have real consequences not only for a separate university but also for the educational sector of Ukraine. Nowadays Ukrainian universities should adjust to economic uncertainties by considering international partnership as a source for a high-quality education and sustainable development. A high-quality education system should be the result of the process of transformation of higher education in Ukraine and fully complement the goals of sustainable development. This determines the relevance of the research. The aims of the study are (a) to provide an overview of the current state of higher education in Ukraine and (b) outline ways for sustainable development of higher education during economic uncertainties by means of university partnerships. The methodological basis of the study is a set of general methods of scientific knowledge, the systematic and integrated use of which made it possible to substantiate the theoretical and methodological foundations and scientific and practical approaches to determining the necessity of international partnership of universities as a condition for their sustainable development during economic uncertainties. When studying the essence of international partnership and analyzing economic uncertainties in the education sector, an abstract-logical method, methods of system analysis, systematization and generalization were used; the method of synthesis was used when combining the parts obtained during the analysis into a single whole. The method of induction was used in the formation of general conclusions about the study. The article substantiates university partnership as the ability to provide the scenario of adaptive development with innovative features and the expediency of building university partnerships in Ukraine. Solving this task is related to the formation of an effective partner strategy that will make it possible to identify new and strengthen the existing pros of higher educational institutions and therefore open the ways for further research.

Keywords: partnership, interaction, higher education institutions (HEIs), innovation, economic agent, adaptive development.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 1, bibl.: 14

Introduction. The latest news from the World Health Organization about disease outbreaks and from the European Commission about the reduction of economic opportunities in regions with lagging economies, along with the military situation in Ukraine and the gap between what is taught in universities around the world and what companies really need are the preconditions of turbulences in the field of education which have already brought about the search of alternative ways for functioning of universities by educators [2]. Due to the fact that in modern conditions it is difficult to find a fundamentally new solution to business problems, especially if it concerns the field of educational services, one of the most efficient ways for Ukrainian universities to develop is international partnership [3]. Thus, the optimal way is to study the best experience of others and adapt it to the features of the recipient's business.

Literature review. The analysis of the literature on the problem under the study showed that the activities of individual universities in Western Europe are the object of individual historical, pedagogical, philosophical, sociological, economic studies, both in Ukraine and in European countries, at a time when the issue of partnership interaction is not fully disclosed and needs further study and approval. Since the educational process belongs to the social category, analysis of sociological research on the interaction of the economic agent with the surrounding reality is obvious. The values and principles of partnership are laid down in the basis of the standard of education, updated system of professional development of a teacher, modern state of educational and personnel policy in Ukraine. Investigating the process of interaction, O. Marukhlenko believes that the subject that interacts with others is able not only to change specific circumstances, but also to create themselves again in the process of its implementation [4]. S. Pakulin distinguishes 5 stages of strategy formation of HEIs, one of which is benchmarking, a process connected to cooperation of universities on different levels [5].

Aims. The main objectives of the study are (a) to provide an overview of the current

state of higher education in Ukraine and (b) outline ways for sustainable development of higher education during economic uncertainties by means of university partnerships.

Results. An analytical review of 176 state higher education institutions (HEIs) of Ukraine of university, academy, and institute types, which form the basis of national higher education and prepare more than 80% of applicants, conducted by leading scientists of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, revealed current problems in the field of higher education and their causes. The results of this study showed that the network of HEIs needs to be optimized, because: (a) the system of higher education of Ukraine contains both powerful institutions that participate in leading international ratings, and a significant number of weak, ineffective HEIs; (b) high mass education has led to the devaluation of received qualifications; (c) the number of jobs for the increasing number of graduates of HEIs is not going up, despite the statements of the ministries, which can lead to increased competition and the spread of unemployment; (d) participants in the educational process have a low level of digital competence; (e) educational policy is inconsistent and discontinuous; (f) reduction of state spending on higher education and budgetary places in HEIs; (g) decrease in population incomes, and a significant increase in "educational migration". The above-mentioned reasons and the war in Ukraine can cause a significant decrease in demand for Ukrainian higher education with corresponding consequences for teachers, administration, and the network of higher education institutions.

On the other hand, the war rapidly accelerated the course of natural trends in the development of the higher education system regarding the optimization and correction of its structure, scope, and content. Thus, (a) an unprecedented outflow of scientists abroad without centralized registration of their location; (b) significant destruction of the premises of schools and HEIs; (c) frequent blackouts; (d) air strikes destroying the country's economy and (e) threats of shelling

and bombing forced the authorities to react to the contingencies quicker and in more organized mode.

Undoubtedly, the above-mentioned reasons are influencing drastically on universities and will lead to significant changes in the higher education system of Ukraine. To change the situation of the improper connection between the structure of training of specialists in HEIs and the demands of the economy, to raise the problem of bringing the state order for the training of specialists in line with the real needs of the national economy, especially in the conditions of the war and post-war recovery periods, to return scientists and students to universities in post-war Ukraine, and to attract potential investors to the restoration and development of educational facilities an innovative approach which provide organization and management of existing resources at the level of universities should be suggested. Thus, there are all the arguments to prove that there is an expediency of supporting and strengthening partnership interaction of universities on the path of innovative development of the country; prerequisites for transforming the higher education system into a system capable of influencing the sustainable innovative development of the country's economy.

The new stage, which began in 2014, after signing of the Association Agreement between Ukraine and the EU (2014), was marked by the intensification of the European vector of Ukraine's development and the synchronization of the dimensions of Ukrainian education with European characteristics [1]. The progressive movement of Ukrainian education in the direction of its transformation into competence-based education continues. Double degree programs as a product of a new model and scheme of educational activity organization in Ukraine, which provided the opportunity for Ukrainian students to simultaneously do integrated educational programs in two educational institutions of different countries, now interact not only in the field of joint educational programs, but help using "offline" and "online" modes to (a) continue studies under the

circumstances of military operations; (b) train apprentices during industrial practices.

Such partner interaction is directly related to the search and implementation of new opportunities for the development of HEIs, increasing their well-being and competitiveness through the creation and management of platforms [6]. It is especially important to use partner interaction in international educational business projects, in which it can be implemented at several levels:

- state: through standardization of the content of educational activities and diplomas in accordance not only with national, but also with international quality standards

- regional: due to new requirements for the competencies of the population, which set the task of HEIs not just to adapt to the changing labor market, but to become a dynamic system with the functions of a source of innovative ideas, solutions, and technologies, which considers the peculiarities of the economy of the country and the region, including in the war and post-war period

- separate educational organization or educational discipline: through double diplomas, dual education. We note that in these requirements there is traditionally a deep gap between the tasks of the Ukrainian HEIs and the tasks of the European and American HEIs, which can be resolved through concerted actions of the participants of the partnership.

It should be noted that Europe is a leader in the promotion of joint programs, double degree programs, and dual education. The institutional landscape of cooperation of European HEIs is diverse and covers several models because national legislation and institutional norms of states are highly fragmented [7]. This is a response to changes in the educational environment, replacing the old model of conducting educational activities at the macro- and meso-levels, where HEI participants unite into HEI-partners. The main point is the sequence of actions. The existence of a rather extensive classification of types of partnership interaction relates to the fact that their formation depends on the conditions under which they are created, the participants and the goals they set for themselves [13]. The types of partnership interaction may depend on

the term for which they are concluded, the degree of coverage of the market and the field of production, the type of market structures, residency and the number of participants, the

goals and the main goal of the partnership as shown in Table 1.

Table 1. Classification of forms of partnership interaction of HEIs

Feature	Forms	Characteristic
by field of implementation	Interaction in the field of education	training of certified specialists; retraining; development of educational programs; internships, supervision of coursework and final papers (projects); publication of educational materials
	Interaction in the field of science	conducting research; acceleration of commercialization of scientific developments (participation in projects financed by European foundations; creation of science and technology parks, business incubators)
by degree of universality	Universal	organization of interaction between HEIs
	Specific	organization of interaction between HEIs taking into account the specifics and requirements of interaction participants (lectures on certain specific topics, specialized courses, etc.)
by duration of implementation	Short-term	recurring forms of interaction on agreements concluded for up to one year (several lectures, specialized courses, publication of educational materials)
	Long-term	recurring forms of interaction based on agreements concluded for a period of several years (scientific laboratories; basic departments; training of specialists acc.to order; science and technology parks; business incubators; organization of practices and internships at basic partner enterprises, etc.)
	Non-system	individual lectures, joint holding of non-system events
by number of members	Bilateral	interaction of two HEIs during the solution of common problem
	Multilateral	interaction is more than two HEIs participating in the implementation of joint projects and solving tasks
by the result of cooperation	Material	production of experimental samples and batches of materials; educational equipment modernization; publication of educational or scientific literature
	Financial	sponsorship in organization of conferences; charitable monetary assistance; targeted contributions for the development of HEIs (endowments)
	Informational and consulting	provision of expert assistance and consulting services; conducting work on diagnostics, standardization, certification, technical protection of information, joint use of information databases, etc.
by content of cooperation	Educational	training and retraining of specialists; conducting courses, seminars, workshops, trainings; practices and internships
	Innovative	development of new methods and technologies (as a result of joint work or at the request of a business) and their commercialization
method of relations	Legally established contractual relations	conclusion of a contract for the provision of certain services, where the content of the service, scope, term and conditions of provision are noted
by the nature of mobility	Academic mobility	involvement of teaching staff and researchers to work in the educational environment of the HEI-partner on a permanent or temporary basis
	Student mobility	training and internships to gain practical experience and exchange experience
by the nature of the parties involved	International	partnerships formed with HEIs from different countries
	National	participants of the interaction are HEIs of the same country
	Regional	participants of interaction are HEIs of the region
	local	participants are HEIs of one city (territory)

Source: developed by the author on [6, 8-10]

The presented classification lays the foundations for the further development of theoretical foundations and practical recommendations for the formation of effective partnerships of higher education institutions in Ukraine and abroad and for achieving high standards of their innovation and competitiveness.

The most common form of cooperation between higher education institutions is academic and student mobility [11]. At the moment, the form of partnership at the state level has begun to develop actively, forming a new approach in which cooperation and feedback are a component of the development of new quality educational services, attracting consumers and constant dividends. The HEI-partner-recipient does not strengthen the existing rules, norms, laws, but on the contrary builds them around common ideas that arise due to the relationship with the HEI-partners. For example, the Ukrainian Global University (UGU), which includes leading Ukrainian institutions and organizations with the support of the Office of the President, Ministry of Education and Culture and the Embassy of Ukraine in the USA, created a network that united world educational institutions and aims to provide access for Ukrainian students, scholars, scientists, and teachers to educational institutions around the world, as well as new scholarships and postdoctoral programs. Another example is the "Ukrainian Science Diaspora" Initiative, created to promote cooperation between representatives of the Ukrainian scientific diaspora and Ukrainian scientists working in foreign HEIs, scientific institutions, laboratories, etc., with scientific institutions and HEIs of Ukraine and institutional cooperation between Ukrainian and foreign HEIs and scientific institutions.

An example of regional partnership is the COOPERA pilot project, which is implemented as part of Erasmus+ and provides an opportunity for employers to cooperate with universities. During the implementation of the pilot project, a number of educational events took place in Poland and Spain, namely observing lectures, educational trainings, participation in meetings with employers, etc. Even though the number of students who

participated in the programs was mostly small, the benefits for the participants are significant.

Another example is partnership at the university level. In wartime, it has, in our opinion, two models - temporary and permanent since the trend of academic mobility in the system of higher education of Ukraine changed radically with the beginning of the Russian invasion of Ukraine. Temporary partnership interaction consists in providing an opportunity for temporarily displaced students to continue their studies in HEIs. Thus, universities in Poland, Germany, Canada, the Czech Republic, Italy, the USA, Spain, Austria, France, Slovakia, Bulgaria, and Australia offer a temporary partnership module at the university level. According to the educational platform Erudera.com., newly arrived Ukrainian students have the opportunity to apply for help to 14 HEIs in Great Britain, in the USA - up to 10, in Germany - 9, in Australia - 8, in Bulgaria, in Canada, Finland, France - 3, in the Czech Republic, Sweden, Switzerland - 2, in Austria, Denmark, Croatia, Hungary, Italy, Japan, Lithuania, Norway, Poland, Portugal, Spain - 1 [14]. On the other hand, many Ukrainian universities allow temporarily displaced students from other institutions to study at them. Also, online education is offered at Dnipro State Medical University, Poltava Pedagogical University, Lviv Polytechnic University, etc.

A sustainable model allows combining studies abroad and in Ukraine. Thus, double degree programs provide students with the opportunity to study in Ukraine and abroad on a semester basis and avoid the mass exodus of students, especially during hostilities. This model has been working since Ukraine signed the Bologna Declaration in 2005 and undertook to fulfill the tasks outlined in it in a few HEIs of Ukraine [8]. Vinnytsia National Agrarian University is a vivid example. As part of the partnership agreement with Shanxi Agrarian University, the Vinnytsia National Agrarian University opened its office in China. For the Vinnytsia National Agrarian University, the prospect of cooperation with Chinese partners lies in the achievements and high level of development of the economy of

China. In turn, Shanxi University students will receive high-quality distance educational services at the Vinnytsia National Agrarian University.

On the other hand, there are not so many really functioning programs, as the payment is often too high. The study showed that the payment ranges from €700 to €13,000 for a student and reaches €10,000 for HEIs to pay for services and it can differ for offline and online learning, where the latter is flexible, mobile, and cheaper.

Therefore, to resist uncertainties in educational sector and overcome a number of problems, in particular:

- (a) a low level of digital competences of participants in the educational process
- (b) outdated content in educational subjects of the information field
- (c) insufficient amount of computer equipment and lack of broadband access to the Internet in HEIs
- (d) lack of high-quality digital educational content for obtaining an education
- (e) lack of up-to-date, reliable information about education seekers, pedagogical and scientific-pedagogical workers, as well as scientists for making management decisions and monitoring the effectiveness of policies
- (f) bureaucratization of the processes of internal document circulation of institutions and institutions of education and science
- (g) inconvenience of obtaining services in the education system
- (h) unavailability of scientific resources and infrastructures, etc., a platform is needed not

References:

1. Бублик М. І., Жук, Х.В. (2018). Досвід формування стратегій розвитку закладів вищої освіти в умовах глобалізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство, Вип. 21(1)*, 31-34. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2018_21\(1\)_8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuumevcg_2018_21(1)_8).
2. Гуляева Н.М., Бідюк А.М. (2018). Конкурентні заклади вищої освіти. *Економічний вісник університету. Вип. 37/1*, 12–19.
3. Кравченко О.І. (2016). Значення стратегії розвитку університету та критерії оцінювання її ефективності. *Гірська школа Українських Карпат, № 14*. 53–56.
4. Марухленко О.В. (2017). Стратегічне планування у вищих освітніх закладах. *Відкрите*

only in the "offline", but also in the "online" mode [12].

Conclusion. Therefore, because of new requirements for the competencies of the population, and the changed labor market, universities in Ukraine by means of interaction should:

- (a) become a dynamic system with the functions of a source of innovative ideas, solutions, and technologies, which considers the peculiarities of the country's economy
- (b) standardize the content of educational activities and diplomas in accordance with international quality standards
- (c) change the forms of knowledge transfer and the areas of its distribution, since the content of specialized knowledge becomes the property of any participant in the learning process due to the global trend of informatization of education, that is, the spread of information technologies and Internet tools, and
- (d) respond to changes caused by pandemics, wars, other cataclysms, which means to:

- help with admission or transfer to foreign HEIs, provided that graduates return to the country after their studies

- provide internships and jobs for applicants after returning to Ukraine.

Taking everything into account, the international partnership for all participants of the process during economic uncertainties will make it possible to reform the education system in accordance with already existing and new challenges and realize the main strategic goals of HEIs.

освітнє е-середовище сучасного університету, № 3. 256–265.

5. Пакулін С.Л. (2013). Стратегічне планування розвитку вищої освіти України: зміст, проблеми, пріоритети. *Проблеми економіки, № 2*. 39–45.
6. Chetwood J.D., Ladep N.G. & Taylor-Robinson S.D. (2015). Research partnerships between high and low-income countries: Are international partnerships always a good thing? *BMC Medical Ethics, 16*, 36. URL: <https://doi.org/10.1186/s12910-015-0030-z>
7. Knight J. (2015). International Universities. *Journal of Studies in International Education, 19* (2). 107–121. URL: <https://doi.org/10.1177%2F1028315315572899>
8. Knight J. (2003). Updated definition of internationalization. *International Higher Education*. URL: <https://doi.org/10.6017/ihe.2003.33.7391>

9. Smith K.K., MacKenzie J. & Meyers R.A. (2014). Exploring the feasibility of international collaboration and relationship building through a virtual partnership scheme. *International Journal for the Scholarship of Teaching and Learning*, 8(1). 1–26. URL: <https://doi.org/10.20429/ijstl.2014.080107>
10. Tadaki M., Tremewan C. (2013). Reimagining internationalization in higher education: international consortia as a transformative space? *Studies in Higher Education*, 38 (3). 367–387. URL: <http://dx.doi.org/10.1080/03075079.2013.773219>
11. Taylor J. (2016). Toward a strategy for internationalisation: Lessons and practice from four universities. *Journal of Studies in International Education*. 8(2). 49–171. URL: <https://doi.org/10.1177%2F1028315303260827>
12. Taylor J. (2018). Understanding international partnerships. *Perspectives: Policy and Practice in Higher Education*, 20 (2–3). 44–50.
13. Vitenko T., Shanaida V., Drozdziel P., Madlenak R., editors. (2018). International partnership in the field of education. *Palma, Spain: IATED Academy*. URL: <https://doi.org/10.21125/edulearn.2018.2213>
14. European Universities Approve Actions to Help Ukrainian Higher Education Sector. (13.05.2022). Retrieved from URL: <http://surl.li/musiv>
15. Smith KK, MacKenzie J, Meyers RA. Exploring the feasibility of international collaboration and relationship building through a virtual partnership scheme. *International Journal for the Scholarship of Teaching and Learning*. 2014;8(1):1–26. <https://doi.org/10.20429/ijstl.2014.080107>
16. Chetwood JD, Ladep NG, Taylor-Robinson SD. Research partnerships between high and low-income countries: Are international partnerships always a good thing? *BMC Medical Ethics*. 2015;16:36. <https://doi.org/10.1186/s12910-015-0030-z>
17. Tadaki M, Tremewan C. Reimagining internationalization in higher education: international consortia as a transformative space? *Studies in Higher Education*. 2013; 38(3): 367–387. <http://dx.doi.org/10.1080/03075079.2013.773219>.

РОЗДІЛ 2. УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

УДК 330.1

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-38-45

РОЛЬ МІЖНАРОДНОЇ СПІВПРАЦІ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ У СФЕРІ ЗНИЖЕННЯ ТА УПРАВЛІННЯ РІВНЕМ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ

Наталія Шевченко¹, Марта Копитко², Олександр Захаров³

¹К.е.н., доцент, Львівський університет внутрішніх справ, доцент кафедри фінансів та обліку, м. Львів, Україна, e-mail: shevchenkon09@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1815-7554>

²Д.е.н., професор, Львівський університет внутрішніх справ, Львів, професор кафедри управлінських технологій, Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: marta_kernytska@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6598-3798>

³К.е.н., професор, директор ННІ менеджменту безпеки, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: zaharov@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6429-8887>

THE ROLE OF INTERNATIONAL COOPERATION OF PUBLIC AUTHORITIES IN REDUCING AND MANAGING CORRUPTION IN UKRAINE

Nataliia Shevchenko¹, Marta Kopytko², Oleksandr Zakharov³

¹Ph.D. (Economics), Associate Professor, Institute of Management, Psychology and Security, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, Ukraine, e-mail: shevchenkon09@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1815-7554>

²Doctor of science (Economics), Professor, Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, professor of management technologies department, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: marta_kernytska@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6598-3798>

³Ph.D. (Economics), professor, director of the institute of security management, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: zaharov@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6429-8887>

Анотація. В сучасних умовах розвитку ринкових механізмів регулювання вітчизняної економіки, питання впливу негативних факторів є як ніколи актуальною. Окрім, військової агресії з сторони Росії, впровадження військового стану, встановлення значної кількості вимушених обмежень щодо діяльності фізичних та юридичних осіб, негативний вплив здійснюють фактори, що пов'язані з корупцією, нелегальним збагаченням, рейдерством, приховуванням доходів або їх частини, відмиванням доходів, фінансування тероризму тощо. Така ситуація зумовлює розроблення напрямів щодо зменшення корупційних проявів, а також налагодження постійної співпраці з міжнародними організаціями щодо протидії корупції. Метою статті є визначення напрямів міжнародної співпраці у сфері запобігання проявів корупції в Україні, дослідження ефективності такої співпраці як одного з напрямів зниження рівня корупції та тіньової економіки враховуючи національні та міжнародні антикорупційні програми, міжнародний досвід боротьби з легалізацією доходів, відмиванням чи приховуванням прибутку. Теоретичною та практичною базою дослідження були дослідження вітчизняних вчених у сфері напрямів міжнародної співпраці у сфері подолання корупції, легалізації економіки, аналітичні звіти та дані Національного агентства з питань запобігання корупції та Національного антикорупційного бюро України, показники та переваги співпраці міжнародних організацій. Стратегічно важливими країнами для України протягом останніх років стали: Латвія, Німеччина, Польща, Чорногорія, Молдова, Литва. Найбільш активними організаціями щодо співпраці є: Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FAFT); Егмонтська група підрозділів фінансової розвідки; Рада Європи (Комітет Ради Європи з оцінки заходів протидії відмиванню коштів та фінансування тероризму (MONEYVAL)); Європейський Союз; Організація Об'єднаних Націй; Світовий банк; НАТО; Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ); Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР); інші міжнародні організації у сфері фінансового моніторингу. Найбільш важливими напрямками співпраці вітчизняних та міжнародних організацій у сфері подолання корупції є: створення спільних проектів щодо протидії відмиванню коштів та фінансування тероризму в Україні, розробка програм боротьби з відмиванням і приховуванням доходів, проведення спільних операцій щодо викриття схем фінансування тероризму, війни в Україні тощо.

Ключові слова: корупція, антикорупційні заходи, міжнародна співпраця, антикорупційна програма, війна, антикорупційні органи, відмивання грошей.

Формули: 0; рис.: 5; табл.: 0; бібл.: 19

Abstract. *In the current conditions of development of market mechanisms for regulating the domestic economy, the issue of the impact of negative factors is more relevant than ever. In addition to Russia's military aggression, the introduction of martial law, and a significant number of forced restrictions on the activities of individuals and legal entities, the negative impact is also exerted by factors related to corruption, illegal enrichment, raiding, concealment of income or part thereof, money laundering, terrorist financing, etc. This situation necessitates the development of measures to reduce corruption, as well as the establishment of ongoing cooperation with international organizations to combat corruption. The purpose of the article is to determine the directions of international cooperation in the field of preventing manifestations of corruption in Ukraine, to study the effectiveness of such cooperation as one of the directions for reducing the level of corruption and the shadow economy, taking into account national and international anti-corruption programs, international experience in combating the legalization of income, money laundering or concealment of profits. The theoretical and practical basis of the study was the research of domestic scholars in the field of international cooperation in the field of combating corruption, legalization of the economy, analytical reports and data of the National Agency for the Prevention of Corruption and the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, indicators and benefits of cooperation between international organizations. Strategically important countries for Ukraine in recent years have become: Latvia, Germany, Poland, Montenegro, Moldova, and Lithuania. The most active organizations in terms of cooperation are: Financial Action Task Force on Money Laundering (FAFT); Egmont Group of Financial Intelligence Units; Council of Europe (Council of Europe Committee on the Evaluation of Anti-Money Laundering and Counter-Terrorist Financing Measures (MONEYVAL)); European Union; United Nations; World Bank; NATO; Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE); Organization for Economic Cooperation and Development (OECD); other international organizations in the field of financial monitoring. The most important areas of cooperation between domestic and international organizations in the field of combating corruption are: the creation of joint projects to combat money laundering and terrorist financing in Ukraine, the development of programs to combat money laundering and concealment of income, joint operations to expose terrorist financing schemes, the war in Ukraine, etc.*

Keywords: *corruption, anti-corruption measures, international cooperation, anti-corruption program, war, anti-corruption agencies, money laundering.*

Formulas: 0; fig: 5; tabl.: 0; bibl.: 19

Постановка проблеми. В сучасних реаліях військової агресії зі сторони російської федерації, яка впливає на внутрішні економічні, політичні та соціальні трансформації нашої держави важливим є підтримка фінансової безпеки. Сьогодні підтримка стабільного рівня такої безпеки неможлива без чіткого контролю за процесами легалізації доходів отриманих незаконним шляхом, запобігання корупції на всіх економічних та політичних рівнях, запобігання приховування доходів, уникнення оподаткування та повного усунення проявів фінансування тероризму.

Сьогодні така місія покладена на державу, державні органи, Державну службу фінансового моніторингу, Національне антикорупційне бюро України, Національне агентство з питань запобігання корупції. Проте, окрім дієвої та чіткої антикорупційної політики важливим є забезпечення постійної співпраці з міжнародними організаціями у сфері запобігання корупції. Така співпраця дозволить вивести трансформаційні механізми прозорого економічного розвитку і функціонування України на новий рівень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні вчені та економісти праці яких пов'язані з дослідженням рівня корупції визначають сутність та підґрунтя виникнення корупції [1], фактори, що впливають на збільшення або зниження корупції [2], роль Державної служби фінансового моніторингу та державних установ у зменшенні рівня корупції в Україні [3].

Автор [4, 5] визначає переваги та недоліки міжнародного співробітництва у сфері зниження рівня корупції, легалізації доходів, проте дослідження здійснювалися до повномасштабного вторгнення та не враховували значної кількості воєнних, економічних та політичних, злочинних (корупційних) факторів, що впливають на економіку України, рівень її корупції в умовах війни.

Дослідження особливостей, переваг та напрямів міжнародної співпраці України з міжнародними організаціями з питань запобігання корупції, легалізації доходів, запобігання фінансування тероризму та війні в Україні, а показників взаємодії з країнами світу.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є визначення напрямів міжнародної співпраці у сфері запобігання проявів корупції в Україні, дослідження ефективності такої співпраці як одного з напрямів зниження рівня корупції та тіньової економіки враховуючи національні та міжнародні антикорупційні програми, міжнародний досвід боротьби з легалізацією доходів, відмиванням чи приховуванням прибутку.

Теоретичною та практичною базою дослідження були дослідження вітчизняних вчених у сфері напрямів міжнародної співпраці у сфері подолання корупції, легалізації економіки, аналітичні звіти та дані Національного агентства з питань запобігання корупції та Національного антикорупційного бюро України, показники та переваги співпраці міжнародних організацій. Стратегічно важливими країнами для України протягом останніх років стали: Латвія, Німеччина, Польща, Чорногорія, Молдова, Литва. Найбільш активними організаціями щодо співпраці є: Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (ФАФТ); Егмонтська група підрозділів фінансової розвідки; Рада Європи (Комітет Ради Європи з оцінки заходів протидії відмиванню коштів та фінансування тероризму (MONEYVAL)); Європейський Союз; Організація Об'єднаних Націй; Світовий банк; НАТО; Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ); Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР); інші міжнародні організації у сфері фінансового моніторингу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міжнародна співпраця що стосується зниження рівня корупції, боротьби з відмиванням коштів та протидії фінансування тероризму, легалізації фінансових операції пов'язана із ефективною, прозорою та основаною на довірі праці двох сторін. З однієї сторони це вітчизняні державні органи такі як: Державна служба фінансового моніторингу України [6], Національне агентство з питань запобігання корупції [7],

Національне антикорупційне бюро України [8] та міжнародними організаціями що працюють в сфері фінансового моніторингу (рис. 1) та розроблять напрями боротьби з корупцією, фінансовими злочинами, міжнародним приховуванням та відмиванням коштів, фінансуванням тероризму тощо.

Для України міжнародна співпраця є важливим механізмом досягнення найбільш максимального рівня прозорості економічної, політичної та соціальної діяльності, а також отримання підтримки на світовому рівні у боротьбі з усіма проявами порушення законодавства, незаконних діяч. Розглядаючи міжнародну співпрацю у загальному контексті можна виділити основні її напрями:

- участь у розробці спільних антикорупційних програм;
- брати участь та організувати міжнародні семінари, навчання, конференції, доповіді, вебінари за участю міжнародних експертів – представників підрозділів фінансових розвідок інших країн, правоохоронних органів, державних регуляторів, суддів та інших учасників системи тощо;
- розбудова інституційної спроможності у сфері ПВК/ФТ/ФРЗМЗ;
- забезпечувати сприяння у розслідуваннях, дослідженнях, формування справ, надання інформації пов'язаних ПВК/ФТ/ФРЗМЗ;
- представлення інтересів України у сфері фінансового моніторингу та зниження рівня корупції на Пленарних засіданнях MONEYVAL;
- участь у діяльності Конференції Сторін Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму (CEST №198);
- участь у заходах, організованих Групою з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (ФАФТ);
- співпраця з Європейською Комісією в рамках проекту «Антикорупційна ініціатива ЄС в Україні»;

- участь у міжнародних програмах щодо повернення фінансових активів вивезеним незаконним шляхом;
- участь у електронному каталозі щодо пошуку активів спільно Егмонтською групою підрозділів фінансової розвідки;
- розробка напрямів удосконалення чинного законодавства з питань корупції, відмивання коштів, приховування доходів тощо;

- протидія порушення законів щодо заволодіння чужим майном, активами, грошима, майновими правами, інтелектуальною власністю чи особистими даними на державному та міжнародному рівнях;
- протидія будь-якого виду тероризму та сепаратизму;
- протидія військовим злочинам та конфліктам.

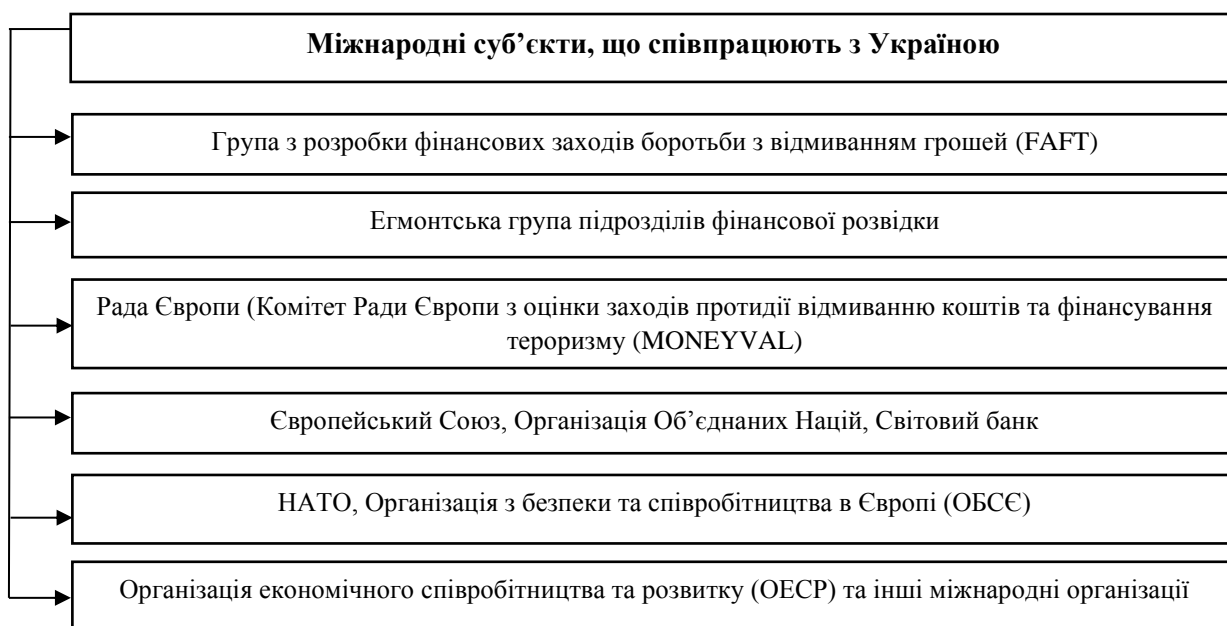

Рис. 1. Міжнародні організації у сфері фінансового моніторингу та боротьби з корупцією
Джерело: сформовано автором на основі джерел 6-8

Головна ціль міжнародної співпраці полягає не лише у зниження рівня корупції як в Україні так і у світі, а й налагодження довготривалого співробітництва з різними установами, які в майбутньому забезпечать підтримку та розвиток системи фінансового моніторингу, забезпечать чітку і прозору взаємодію у запобіганні різних видів злочинів. При цьому така співпраця повинна бути основана на принципах (таблиця 1): законність, професіоналізм, дружність, прозорість, оперативність, достовірність, відкритість.

З 2002 року представники Держфінмоніторингу постійно беруть участь Пленарних засіданнях MONEYVAL, залучаються до типологічних досліджень та

взаємних оцінок країн-членів MONEYVAL. Такі засідання допомагають визначити взаємні оцінки діяльності, скоректувати прогалини у діяльності моніторингу за правопорушення на національному та міжнародному рівнях.

Також, важливим є постійна участь у Конференції Сторін Конвенції Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму (CEST №198) шляхом надання інформації про стан імплементації Україною як державою-учасницею статей зазначеної Конвенції та участі у міжнародних заходах, які проводяться під егідою Конференції [6].

Таблиця 1. Принципи міжнародного співробітництва у сфері зниження рівня корупції

Принципи	Характеристика
законність	будь яка діяльність в системі фінансової розвідки повинна відповідати нормативно-правовим законам державного та міжнародного рівня, розробленим правилам, указам та постановам щодо контролю у сфері протидії відмивання грошей та фінансування тероризму, зниження рівня корупції
професіоналізм	полягає в постійному удосконаленні навиків виявлення та запобігання протиправних фінансових дій, проходження міжнародних програм підвищення кваліфікації
дружність	відсутність упередженого ставлення до країн партнерів та працівників міжнародних організацій, відсутність расових, гендерних, вікових упереджень
прозорість	передбачає надання інформації, звітів, інформаційних повідомлень та аналітичних даних, сформованих справ відкрито, прозоро та чесно, що забезпечить швидке розкриття незаконних дій або їх попередження на міжнародному рівні
оперативність	полягає у швидкому наданні та отриманні інформації (електронної чи паперової), яка пов'язана з фінансовими розслідуваннями, викриттями, інформаційними даними
достовірність	інформація повинна бути надана правдива, без приховування частини
відкритість	до співпраці у різних проектах які допоможуть знизити рівень корупції, фінансових злочинів, тероризму та сепаратизму, фінансових розкрадань тощо

Джерело: сформовано автором на основі джерел 3,5,6

Основна міжнародна співпраця припадає на розслідування фінансових та корупційних злочинів, де важливим партнером є Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF). При цьому щорічно країни-

партнери України відправляють та отримують запити (рисунок 2) щодо можливих корупційних порушень, фінансових злочинів, фінансування тероризму, війни, приховування доходів, відмивання коштів.

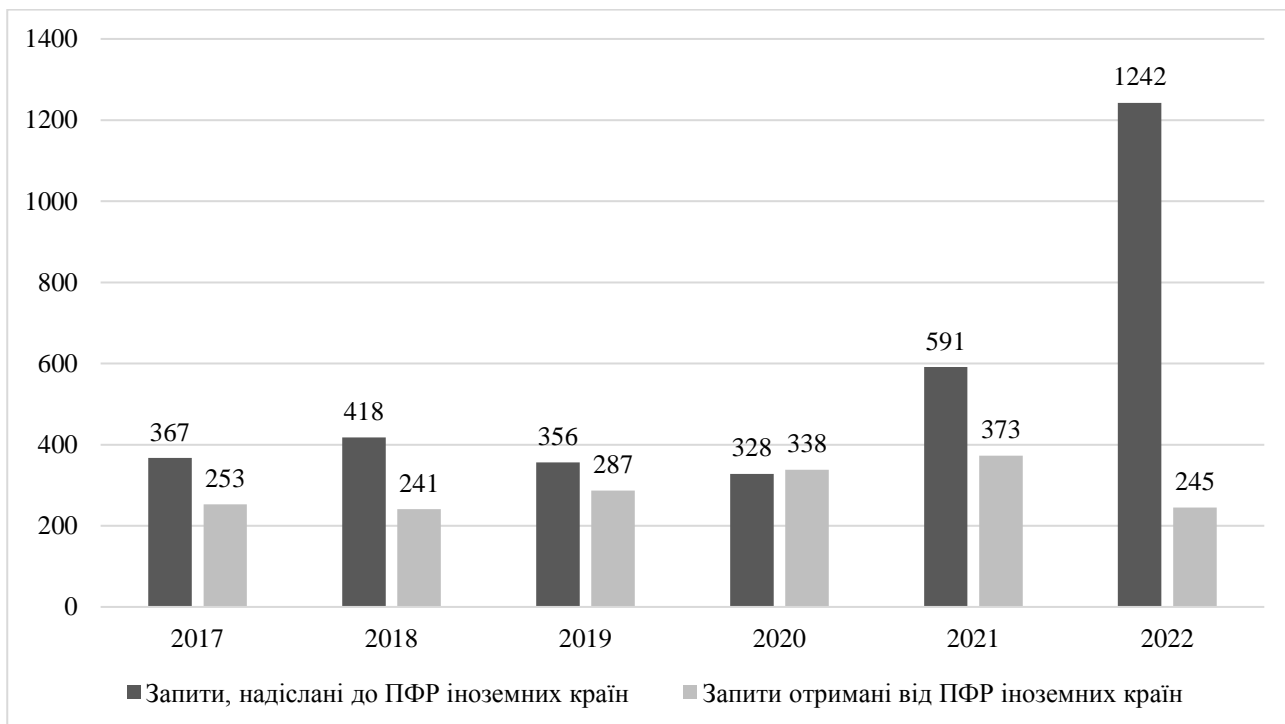

Рис. 2. Динаміка отриманих та надісланих запитів від та до іноземних країн протягом 2017-2022 років, шт.

Джерело: сформовано автором на основі джерел 6, 7

Як показують дослідження Україна активно співпрацює з міжнародними організаціями у сфері фінансового моніторингу, оцінці рівня корупції та надання підтримки в обміні інформацією щодо корупційних проявів чи викриттів. Так, протягом 2022 року кількість запитів порівняно з 2021 роком скоротилася на 128, що значною мірою пов'язано з призупиненням діяльності значної кількості державних установ у зв'язку з війною. Особливо незначна кількість надходила у перші п'ять місяців повномасштабного вторгнення.

На відміну від запитів з інших держав, кількість запитів з України протягом 2022 року збільшилася на 651. Основна частина їх пов'язана з корупційною діяльністю російських та білоруських суб'єктів, вивезення незаконно привласненого майна, наявність приховування українського

майна та прав власності, переховування проросійських громадян тощо. Варто зауважити, що країни світу та антикорупційні організації активно підтримують Україну у війні, надають необхідну інформацію, забезпечують інформаційну, фінансову та соціальну підтримку, забезпечують повернення викрадених цінностей, спільно розробляють програми та стратегії допомоги.

Актуальним питанням у сфері міжнародних розслідувань щодо приховування та відмивання коштів є оцінка вивезення капіталу в офшорні зони. Україна посідає восьме місце (рисунок 3) за обсягами виведення фінансових ресурсів, приховування коштів. Спільне співпраця з міжнародними організаціями допомагає уникнути значного вивезення капіталу, уникнення сплати податків до бюджету.

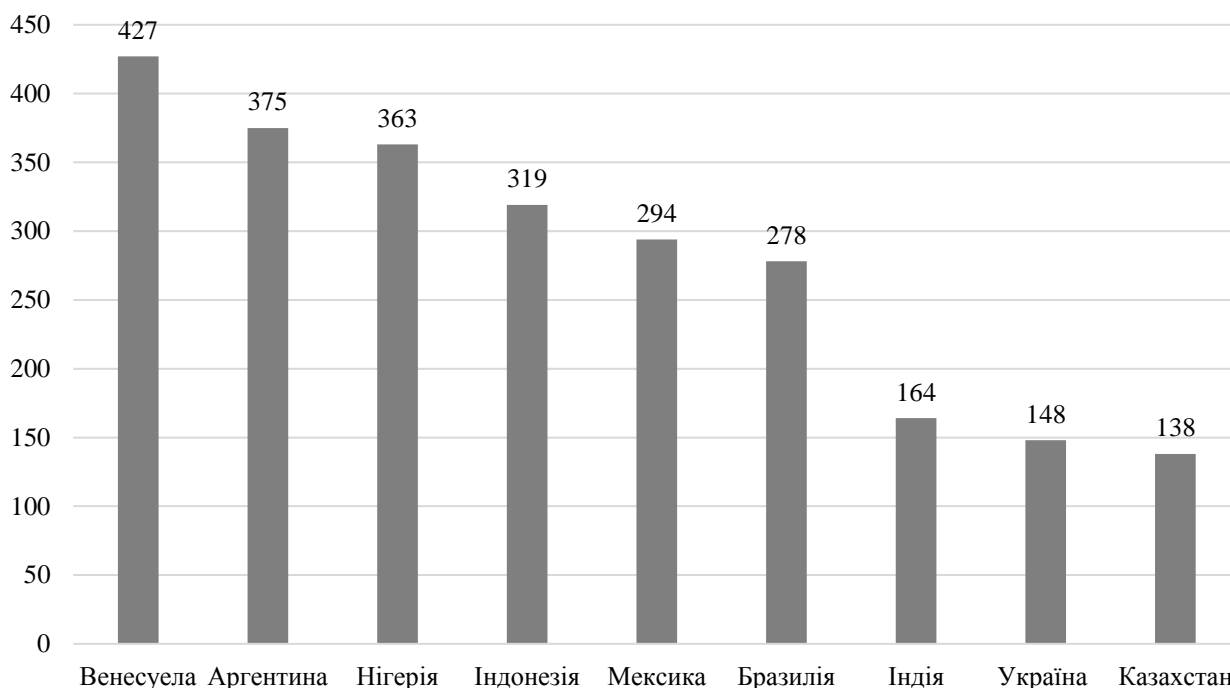

Рис. 3. Обсяги виведення капіталу в офшорні зони, млрд. дол. США

Джерело: <https://fiu.gov.ua/>

З 2004 року Держфінмоніторинг є членом Егмонтської групи, яка на сьогодні поєднує підрозділи фінансових розвідок (ПФР) 170 країн світу та забезпечує обмін інформацією між її країнами-членами в розслідуванні ВК/ФТ/ФРЗМЗ [6].

Засіданням здійснюються через захищений канал зв'язку (ESW) Егмонтської групи.

ОБСЄ разом з Радою Європи здійснюють постійний контроль за діяльністю Державної служби фінансового моніторингу України з метою:

- дотримання принципів і правил міжнародної взаємодії у сфері подолання корупції, відмивання коштів, приховування доходів, фінансування тероризму та війни;
- постійного розвитку системи фінансового моніторингу в Україні, забезпечення прозорої співпраці зі всіма фінансовими установами і державними органами у сфері подолання корупції;
- надання інформації необхідної для здійснення ефективних розслідувань.
- Важливим є співпраця України з Трансперсіті Інтернешнл та Терансперсіті Інтернешнл Україна [9] у сфері оцінки рівня корупції. Основними напрямками такої співпраці є:
 - оцінка рівня корупції в Україні та місця України в рейтингу світових країн;
 - визначення видів корупції, що притаманні Україні;
 - оцінка факторів, що впливають на рівень корупції в Україні;
 - оцінка рівня співпраці антикорупційних органів України з міжнародними;
 - залучення різних суб'єктів до опитувань щодо рівня корупції в Україні.

З метою зниження рівня корупції в Україні, важливим є продовження розробки проекту «Повернення активів – роль ПФР» разом з Егіонтською групою підрозділів фінансової розвідки. Така співпраця забезпечує моніторинг та повернення фінансових активів які були одержані незаконним шляхом, викрадені чи отримані за протиправні дії. Егмонтська група при цьому забезпечує ключову роль: тримає постійний зв'язок з командою, опрацьовує інформацію отриману від організацій з усього світу, проводять робочі конференц-дзвінки. Проте, найбільш вагомим у подальшому розслідуванні фінансових злочинів з активами є розроблення та створення спеціального електронного каталогу з пошуку активів «e-Catalogue».

Також важливим і перспективним є виконання та реалізації заходів в межах проекту «Посилення заходів щодо протидії відмиванню коштів та фінансування тероризму в Україні» в рамках програми ЄС «Партнерство заради належного

управління», реалізація такого проекту пов'язана з:

- проведенням тренінгів щодо розслідування кіберзлочинів та електронних доказів вчинення таких злочинів;
- напрями розслідування можливих проявів тероризму;
- індикаторами які визначають особливості фінансування та розповсюдження зброї масового знищення.

У першому півріччі 2022 року Національне антикорупційне бюро України підписало Меморандум про співробітництво з Central and Eastern European Law Initiative (CEELI) щодо підвищення рівня професійної освіти співробітників Національного бюро. За 2022 рік міжнародна технічна допомога Україні склала 209,7 млн. грн.

У першому півріччі 2023 року підписана угода між Центральним антикорупційним бюро Республіка Польща та Національним антикорупційним бюро України щодо взаємної допомоги та співробітництва у виконанні встановлених обов'язків у сфері виявлення, запобігання та боротьби з економічною злочинністю і корупцією, що ґрунтується на процедурах міжнародного співробітництва та чинних НПА; виконання спільних завдань під час співпраці в рамках спільних економічних проектів, включаючи проекти, пов'язані з відновленням України від наслідків війни; обмін досвідом, аналітичними даними та розробками, експертами; навчальні заходи [8].

Висновки. На основі проведеного в статті дослідження, можна зробити висновок, що Україна в особі Державної служби фінансового моніторингу України, Національного агентства з питань запобігання корупції, Національного антикорупційного бюро України є активним учасником багатьох міжнародних організацій, які забезпечують запобігання корупційних порушень, фінансових злочинів, фінансування тероризму, війни, приховування доходів, відмивання коштів.

У 2022 році міжнародні організації забезпечили значну інформаційну,

законодавчу, фінансову та соціальну підтримку проти країн агресорів, забезпечили викриття значної кількості незаконних діянь проти України. Подальші дослідження доцільно здійснювати на основі напрямів пост воєнного оновлення

системи фінансового моніторингу враховуючи воєнний стан, загрози зі сторони інших країн та викликів, що спричинила економічна криза в країні.

Література:

1. Глушенко О. О. Антилегалізаційний фінансовий моніторинг: ризик-орієнтований підхід : монографія / О. О. Глушенко, І. Б. Семененко ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. Р. А. Слав'юка. К. : УБС НБУ, 2014. 386 с.
2. Лугіна Н.А., Левчишина В.В. Фінансовий моніторинг як засіб протидії легалізації (відмиванню) злочинних доходів. Юридичний науковий електронний журнал. № 2, 2021 С. 98-106.
3. Шевченко Н., Копитко М., Мігус І. Напрями зниження рівня корупції в Україні в умовах кризових явищ та підвищення необхідності легалізації доходів. Вчені записки Університету «КРОК» №1 (69), 2023. С. 21-28
4. Куришко, О. О. Аналіз світового досвіду у сфері протидії легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом, у контексті можливості його використання в Україні. Фінансовий простір. 2013. № 2 (10). С. 8–15.
5. Рекуненко, І.І. Особливості формування та застосування системи фінансового моніторингу в Україні. Вісник Сумського державного університету. Серія Економіка. 2020. № 1. С. 104-117.
6. Державна служба фінансового моніторингу України. Офіційний сайт. Статистичні дані та фінансова звітність. URL: <https://fiu.gov.ua/>
7. Національне агентство з питань запобігання корупції. Офіційний сайт. Річні звіти агентства. URL: <https://nazk.gov.ua/uk/doslidzhennya-koruptsiyi/> (дата доступу 07.09.2023).
8. Національне антикорупційне бюро України. Офіційний сайт. URL: <https://nabu.gov.ua/> (дата доступу 07.09.2023).
9. Трансперенсі Інтернешнл Україна. Офіційний сайт. Рівень корупції в Україні. URL : <https://ti-ukraine.org/> (дата доступу 07.09.2023).
10. Шевченко, Н., Копитко, М., & Мігус, І. (2023). НАПРЯМИ ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ В УМОВАХ КРИЗОВИХ ЯВИЩ ТА ПІДВИЩЕННЯ НЕОБХІДНОСТІ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ДОХОДІВ. Вчені записки Університету «КРОК», (2(70)), 21–28. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2022-70-21-28>.
11. Kopytko M., Vinichuk M., Guk O., Shenderivska L., Mokhonko H. Financial Stability as a Factor of Ensuring Sustainable Development of Ukraine's Economy in the Conditions of Globalization, 2022 IEEE 3rd International Conference on System Analysis & Intelligent Computing (SAIC), 2022, pp. 1-7, doi: 10.1109/SAIC57818.2022.9922978 <https://ieeexplore.ieee.org/document/9922978>
12. Kopytko M., Grabar N., Storozhuk O., Borutska Y., Doroshenko T. Influence of Negative Factors of War: Economic, Legal, Regional and Environmental Aspects. International Journal of Computer Science and Network Security. 2022. Vol. 22. No.6. pp. 13-18. <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2022.22.6.3>
13. Акімова, Л. М., Акімов, О. О., Мігус, І. П., Коваль, Я. С., & Дмитренко, В. І. (2021). Удосконалення методологічного підходу до оцінювання впливу державного управління на забезпечення економічної безпеки держави. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 4(35), 180–190. <https://doi.org/10.18371/fcaptop.v4i35.221969>
14. O. Y. Korystin, I. P. Mihus, N. P. Svyrydiuk, Ya. O. Likhovitskyu, & O. M. Mitina. (2021). Money laundering: macroeconomic assessment methods and current trend in Ukraine. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 1(32), 341–350. <https://doi.org/10.18371/fcaptop.v1i32.200865>.
15. Luidmila Shemayeva, Dmytro Hladkykh, Iryna Mihus, Andrii Onofriichuk, Vitalii Onofriichuk (2021) Informational and Methodological Approach to Ensuring the Economic Security of the State in the Banking Sphere. *IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security*, VOL.21 No.12, December 2021. <https://doi.org/10.22937/IJCSNS.2021.21.12.66>.
16. Farouq Ahmad Faleh Alazzam, & Rasha Bashar Ismail Al sabbagh. (2021). The importance of non-tariff barriers in regulating international trade relations. *Public Administration and Law Review*, (1), 92–104. <https://doi.org/10.36690/2674-5216-2021-1-92>.
17. Alshunnaq, M. F., Alsabbagh, R. B. I., & Alazzam, F. A. F. (2021). Legal protection of intellectual property rights under jordanian legislation and international agreements. *Public Administration and Law Review*, (3), 18–32. <https://doi.org/10.36690/2674-5216-2021-3-18>.
18. Alazzam, F. (2022). Comparative analysis of corporate governance models. *Economics, Finance and Management Review*, (2), 56–69. <https://doi.org/10.36690/2674-5208-2022-2-56>.
19. Al Azzam, F.A.F., Alshunnaq, M.F.N., Lesko, N., Lukianova, H., Smotrych, D. (2022). The main threats in the practice of a lawyer to ensure environmental safety in the context of COVID-19. *International Journal of Safety and Security Engineering*, Vol. 12, No. 3, pp. 387-393. <https://doi.org/10.18280/ijss.120313>.

УДК 331.101.3:331.108:658.56
DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-46-53

ЗРОСТАННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ ЯК ОСНОВА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ТА ЯКОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ, ЇЇ ФУНКЦІОНАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ

Оксана Кириченко¹

¹Д.е.н., доцент кафедри управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: OksanaKS@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5244-8323>

INCREASING THE EFFICIENCY OF PERSONNEL MANAGEMENT AS THE BASIS FOR COMPETITIVENESS AND QUALITY OF THE ORGANIZATION AND ITS FUNCTIONAL DIVISIONS

Oksana Kyrychenko¹

¹Doctor of Science (Economics), Associate Professor of the Department of Management Technologies «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: OksanaKS@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5244-8323>

Анотація. У статті досліджено питання зростання ефективності управління персоналом як основи конкурентоспроможності та якості діяльності організації, її функціональних підрозділів. Актуальність теми проведеного дослідження обумовлена тим, що значна частина організацій має не гнучку систему управління персоналом та використовує застарілі підходи до формування та впровадження кадрової політики які не відповідають сучасним вимогам менеджменту та не забезпечують ефективної мотивації працівників до зростання якості та ефективності їх роботи, що негативно позначається на конкурентоспроможності діяльності організації та їх продукції. Метою статті є дослідження зростання ефективності управління персоналом як основи конкурентоспроможності та якості діяльності організації, її функціональних підрозділів. Методологічною основою дослідження стали методи аналізу та синтезу, спостереження, порівняння; системний підхід, процесний, комплексний, функціональний та еволюційно-синергетичний, логічно-діалектичний методологічні підходи. Отримані наукові результати полягають у систематизації та узагальненні груп методів та інструментів, що забезпечують ефективне управління персоналом організації: організаційних, адміністративно-розпорядчих методів, економічних методів, соціально-психологічних методів. Виявлено, що однією з ефективних сучасних технологій менеджменту є технологія грейдингу, яка є сучасною технологією, інструментом найбільш ефективного вирішення задач соціальної сфери в сучасному менеджменті. Досліджено поняття соціометрії як методу дослідження та розвитку міжособистісних відносин у колективі та загалом зростання соціальної відповідальності працівників в їхній безпосередній діяльності. Перспективи подальших досліджень полягають у доцільності подальшого всебічного вивчення методів, інструментів сучасних технологій управління персоналом застосування яких забезпечує зростання ефективності управління персоналом як основи конкурентоспроможності та якості діяльності організації, її функціональних підрозділів.

Ключові слова: управління персоналом організації, управління закупівлями, управління продажами, конкурентоспроможність, якість, управління якістю, управління операційною діяльністю

Формул: 0, рис.: 1, табл.: 0, бібл.: 15

Abstract. The article examines the issue of increasing the efficiency of personnel management as the basis of competitiveness and quality of activities of the organization and its functional divisions. The relevance of the topic of the study is due to the fact that a significant part of organizations has an inflexible personnel management system and uses outdated approaches to the formation and implementation of personnel policy, which do not meet modern management requirements and do not provide effective motivation of employees to improve the quality and efficiency of their work, which negatively affects the competitiveness of organizations and their products. The aim of the article is to study the growth of efficiency of personnel management as the basis for competitiveness and quality of activity of the organization and its functional divisions. The methodological basis of the study was the methods of analysis and synthesis, observation, comparison; system approach, process, complex, functional and evolutionary-synergistic, logical-dialectical methodological approaches. The obtained scientific results consist in systematization and generalization of groups of methods and tools that ensure effective management of personnel of organizations: organizational, administrative-administrative methods, economic methods, socio-psychological methods. It has been found that one of the most effective modern management technologies is the technology of grading, which is a modern technology, a tool for the most effective solution of problems of the social sphere in modern management. The concept of sociometry as a method of research and development of interpersonal relations in the team and, in general, the growth of social responsibility of employees in their direct activities is studied. Prospects for further research lie in the expediency of further comprehensive study of methods, tools of modern technologies of personnel management, the use of which ensures the growth of efficiency of personnel management as the basis of competitiveness and quality of the organization, its functional divisions.

Keywords: *Organization Human Resources Management, Procurement Management, Sales Management, Competitiveness, Quality, Quality Management, Operations Management*

Formulas: 0, **fig.:** 1, **tabl.:** 0, **bibl.:** 15

Постановка проблеми. Забезпечення ефективності управління персоналом організації є питанням складним та багатофакторним. Персонал, працівники всіх рівнів, керівники, менеджери середньої ланки та виконавці, працівники всіх структурних підрозділів організації є одним із найбільш важливих ресурсів які забезпечують ефективне економічне відтворення, зростання рівня конкурентоспроможності та якості роботи організації.

Значна частина організацій має не гнучку систему управління персоналом та використовує застарілі підходи до формування та впровадження кадрової політики які не відповідають сучасним вимогам менеджменту та не забезпечують ефективної мотивації працівників до зростання якості та ефективності їх роботи, що негативно позначається на конкурентоспроможності діяльності організацій та їх продукції.

Наявність, достатність та відповідність кваліфікації, компетентності працівників є одними із головних факторів конкурентоспроможності організації, її здатності виживати та розвиватися в умовах як сприятливих так і нестабільних, турбулентних та ефективно реагувати на зміни, впливи зовнішніх факторів. Саме тому зростання ефективності управління персоналом як основа конкурентоспроможності та якості діяльності організації та її функціональних підрозділів є одним із найбільш важливих завдань в діяльності керівника.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Досліджуючи поняття «управління персоналом», слід зазначити різне бачення цього поняття науковцями. Провідний науковець М. Армстронг зазначає, що управління персоналом – це «стратегічний і послідовний підхід до управління найціннішими активами організації – людьми, які в ній працюють і роблять індивідуальний і колективний внесок у досягнення її цілей, підтримуючи

постійну конкурентну перевагу компанії» [1, с. 18].

За одним із найбільш узагальнюючих визначень науковців «управління персоналом – це дуже складний і багатогранний процес, у якому задіяно багато різноманітних ресурсів, у тому числі людських, фінансових і матеріальних» [2, с. 18]. На думку авторів В. Рульєва, С. Гуткевич, Т.Мостенської «управління персоналом – це системно організований процес відтворення й ефективного використання всіх кадрів організації, спрямований на досягнення поставленої мети» [3, с. 12]. За іншим трактуванням управління персоналом визначають як специфічну сферу управлінської діяльності, головним об'єктом якої є люди, які входять у певні соціальні групи, трудові колективи [4, с. 17].

Автори О. Крушельницька та Д. Мельничук стверджують, що управління персоналом передбачає системний планомірно організований вплив через систему взаємопов'язаних організаційно-економічних і соціальних заходів, спрямованих на створення умов нормального розвитку й використання потенціалу робочої сили на рівні підприємства [5, с. 16]. Узагальнюючи вище зазначене управління персоналом в сучасних умовах можна визначити як системне планування та впровадження процесів безперервного впливу на працівників організації, підприємства з метою забезпечення зростання ефективності та продуктивності праці з використанням цифровізації, автоматизації процесів управління та функціонування [6].

Питання сучасних актуальних аспектів управління персоналом організацій, забезпечення конкурентоспроможності, зростання якості та відповідності продукції організацій та їх функціональних підрозділів досліджували у працях науковців та практики: К. Девіс [7], П. Друкер [8], Х. Грехем [9], Т.

Збрицька [10], І. Іванова [11], Б. Ігумнов [12], Ю. Пенц [13], Х. Морін [14], В. Нараянана [15] та інші науковці. Проте питання зростання ефективності управління персоналом як основа конкурентоспроможності та якості діяльності організації та її функціональних підрозділів ще потребує детального дослідження та є актуальним для подальшого наукового вивчення.

В сучасних економічних умовах зростання ефективності управління персоналом як основа конкурентоспроможності та якості діяльності організації, її функціональних підрозділів є питанням складним та всебічним. Сьогодні, в Україні, значна частина підприємств, організацій відчуває брак кадрів та низьку якість, невідповідність кадрових ресурсів, працівників які приймається на роботу, що негативно впливає на показники ефективності діяльності та якості продукції і як наслідок організація втрачає свою конкурентоспроможність, не має достатнього потенціалу для виживання в кризових умовах та подальшого економічного розвитку.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є дослідження зростання ефективності управління персоналом як основи конкурентоспроможності та якості діяльності організації, її функціональних підрозділів.

З метою проведення дослідження було застосовано методи наукового пізнання: аналізу та синтезу, спостереження, абстрагування, декомпозиції, порівняння; системний підхід; процесний, комплексний, функціональний та еволюційно-синергетичний методологічні підходи а також логічно-діалектичний підхід.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний менеджмент використовує комплекс методів та інструментів за кожною із груп методів, а

також технологій які забезпечується ефективно управління персоналом відповідно до викликів зовнішнього середовища та необхідності організування та впровадження управлінських процесів які відбуваються у внутрішньому середовищі організації.

Групи методів та інструменти сучасного управління персоналом представлені на рис.1.

Розвиток сучасних економічних відносин зумовлює необхідність застосування як традиційних методів так і нових технологій управління персоналом здатних зацікавити, мотивувати робітників працювати в організації.

Ефективність роботи персоналу є однією із найбільш важливих складових формування конкурентоспроможності організації, її успішної роботи на ринку, виживання і розвитку в кризових умовах та забезпечення можливості ефективно та швидко реагувати на зміни, що відбуваються в зовнішньому середовищі.

Управління персоналом організації планується та здійснюється із застосуванням груп методів таких як організаційні, адміністративно-розпорядчі методи; економічні методи; соціально-психологічні методи. Кожна із цих груп методів забезпечує здійснення впливу як на саму організацію роботи, так і на мотиваційні аспекти заохочення роботи персоналу, стимулювання його активності, інновацій, креативності, якості виконання своїх службових обов'язків, виконання функцій, процесів чи операцій. Відповідно інструментарій який використовують ці групи методів є достатньо широким та різноманітним і кожна організація в процесі своєї діяльності, відповідно до тієї системи управління персоналом та політики управління персоналом які воно впроваджує в тій чи і іншій мірі обирає, реалізує та використовує саме ті методи та інструменти які вважає для себе найбільш доцільними та ефективними.

Рис. 1. Групи методів та інструментів управління персоналом

Джерело: розроблено автором

Так організаційно-адміністративні методи є засобами ефективного управління працівниками та будуються на застосуванні влади, інструментах дисциплінарного впливу. Такий вплив може мати різний характер та спрямування: це організаційний вплив пов'язаний із особливостями організації роботи, структури, підрозділів, визначення функціональних обов'язків працівників, розподілу відповідальності; розпорядчий вплив заснований на безпосередньому наданні розпоряджень та прямому втручанні керівника в виконання процесів та операцій; закріплення матеріальної відповідальності працівників; закріплення визначення дисциплінарної відповідальності.

Економічні методи засновані на використанні важелів та інструментів економічного спрямування, що включають економічне планування, бюджетування витрат, інструментарій матеріальної економічної складової системи мотивації персоналу, економічне стимулювання заохочення працівників, і водночас інструменти матеріальної відповідальності, фінансування видатків та витрат соціального спрямування.

Соціально-психологічні методи включають засоби та інструменти непрямого соціально-психологічного впливу. В першу чергу це стосується формування відповідного соціально-психологічного клімату в колективі, впровадження внутрішньої корпоративної

культури, її норм та принципів. Широком та всебічним є інструментарій нематеріальної соціально-психологічної мотивації працівників від можливості їх кар'єрного зростання до офіційного прилюдного відзначення працівників, впровадження гнучких графіків роботи, тощо. Вагоме значення у впровадженні соціально-психологічних методів мають інструменти навчання, підвищення кваліфікації персоналу з акцентом на безперервне навчання підвищення компетентності з відривом та без відриву від виробництва протягом всього життя, що становить основу для зростання якості роботи всіх працівників, якості функціонування загалом та зростання конкурентоспроможності організації та її продукції.

Застосування вище зазначених методів та інструментів в забезпеченні зростання ефективності, мотивованості роботи персоналу є необхідним для діяльності всієї організації, проте воно має важливе ключове значення для ефективності результативності функціонування особливо тих структурних підрозділів де персонал, працівники повинні проявляти високий рівень активності, креативності, знаходитися в творчому пошуку, активно комунікувати з іншими представниками, контрагентами зовнішнього середовища. Це стосується в першу чергу роботи підрозділу логістики з управління закупівлями, роботою підрозділу маркетингу (збуту) з управління продажами, підрозділами виробництва чи підрозділами операційної діяльності організації, зростання якості виробництва продукції та надання послуг.

Однією з ефективних сучасних технологій менеджменту, яка застосовується для удосконалення управління людськими ресурсами, покращення та налагодження комунікацій є технологія грейдингу [3]. Технологія грейдингу є сучасною технологією, інструментом найбільш ефективного вирішення задач соціальної сфери в сучасному менеджменті. В найбільш поширеному розумінні грейдинг є

технологією залучення та утримання на підприємстві висококваліфікованих управлінських кадрів.

За загальним визначенням саме слово грейдинг (від англ. Grading) означає упорядкування, класифікацію, систематизацію. Таким чином в загальному розумінні технологія грейдингу дає можливість управляти ефективністю кадрових ресурсів [3]. Економічні словники трактують грейдинг як управління ієрархією посад. Фахівці з менеджменту визначають технологію грейдингу як інструментарій, який дає можливість управління кадровим потенціалом організації, дає можливість здійснювати аналіз та оцінку роботи персоналу та визначати фахівців з найвищим результатом роботи, спрямовуючи зусилля на те, щоб утримати цих фахівців, оскільки вони є найбільш цінним у кадровому потенціалі організації.

Розробка та впровадження технології грейдингу передбачає певний алгоритм дій [3]. Першим етапом впровадження цієї технології є формування робочої групи, що буде займатися впровадженням технології грейдингу. На другому етапі здійснюється розробка методики впровадження грейдингу. Третій етап передбачає безпосередньо здійснення аналізу та оцінки діяльності окремих працівників та результатів їх роботи. Результати, отримані на цьому етапі дають можливість виявити цінність праці того чи іншого працівника. Четвертий етап передбачає розробку моделі грейдингу. Загалом розроблення грейдингу передбачає використання значного обсягу матеріальних ресурсів, але використання цієї технології дає можливість отримати ефективний і сучасний інструмент управління персоналом, який дає можливість об'єднати та ефективно використовувати оплату праці, як елемент мотивації роботи персоналу та забезпечити зростання рівня кваліфікації роботи персоналу.

Так, за визначеннями науковців «Грейдинг» є технологією розбудови системи управління персоналом, а «грейд» визначає певне рангування, інтервал рангів,

всередині якого роботи є рівнозначними та мають один показник оплати праці (або тариф). При цьому тарифні розряди є показниками розрізнення оплати праці для тих чи інших посад. Грейд за своєю сутністю включає кілька тарифних розрядів об'єднаних в єдиний тариф. Такий підхід на основі грейдингу є відмінним від традиційного розуміння та застосування постійних тарифних розрядів.

Практичне впровадження грейдингу передбачає виконання певного переліку дій та дотримання певних рекомендацій. По-перше, впровадження грейдування обумовлює подальший перерозподіл фонду оплати праці організації. По-друге, необхідно перерозподілити оплату праці між фахівцями в залежності від рівня відповідальності та важливості їх роботи. По-третє, частина працівників які мають значний обсяг доходу повинні будуть взяти пропорційно більший обсяг складних робіт та відповідальності, або в іншому випадку це призведе до втрати ними частини доходу. По-четверте, грейдування є високоефективним інструментом для управління кадрами та мотивацією персоналу для середнього або великого за розміром організації, яка займається виробництвом або наданням матеріальних послуг. Загалом, оплата праці за системою грейдингу повністю знімає питання невідповідності обсягів отриманої заробітної плати обсягам виконаних робіт, та виступає потужною мотиваційною складовою в роботі організації.

Водночас, при впровадженні технологій грейдування та перерозподілу фонду оплати праці відповідно до визначених грейдів, високу вірогідність має прояв внутрішньовиробничих конфліктів між працівниками, що може значно знизити ефективність роботи, та той позитивний ефект який несе в собі впровадження технологій грейдингу. Саме тому, під час впровадження грейдингу доцільним є впровадження ще однієї сучасної ефективної технології, а саме технології соціометрії. Тому іншою новою управлінською технологією спрямованою на управління м'якими системами в

організації є соціометрія, яку фахівці називають технологією вдосконалення міжособистісних відносин між групами людей у колективі.

Соціометрія була запропонована науковцем Джекобом Морено як метод дослідження та розвитку міжособистісних відносин у колективі, та загалом зростання соціальної відповідальності працівників в їхній безпосередній діяльності [5].

Загалом, соціальний розвиток колективу є процесом, яким можна і потрібно управляти, саме тоді буде отримано найбільш ефективний результат спільної роботи. Соціальний розвиток являє собою процес удосконалення умов роботи працівників за допомогою впровадження змін в соціальній сфері, оплаті праці та забезпеченні інших умов функціонування та взаємодії. Загалом, соціальний розвиток колективу являє собою систему, якою можливо та потрібно управляти, спрямовуючи її на досягнення визначених цілей розвитку самої організації, і це управління здійснюється в першу чергу через налагодження, розбудову сучасних ефективних комунікацій між працівниками, формування соціальної взаємодії. Об'єктом такої системи виступають кадрові ресурси організації, а суб'єктами менеджери управління.

Впровадження технологій соціометрії дає можливість удосконалити систему соціального розвитку в організації і загалом забезпечує зростання соціальної активності працівників та їх відповідальності, стимулює формування ефективних комунікацій, підвищує продуктивність роботи працівників та ефективність функціонування всієї організації, призводить до зростання економічного добробуту та оплати праці самих працівників.

Згідно з дослідженнями, проведеними Дж. Морено, соціальні конфлікти які виникають у колективах викликані розбіжностями між мікро та макроструктурними групами людей [5]. У колективах формуються певні симпатії та антипатії внаслідок психологічного

ставлення конкретного індивідуума і таким чином, в одному оточенні можуть виявитися люди, які психологічно не сприймають один одного. Таким чином, завданням управління є приведення у відповідність макро та мікроструктури, дослідивши антипатії та симпатії та здійснивши необхідні кадрові чи інші зміни.

Саме поняття «соціометрії» означає «соціальний вимір», а методика використовується з метою оцінювання міжособистісних неформальних відносин, які складаються в колективі [5]. Сама методика заснована на використанні опитування в сфері емоційних особистісних відносин працівників. Соціометрична техніка застосовується для аналізування внутрішніх відносин між працівниками підприємства із метою їх налагодження та покращення. Соціометрія спрямована на вивчення поведінки працівників у соціумі. Цілі соціометрії можуть бути спрямованими на вимірювання ступеня єдності в колективі; на визначення «соціометричних позицій», тобто авторитету окремих учасників колективу, прояви симпатії та антипатії; виявлення внутрішніх підсистем та груп, в яких можуть проявлятися та діяти власні лідери.

З застосуванням техніки соціометрії визначають формальних та неформальних лідерів, з метою підвищення продуктивності роботи в колективах та ефективного управління конфліктами та запобігання їх негативному впливу на діяльність персоналу. Таким чином, технологія та метод «соціометрії» дають можливість вирішувати актуальні проблеми менеджменту та забезпечувати ефективне управління соціальним розвитком колективу, через нормалізацію взаємодії працівників, а отже підвищити ефективність використання кадрових ресурсів, що загалом призведе до зростання ефективності функціонування організації загалом.

Висновки. В статті досліджено групи методів та інструментів, що забезпечують ефективне управління персоналом організацій: організаційні, адміністративно-розпорядчі методи, економічні методи, соціально-психологічні методи. Узагальнено інструменти організаційних, адміністративно-розпорядчих методів, що включають: відбір, добір і розміщення персоналу; затвердження методик і рекомендацій; впровадження адміністративних норм і нормативів; правове регулювання діяльності; видання наказів, вказівок і розпоряджень; розробку та затвердження внутрішніх регламентів роботи; інструктування працівників; розробку положень, посадових інструкцій працівників; впровадження норм та стандартів в роботі; впровадження адміністративних санкцій та заохочень.

Структуровано економічні методи до яких належать: техніко-економічне планування діяльності; економічне стимулювання роботи персоналу; фінансування, оплати праці, преміювання; встановлення економічних норм і нормативів; страхування працівників; впровадження матеріальних санкцій та заохочень. Систематизовано соціально-психологічні методи, інструментами яких є: формування активної та творчої атмосфери; участь працівників в управлінні; нематеріальна мотивація працівників; задоволення культурних і духовних потреб працівників; формування сприятливого психологічного клімату; встановлення соціальних норм поведінки; впровадження моральних санкцій та заохочень.

Узагальнюючи зазначимо, що проведене дослідження дало можливість виявити методи, інструменти сучасні технології управління персоналом застосування яких забезпечує зростання ефективності управління персоналом як основи конкурентоспроможності та якості діяльності організації, її функціональних підрозділів.

Література:

1. Armstrong, M. (2006). *A Handbook of Human Resource Management Practice*. 10 th Edition, Kogan Page Publishing, London. English.
2. Данюк В.М. (2013) *Управління персоналом*. К.: КНЕУ. 666 с.
3. Рульєв. В.А., Гуткевич С.О., Мостенська Т.Л. (2012). *Управління персоналом*. К.: КОНДОР. 324 с.
4. Балабанова Л.В., Стельмашенко О.В. (2010). *Стратегічне управління персоналом підприємства в умовах ринкової економіки: монографія*. Донецьк: ДонНУЕТ. 238 с.
5. Крушельницька О.В., Мельничук Д.П. (2003). *Управління персоналом*. К.: Кондор. 296 с.
6. Кириченко О.С. (2021). *Інвестиційно-інноваційне забезпечення промисловості України в умовах Четвертої промислової революції: монографія*. К.: Університет економіки та права «КРОК». 368 с.
7. Davis K. (1957). *Human Relations in Business* N. Y. English.
8. Drucker P. (1985). *Innovation and Entrepreneurship: Practict and Principles*. Nev York: Harper and Row Publishes, English.
9. Graham, H. T. & Bennett. R. (1995). *Human resources management: Print Book*, English.
10. Збрицька Т. П. (2012). Система участі працівників у прибутках як один з методів мотивації. *Технічний прогрес і ефективність виробництва*. № 15. С. 104–109
11. Іванова І. В. (2006). *Професіоналізація менеджменту: монографія*. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т. 695 с.
12. Ігумнов Б. М. (2001). *Моделі для організації самопостережень у нормування праці: монографія*. Хмельницький: Еврика. 236 с.
13. Penc J. (2000). *Kreatywne kierowanie*. Warszawa: Agencja wydawnicza «Placet», Poland
14. Morin J. (1989) *Le management des ressources technologiques*. Paris : Les editions d organization, French
15. Narayanan V.K. (2000) *Managing technology and innovation for competitive advantage*. Cambridge, MA: Harvard Business School Publishing, English.

УДК 005:658.7:664

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-54-66

УПРАВЛІННЯ ЛОГІСТИЧНИМ КАНАЛОМ ПІДПРИЄМСТВ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Євгеній Осколок¹, Ганна Пазєєва²

¹Магістрант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: OskolokYV@krok.edu.ua

²К.е.н., доцент кафедри управлінських технологій ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: Pazeevaa@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6557-6890>

MANAGING THE LOGISTICS CHANNEL OF FOOD INDUSTRY ENTERPRISES

Yevhenii Oskolok¹, Hanna Pazeieva²

¹Master's degree student, «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: OskolokYV@krok.edu.ua

²Ph.D. in Economics, Associate Professor, Department of Management Technologies, «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: Pazeevaa@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6557-6890>

Анотація. Стаття присвячена теоретико-методичним та науково-практичним аспектам реалізації процесів управління логістичним каналом підприємств харчової промисловості. Розглянуті підходи зарубіжних та українських учених щодо логістичного каналу. Процес управління логістичним каналом наведено на прикладі підприємства ТОВ «Фуд-Центр». Проаналізовано процеси управління логістичним каналом ТОВ «Фуд-Центр», а також здійснено діагностику стану логістики підприємства. Результатом аналізу та діагностики є розроблений алгоритм удосконалення процесів управління логістичним каналом ТОВ «Фуд-Центр». У статті були використані такі методи дослідження: порівняння – для співставлення показників діяльності ТОВ «Фуд-Центр»; аналіз – для діагностики та надання оцінки фінансових результатів ТОВ «Фуд-Центр»; спостереження – для дослідження особливостей організаційної структури ТОВ «Фуд-Центр»; системний підхід – для дослідження стану підприємства, організаційної структури ТОВ «Фуд-Центр»; синтез – для аналізу організаційної структури ТОВ «Фуд-Центр», індукція – для дослідження організаційної структури підприємства, та показників діяльності підприємств, метод сценаріїв – для покращення процесу планування попиту на підприємстві ТОВ «Фуд-Центр». Отримані результати вкотре підкреслюють одну з ключових ролей у забезпеченні продукцією споживачів за допомогою логістичних каналів. Саме логістика займається управлінням матеріальними, фінансовими та інформаційними потоками підприємства. У зв'язку із постійною трансформацією логістики відбувається поглиблене її розуміння та з'являються нові логістичні утворення, які потребують досліджень. Одним із таких утворень, який розглянуто у даній роботі, є логістичний канал. Таким чином, проаналізована і доведена значущість процесу управління логістичним каналом на підприємствах харчової промисловості.

Ключові слова: логістичний канал, діяльність підприємства, функції логістичного каналу, процеси управління логістичним каналом.

Формул: 0; рис.: 5; табл.: 1; бібл.: 15

Abstract. The article is devoted to the theoretical-methodical and scientific-practical aspects of the implementation of the processes of management of the logistics channel of food industry enterprises. The approaches of foreign and Ukrainian scientists to the logistics channel are considered. The process of managing the logistics channel is given on the example of the enterprise LLC "Food-Center". The processes of management of the logistics channel of "Food-Center" LLC are analyzed, as well as the diagnostics of the state of logistics of the enterprise are carried out. The result of the analysis and diagnostics is the developed algorithm for improving the processes of managing the logistics channel of Food Center LLC. The article used the following research methods: comparison – to compare the performance indicators of "Food-Center" LLC; analysis – to diagnose and assess the financial results of Food Center LLC; observation – to study the features of the organizational structure of Food Center LLC; systematic approach – to study the state of the enterprise, the organizational structure of Food Center LLC; synthesis – to analyze the organizational structure of Food Center LLC, induction – to study the organizational structure of the enterprise, and performance indicators of enterprises, the scenario method – to improve the process of demand planning at the enterprise Food Center LLC. The results once again emphasize one of the key roles in providing products to consumers through logistics channels. It is logistics that deals with the management of material, financial and information flows of the enterprise. Due to the constant transformation of logistics, there is an in-depth understanding of it and new logistics formations appear that require research. One of such formations, which is considered in this work, is the logistics channel. Thus, the significance of the process of managing the logistics channel at the enterprises of the food industry is analyzed and proved.

Keywords: logistics channel, enterprise activities, functions of the logistics channel, logistics channel management processes

Formulas: 0; fig.: 5; tabl.: 1; bibl.: 15

Постановка проблеми. У сучасному світі, де глобалізація та швидкий розвиток технологій дозволяють компаніям займати нові ринки та збільшувати свої обсяги продажів, управління логістичним каналом відіграє важливу роль у забезпеченні ефективного просування товарів від виробника до кінцевого споживача. Управління логістичним каналом зв'язує підприємства в єдиний логістичний ланцюг, який передбачає планування, координацію та контроль над всіма етапами постачання товарів, від замовлення матеріалів та комплектації замовлень до доставки товарів та обслуговування клієнтів. Управління логістичним каналом є ключовим елементом для досягнення конкурентних переваг компанії, тому що ефективно управління може знизити витрати, збільшити швидкість поставок та забезпечити високу якість обслуговування клієнтів. Крім того, управління логістичним каналом дозволяє компаніям реагувати на змінні умови ринку, такі як зміни в попиті, витрати на транспортування та зберігання, зміни в законодавстві тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи управління логістичним каналом у діяльності підприємств, слід відзначити особливу роль проведення трансформаційних змін з метою підвищення рівня логістики та логістичного ланцюга між підприємствами учасниками. У роботі Алькеми В. Г. та Сумця О. М. [1] розглядаються різні аспекти логістики, починаючи з її визначення і ролі в сучасному бізнес-середовищі. Автори досліджують процеси планування, організації, керування і контролю логістичних операцій в логістичному каналі та логістичному ланцюгу. Не менш важливим є дослідження ключових елементів логістичної діяльності, таких як складське господарство, транспорт, управління запасами і пакування. Автори розглядають стратегічне планування логістики, включаючи вибір постачальників, оптимізацію логістичних мереж і використання інформаційних технологій. В науковій праці авторів Алькеми В.Г. та

Кириченко О.А. [2] присвячено вивченню теоретико-методологічних аспектів розвитку системи економічної безпеки логістичних утворень. Автори аналізують питання, пов'язані із розумінням та розвитком системи економічної безпеки в контексті логістики. Вони розглядають теоретичні основи та методологічні принципи формування такої системи, враховуючи специфіку логістичних утворень. Автори досліджують різні аспекти економічної безпеки логістичних утворень, включаючи аналіз ризиків і загроз, оцінку впливу зовнішнього середовища, розробку стратегій забезпечення безпеки та впровадження заходів для її покращення. «Міжнародний маркетинг: в питаннях та відповідях», авторами якого є Барановська М. І. і Козак Ю. Г. [3] зосереджують увагу на логістичному каналі в контексті міжнародного маркетингу. Автори розглядають роль логістичного каналу в організації та забезпеченні міжнародних постачань товарів і послуг. Наукова робота досліджує основні аспекти логістичного каналу, включаючи вибір логістичних партнерів, транспортування, зберігання, управління запасами та контроль за поставками. Автори аналізують стратегічні аспекти розвитку логістичного каналу, ефективного використання інформаційних технологій та методи оцінки його продуктивності. У науковій роботі Гаджинського А. М. [5] особлива увага приділяється логістичному каналу, який є важливим компонентом логістичної системи. Автор розглядає логістичний канал як послідовність дій, процесів та учасників, які забезпечують переміщення товарів від виробника до кінцевого споживача. У книзі розкриваються різні аспекти логістичного каналу, включаючи планування та проектування каналу, вибір логістичних партнерів, транспортування, складське господарство, управління запасами та інформаційний обмін в рамках каналу. Також автор розглядає стратегічні аспекти управління логістичним каналом і надає приклади з практики для кращого розуміння матеріалу. Гаркавенко С. С. [6] у

своїй науковій роботі особливу увагу зосереджує на логістичному каналі, який є ключовим елементом логістики. Автор розглядає логістичний канал як систему взаємозв'язаних ланок, що забезпечують рух товарів та послуг від виробника до кінцевого споживача. У книзі описані основні аспекти логістичного каналу, включаючи планування, організацію, управління та контроль. Автор розкриває питання вибору логістичних партнерів, оптимізації транспортних маршрутів, складського управління та координації діяльності усіх учасників логістичного каналу. У науковій роботі Сардака С. Е. [12] та Джинджояна В. В. [12] акцентується увага логістичному каналу, який є важливою складовою маркетингової стратегії. Автори розглядають логістичний канал як систему, що забезпечує переміщення товарів від виробника до кінцевого споживача з метою задоволення їх потреб. У книзі детально розкриваються різні аспекти логістичного каналу в контексті маркетингу. Описуються процеси планування та організації логістичних операцій, вибір логістичних партнерів, складське управління, транспортування та інші ключові аспекти логістики, які впливають на маркетингову діяльність підприємства.

Однак, слід зазначити, що логістичний канал є одним з ключових елементів логістики та постійно знаходиться під активним дослідженням та вдосконаленням. Актуальність подальшого дослідження логістичного каналу проявляється у декількох аспектах: постійні зміни умов ринку, технологічні інновації, екологічні вимоги та глобалізація. Ці дослідження сприяють покращенню ефективності, сталості та конкурентоспроможності логістичних каналів у сучасному світі.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є теоретико-методичні і науково-практичні аспекти процесів управління логістичним каналом та їх реалізації на підприємстві ТОВ «Фуд-Центр».

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасному світі спостерігається стрімкий організаційний розвиток логістичних компаній та їх об'єднань. За рахунок логістизації світової економіки, створення нових інноваційних елементів та постійної трансформації логістики відбувається поглиблене її розуміння та створюються нові типи утворень, такі як логістичні утворення. Словосполучення «логістичне утворення» у вітчизняній економічній літературі вперше з'явилося у навчальному посібнику А.Г. Кальченко [8, с. 105]. Вона не дає визначення поняття «логістичне утворення», але зазначає його різноманітність та особливості. За думкою більшості науковців до логістичних утворень належать: логістичний канал, логістичний ланцюг, канал товароруку, логістичні мережі, логістична інфраструктура, логістичний цикл, логістична система. Розглянемо один із таких логістичних утворень – логістичний канал [2, с. 13-28]. Основні підходи до визначення логістичного каналу наведені у табл. 1.

Можемо бачити із таблиці 1, що є безліч різних визначень цього поняття. Велика кількість тлумачень вказує на процес дослідження цієї сфери фахівцями, що репрезентують різні функціональні напрями діяльності. Наприклад, Тридід О. М., Азаренкова Г. М., Мішина С. В. та Борисенко І. І. розглядають логістичний канал, як певну зв'язку суб'єктів логістичної діяльності, Алькема В. Г. ж крім цього вказує на центральну роль у процесі доведенні матеріального потоку саме виробника, який створює готову продукцію для споживача. Важливою відмінністю у визначеннях Тридіда О. М., Азаренкова Г. М., Мішина С. В., Борисенко І. І., Ларіної Р. Р., Дудар Т. Г., Волошина Р. В. та Алькеми В. Г. і Гаджинського А. М. є часткова впорядкована і впорядкована множина суб'єктів товароруку. Множина є частково впорядкованою до тих пір, поки не обрано конкретних учасників процесу просування матеріального потоку від виробника до споживача.

Таблиця 1 Визначення терміну «Логістичний канал»

Автор	Визначення	Джерело
Трийд О.М., Азаренкова Г.М., Мішина С.В., Борисенко І.І.	Частково впорядкована множина, складовими якого виступають виробники (постачальники), споживачі, посередники, перевізники та інші учасники, що забезпечують процес товароруку.	[2, с. 55]
Алькема В.Г.	Впорядкована множина різних посередників, які реалізують доведення матеріального потоку від конкретного виробника до його споживачів.	[2, с. 55]
Ларіна Р.Р.	Частково впорядкована множина різних посередників, які реалізують доведення матеріального потоку від конкретного виробника до його споживачів.	[9, с. 14]
Дудар Т.Г., Волошин Р.В.	Частково впорядкована множина різних організацій і окремих осіб, які здійснюють чи сприяють доведенню товарів від конкретного виробника до кінцевого споживача.	[7, с. 95]
Гаджинский А.М.	Впорядкована множина різноманітних посередників, які здійснюють доведення матеріального потоку від конкретного виробника до споживача.	[5, с. 141]

Джерело: складено авторами

Після визначення конкретних суб'єктів множина стає впорядкованою.

Таким чином, у науці сформовано єдине розуміння того, що логістичний канал – це певна упорядкована множина, складовими якої є виробники, постачальники, споживачі, посередники, перевізники та інші учасники, що забезпечують рух, доведення матеріального, від виробника до кінцевого споживача. Можливість вибору логістичного каналу є суттєвим резервом підвищення ефективності логістичних процесів. Функції, що виконують логістичні канали передбачають всі функції логістики, а також функції інформаційного, фінансового та правового забезпечення, необхідні для формування господарських зв'язків і ділових відносин з суб'єктами логістичного каналу та з кінцевими споживачами [10, с. 248-253; 5, с. 141-142; 1, с. 54-55].

Для створення ефективного логістичного каналу важливо вміти ним управляти. Управління логістичним каналом – це комплекс підтримувальних та коригувальних заходів, які сприяють підвищенню ефективності діяльності логістичних каналів [12, с. 82-83]. Визначивши можливі структури логістичного каналу, виробникові харчових продуктів слід вибрати як найбільш прийнятні з наявних в його розпорядженні каналів, так і забезпечити ефективно їх функціонування. Останнє досягається перш

за все завдяки оцінці, контролю, аналізу, мотивації і регулюванню діяльності кожного з логістичних каналів, а також ефективність кожного окремо взятого підприємства, яке належить до логістичного каналу. Розглянемо основні функції управління логістичними каналами, якісне виконання яких призводить до ефективності всього процесу управління логістичним каналом. Зупинимось детальніше на кожній із функцій. Функція дослідження і вибір найбільш прийнятних посередників. Товаровиробникові відомо, якого рівня канали він використовуватиме, і завдання полягає в тому, щоб виявити найбільш прийнятних для нього учасників таких каналів. Наприклад, якщо виробник продуктів харчування вирішив, що його логістичний канал на обраному ринку повинен включати дистриб'ютора, то завдання полягає у виборі серед можливих потенційних дистриб'юторів якнайкращого з позицій товаровиробника. Вибрати якнайкращого посередника не складає особливих труднощів, якщо сформулювати критерії оцінки, їх вагу і правильно визначити узагальнюючий показник, що характеризує даного учасника логістичного каналу. Такі критерії залежать від виду товару і встановлюються в кожному конкретному випадку товаровиробником (продавцем). Наприклад, якщо фірма виготовляє фасовані споживчі товари, то вважається, що їй слід першочергового

значення приділяти таким критеріям відбору дистриб'ютора, як: знання та досвід на ринку, фінансова стійкість, рівень професіоналізму в реалізації продукції, загальна репутація та імідж, здатність забезпечити відповідний обсяг продажів товару.

Якщо фірма виготовляє товари виробничого призначення, то вважається, що найбільш прийнятними критеріями вибору дистриб'ютора є: знання споживачів, рівень технічних та технологічних знань персоналу, сумісність товару з асортиментом, що вже пропонує дистриб'ютор, рівень технічного оснащення, здатність на належному рівні організувати сервіс. Обравши найбільш прийнятні критерії і визначивши на основі узагальнюючого показника що складає рейтинг можливих посередників та обирає найкращого або найкращих з них. Після вибору товаровиробник підписує з ними відповідні контракти. У кожному такому контракті зазвичай обмовляються планований обсяг продажів і термін, протягом якого цей показник (обсяг) буде досягнуто. Зважаючи на особливості ринку продуктів харчування важливо зазначити, що у контракті також прописується свіжість та якість продукції, яка влаштовує дистриб'ютора.

Розглянемо функцію контролю за діяльністю логістичних каналів. Ретельно відбираючи учасників каналу розподілу, товаровиробник зменшує значущість здійснення контролю за його діяльністю. Проте контроль необхідний, і його проведення на належному рівні дозволяє своєчасно виявити і усунути наявні недоліки і проблеми, тим самим забезпечити ефективнішу діяльність логістичних каналів. Очевидно, що контроль за діяльністю логістичних каналів можна здійснювати тоді, коли є набір контрольних показників, що характеризують діяльність кожного каналу. Такий набір показників обмовлено в контрактах, що укладаються, між товаровиробником і посередниками. Як правило, до набору таких показників відносять: обсяг продажів у певний період,

темпи зростання продажів, впровадження на ринку нових товарів, рівень обслуговування покупців, виконання обумовлених зобов'язань. В результаті контролю проводиться зіставлення фактичних результатів роботи посередників з плановими показниками, обумовленими в укладених угодах, і виявляються наявні відносні та абсолютні відхилення, що є основою для аналізу коопераційної діяльності між учасниками логістичного каналу. До основних показників можна віднести: обсяги збуту, прибутковість, величину товарних запасів, час доставки товарів споживачам, постійні та змінні витрати, кількість нових клієнтів, інформація про ринок продуктів харчування, його перспективи та динаміка, ефективність програм стимулювання збуту, якість демонстрації товару у вітринах і на полицях магазину, тощо.

При здійсненні аналізу діяльності логістичних каналів попередньо встановлюються відхилення фактичних результатів діяльності посередника від запланованих, також слід з'ясувати причини, по яких ці відхилення були допущені. В деяких випадках такими причинами можуть бути, наприклад, економічний спад, або загострення конкурентної боротьби, низька ефективність власних підрозділів або якісь окремо взятих видів устаткувань та інші, не залежні від діяльності посередника чинники. Наявність вказаних чинників не завжди дозволяє виконати обумовлені в угодах зобов'язання. При цьому найчастіше організують зустрічі з партнерами на яких створюється покрокові дії щодо усунення або зменшення відхилень в розрізі коопераційної діяльності. Разом із тим при постійних незадовільних результатах діяльності посередника та неможливості вирішення даних протиріч, угода з ним може бути переглянута або, навіть, анульована [3, с. 264-279].

Проаналізуємо мотивацію ефективної діяльності логістичних каналів. До основних таких мотивів належить: грошова винагорода, ресурсна підтримка та тісні

партнерські стосунки. Розглянемо детальніше кожен із них. Грошова винагорода (фінансовий мінімум, комісійні винагороди, стабільний процент) від товарообороту, зменшення відсотків при збільшенні товарообороту (за великих обсягів або збільшення відсотку при збільшенні товарообороту), відсоток від отриманого прибутку, заохочувальні виплати-премії, подарунки. До елементів ресурсної підтримки належить: навчання прийомам збуту, ознайомлення з результатами маркетингових досліджень, рекламна підтримка, sales development frame work тощо. Тісні партнерські стосунки в тому числі гарантії тривалих ділових зв'язків з дистриб'ютором, обмін інформацією про продажі та збут продукції товаровиробника. Найбільш поширеними з заходів мотивації є: надання ексклюзивних прав на продаж товару на цільовому ринку або на певному регіональному ринку, встановлення знижок за оплату готівкою, надання кількісних знижок за великі обсяги товарів, що купуються, сумісне просування товарів на ринок тощо. У разі незадовільної роботи посередника надані йому знижки або переважні права можуть бути зменшені або зовсім скасовані. Можуть бути скорочені й обсяги постачань або взагалі припинені постачання. Зазвичай тісні партнерські стосунки між виробником та посередником – це довготривалі стосунки, підкріплені відповідними формами підтримки співпраці, та фінансова зацікавленість обох сторін, яка у свою чергу формує ефективно функціонуючий логістичний канал [6, с. 149-152].

Функція регулювання діяльності логістичних каналів. В процесі функціонування логістичних каналів можуть виникати конфлікти як усередині окремих логістичних каналів, так і між окремими логістичними каналами. В першому випадку говорять про вертикальні конфлікти, а в другому мова йде про горизонтальні конфлікти. Основними причинами виникаючих конфліктів є: неминуче зіткнення інтересів окремих учасників логістичних каналів, кожен з яких прагне отримати від своєї діяльності

максимальний прибуток, неузгодженість в роботі окремих учасників логістичних каналів, низький рівень роботи окремих учасників логістичних каналів, примушення з боку одного з учасників логістичного каналу по відношенню до іншого його учасників, а також особисті конфлікти між менеджерами різних логістичних каналів. Враховуючи вказані, а також інші причини виникнення конфліктів в логістичних каналах, слід заздалегідь передбачити можливість їх появи і розробити механізм розгляду і усунення конфліктів. Значною мірою це досягається завдяки створенню і функціонуванню загальних узгоджених та прописаних правил у рамках процесів та операцій на які спираються обидва учасника логістичного каналу [3, с. 264-279].

Розглянемо процес управління каналом на прикладі ТОВ «Фуд-Центр». Товариство з обмеженою відповідальністю «Фуд-Центр» – транснаціональна корпорація у сфері виробництва продуктів харчування, яка діє на принципах раціонального харчування та здорового способу життя, зі штаб - квартирою у місті Гамбург, Німеччина [4]. ТОВ «Фуд-Центр» має на території України три фабрики: ТОВ «Фуд-Центр Соуси, в його діяльність входить: виробництво холодних соусів та приправ; ТОВ «Фуд-Центр Вермішель», основною діяльністю є: виробництво вермішелі швидкого приготування та приправ; ТОВ «Фуд-Центр Солодощі», діяльність: виробництво кондитерських виробів [11]. Для надання оцінки ефективності управління логістичним каналом проаналізуємо наступні показники: час виконання замовлень, показник виконання виробничого плану, план виконання замовлення, показник виконаних замовлень, показник вчасності доставки, обсяг запасів, час реакції на претензії покупців та їх задоволення, тривалість виробничого циклу від замовлення на поставку ресурсів до випуску готового продукту, точність прогнозування попиту (DPA). Час виконання замовлень в середньому з 2017 року складає 5 днів. Так як ТОВ «Фуд-

Центр» не має власного транспорту, планування відвантажень здійснюється відповідно до можливостей транспортних компаній-партнерів. Виконання виробничого плану в середньому складає 90%, найменше значення було у 2018 році – 85,84%, це пов'язано із неточністю у плануванні разом з роздрібними торговцями, що призвело до недопродажів і розвантаженню виробничих ліній. Найкращим же роком став 2020, точність виробничого плану склала 93,46%. Показник виконаних замовлень навпаки був найкращим у 2018 році – 90,46%. Загалом показники виконання виробничого плану є високими та в середньому становлять більше 90%, що вказує на точність у плануванні виробництва. Показник виконання замовлень сильно знизився у 2019 році – на 6,14%. У 2020 та 2021 році – на 2,32% та 3,57%. В результаті показник виконання замовлень знизився з 90,46% до 80,12%. Показники виконання замовлень досить сильно знижуються з роками, що показує на проблеми з наявністю продукцією і відповідно плануванням поставок. Розглянемо показник вчасності доставок, час реакції на претензії покупців їх задоволення, та обсяг запасів. Показник вчасності доставок у середньому складає 91,37%, тобто затримується 1 авто із 10, та зберігається на такому рівні уже 5 років, що безумовно підкреслює якість транспортного планування та надійність транспортних компаній-партнерів. Час реакції на претензії покупців та їх задоволення є достатньо швидким у підприємства, протягом 11 днів підприємство рекламатор отримує результат своєї скарги. Швидкість вирішення скарг залежить від продукції яка є об'єктом скарги, якщо це продукт локального виробництва, тоді споживач отримує відповідь протягом 5-7 днів, у разі імпортової продукції споживач отримує відповідь в середньому 11-15 днів. В результаті можна стверджувати, що ТОВ «Фуд-Центр» має налагоджений процес, який показує свою ефективність у задоволенні реклаमाції.

Проаналізуємо обсяг запасів підприємства. У 2018 році зросли запаси – на 27,16%. 2019 року запаси фактично не змінилися та скоротилися на 1,94%. З 2020 року спостерігається стрімке зростання запасів: у 2020 на 13,86% та у 2021 році на 22,49%. Фактично порівнюючи обсяги запасів підприємства з 2017 року вони зросли на 73,9%, тобто на 299 млн. грн. Норма на обсяг запасів складає 400 млн. грн. у 2017 році, 450 млн. грн. у 2018, 2019, 2020 роках та 480 у 2021 році, при таких нормативах підприємство жодного року не досягало цієї норми. На 2021 рік запаси підприємства вищі на 46,73% за норму, що вказує на сильно завищені запаси на складах і незважаючи на це показник виконання замовлень знижується, відповідно можна стверджувати на не коректне планування поставок. Тривалість виробничого циклу від замовлення на поставку ресурсів до випуску готового продукту значно збільшилась у 2018 році – на 29,53%. Проте, протягом наступних років даний показник продовжує збільшуватись у 2019, 2020 та 2021 році відповідно на 7,16%, 2,43%, 6,23%, таким чином тривалість виробничого циклу від замовлення на поставку ресурсів до випуску готового продукту зросла на 51,05%. Дане збільшення викликane зростанням у кількості імпортованих R&P виробів, та їх унікальність у виробництві. Точність прогнозування попиту стрімко знижується, у порівнянні 2017 та 2021 роках показник зменшився з 64,55% до 54,31%. Особливо сильно даний показник знизився у 2021 році – на 8,56%. Норма по точності планування попиту складає 75%, що фактично є більшим на 20,69%. Таким чином, прогнозування попиту вплинуло і на збільшений обсяг запасів, проте варто зазначити, що це не допомогло збільшити відсоток виконання замовлень, відповідно можна зробити висновок, що прогноз попиту на окремі продукти сильно перефоркастований, як результат великі залишки на складах.

Виходячи із проведеного аналізу можна стверджувати що, якість продукції вздовж логістичного каналу та

логістичного ланцюга контролюється на кожному етапі: при пошуку R&P матеріалів, їх отриманні, виробництві та перевірці QA готового продукту, продажу та отриманні продукції торговцями та можливістю споживачів звернутись напряду до виробника за допомогою гарячої лінії. Підприємства у складі ланцюга поставок мають міжнародні сертифікати ISO, HACCP та національні стандарти ДСТУ, що свідчить про зацікавленість компаній у забезпеченні якості продукції та демонструє бажання до підтримання рівня якості та його удосконалення.

Отже, виходячи із проаналізованих показників можна стверджувати, що підприємство має серйозні проблеми із прогнозуванням попиту, точність планування попиту сильно зменшилась: до 54,31% і менше норми на 20,69%. Обсяги запасів підприємства є надто високими і перевищують норму на 76,08%. Тривалість виробничого циклу від замовлення на поставку ресурсів до випуску готового продукту зросла у порівнянні з 2017 роком на 51,05%, причиною збільшення є наявність у рецептурі великої кількості імпортних інгредієнтів. Виконання виробничого плану в середньому складає 90%, вчасність доставок за 2021 рік – 93,52%, час реакції на претензії покупців та їх задоволення – 11 днів, що є достатньо гарними показниками управління логістичним каналом. Таким чином, управління логістичним каналом ТОВ «Фуд-Центр» потребує пропозицій щодо удосконалення. Як бачимо з аналізу, місячні плани прогнозування встановлюються із комерційним відділом (CDT) та Sales командою, які разом з спеціалістом планування – деманд планером розглядають місячні плани закупівель по кожному окремому клієнту по категоріям продуктів та корегують їх у разі потреби. Для покращення даного процесу варто залучати самих клієнтів, тобто налагодити процес спільного планування, особливо по найбільшим клієнтам. Таким чином, в кінці кожного місяця необхідно запитувати дані у клієнтів

по кількостям закупівлі по кожному SKU та датам закупівлі. При даному плануванні встановлення місячних планів команда буде додатково мати вступні плани, які допоможуть більш точно планувати попит і відповідно це відобразиться і на коректніших планах виробництва та плануванні поставок. З метою покращення даного процесу варто на щотижневій основі переглядати точність даних планів та у разі необхідності, коригувати їх для точнішого планування виробництва. Також необхідно проаналізувати та зменшити план наступного року виходячи із отриманих результатів минулого періоду.

Розглянемо тривалість виробничого циклу від замовлення на поставку ресурсів до випуску готової продукції по кожній категорії. Маринади, приправи, локшина і соуси мають більше 100 днів по тривалості циклу, тобто більше 3 місяців з дня розміщення замовлення від Procurement Department до виробництва та випуску продукту з QA. Найбільша частина часу є реакцією іноземних постачальників, яким потрібно за 30 та більше днів знати про потребу від підприємства і відповідно планувати виробництво та поставки сировини. Постачальники знаходяться у країнах Європи та Азії, проте через власний довгий цикл вони звужують гнучкість виробництва та реакцію ТОВ «Фуд-Центр» на майбутні зміни. Для удосконалення та зниження виробничого циклу від замовлення на поставку ресурсів до випуску готового продукту варто універсалізувати сировину, відповідно знайти постачальників в межах України або граничних країнах. Для оцінки постачальників варто застосовувати такі критерії як: надійність поставки, ціна, якість товару, умови платежу, можливість позапланової поставки, фінансовий стан постачальника тощо.

Наступним параметром, який потребує регулювання є обсяг запасів. Як було проаналізовано підприємство з 2017 року має постійну динаміку до зростання обсягу запасів на складах, враховуючи короткий термін придатності продуктів, варто зосередити наступні роки на

коригуванні мінімального та максимального покриття і відповідно поступово зменшувати запаси по продукції. Проаналізуємо обсяг запасів підприємства. У 2018 році зросли запаси – на 27,16%. 2019 року запаси фактично не змінилися та скоротилися на 1,94%. З 2020 року спостерігається стрімке зростання запасів: у 2020 на 13,86% та у 2021 році на 22,49%. Фактично порівнюючи обсяги запасів підприємства з 2017 року вони зросли на 73,9%, тобто на 299 млн. грн. Норма на обсяг запасів складає 400 млн. грн. у 2017

році, 450 млн. грн. у 2018, 2019, 2020 роках та 480 у 2021 році, при таких нормативах підприємство жодного року не досягало цієї норми. На 2021 рік запаси підприємства вищі на 46,73% за норму, що вказує на сильно завищені запаси на складах і незважаючи на це показник виконання замовлень знижується, відповідно можна стверджувати на не коректне планування поставок. Проаналізуємо надані пропозиції щодо удосконалення діяльності підприємства. Розглянемо прогноз попиту та факт продажів за 2022 рік на рис. 1.

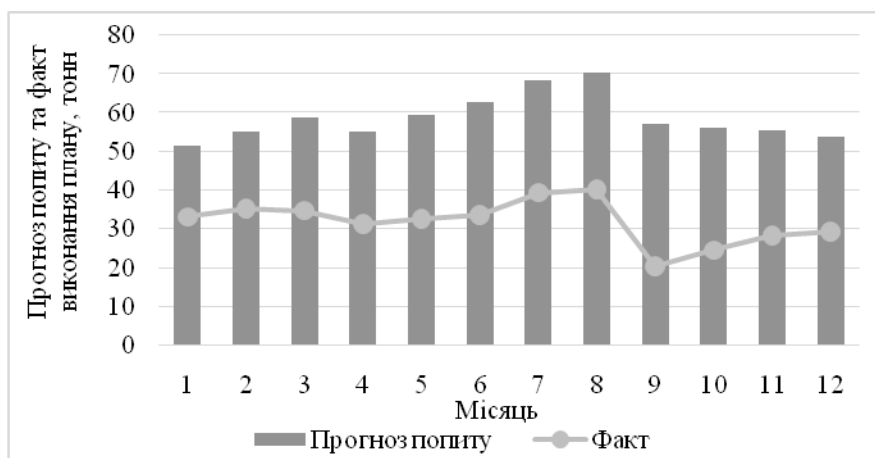

Рис. 1. Прогноз попиту та план продажів за 2022 рік

Джерело: складено автором на підставі [13; 14;15]

Виходячи із попередньо встановлених тенденцій планування попиту та факту продажів, можна стверджувати, що підприємство має постійний перефоркаст. Відповідно до запропонованих пропозицій щодо залучення клієнтів розробимо прогноз попиту на 2023 рік на рис. 2.

Виходячи із рис. 2 розроблено прогноз з урахуванням зворотнього зв'язку від клієнтів, тобто вступних, які допоможуть набагато краще зрозуміти потребу та зменшити можливі відхилення. У зв'язку з цим розроблено три сценарії: реалістичний, песимістичний та оптимістичний. у найгіршому випадку недопродажі. Оптимістичний сценарій у зв'язку із постійними контактами з клієнтами, вступними та власною фабрикою можливо наростити об'єми від 20 до 50% та уникнути сильних перепродажів. Відповідно у разі

перепродажів та оптимістичного сценарію підприємство буде мати недопродажі у середньому – 59,8% від місячного або 78 тонн продуктів.

Песимістичний сценарій є другим за вірогідністю після реалістичного і передбачає можливість недопродажів, але у підприємства є можливість зменшити об'єми і зняти продукцію з виробництва, таким чином у разі недопродажів підприємство матиме додаткових 127 тонн на стоці що дорівнює 6 місяцям продажів.

Так як підприємство постійно перефоркастове та має продукцію із низьким терміном придатності, варто орієнтуватись на реалістичний прогноз. На операційному рівні можливо буде зменшувати ризики перепродажів та недопродажів за допомогою регулювання локального виробництва.

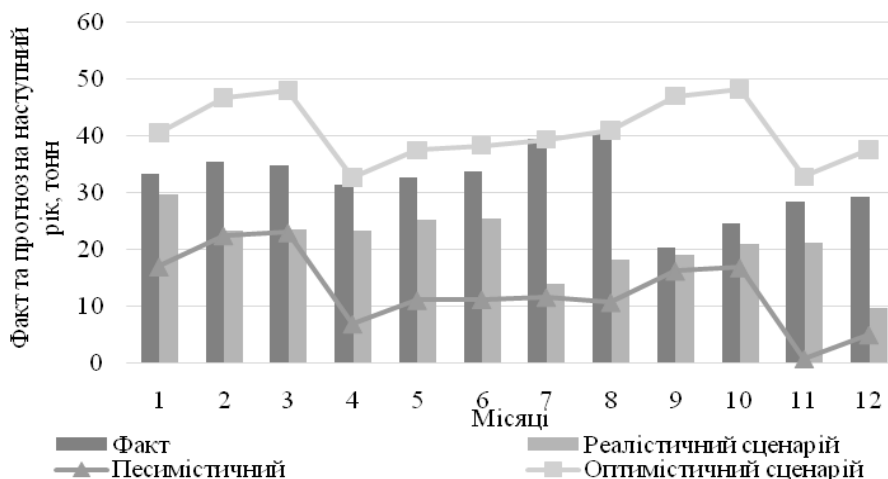

Рис. 2. Прогноз попиту із залученням найбільших клієнтів на 2023 рік

Джерело: складено автором

Наступною пропозицією для покращення є тривалість виробничого циклу від замовлення на поставку ресурсів до випуску готового продукту по категоріям. Найбільші контриб'ютори з точки зору поставок сировини більше 130 днів є приправи, локшина, соуси. Категорія соусів має найбільший лід тайм, для виробництва якої використовується оброблені овочі, які мають найбільший лід тайм з усіх інгредієнтів, постачальником яких є країна-виробник з Китаю з лід таймом 5 місяців. Компанія ФГ «Органік Системс» належить міжнародній групі

компаній, яка має виробництво у Миколаївській області та має лід тайм – 60 днів, таким чином результат тривалості виробничого циклу від замовлення на поставку ресурсів до випуску готового продукту скоротиться до 89 днів. Для виробництва локшин та приправ використовується ароматизатор з Монголії, лід тайм якої складає 4 місяці. З метою скорочення лід тайму варто скористатись послугами виробника Sevarome LLC. Даний виробник має лід тайм 3 місяці та міжнародно сертифікований ISO і знаходиться у Франції. Результати пропозицій представлені на рис. 3.

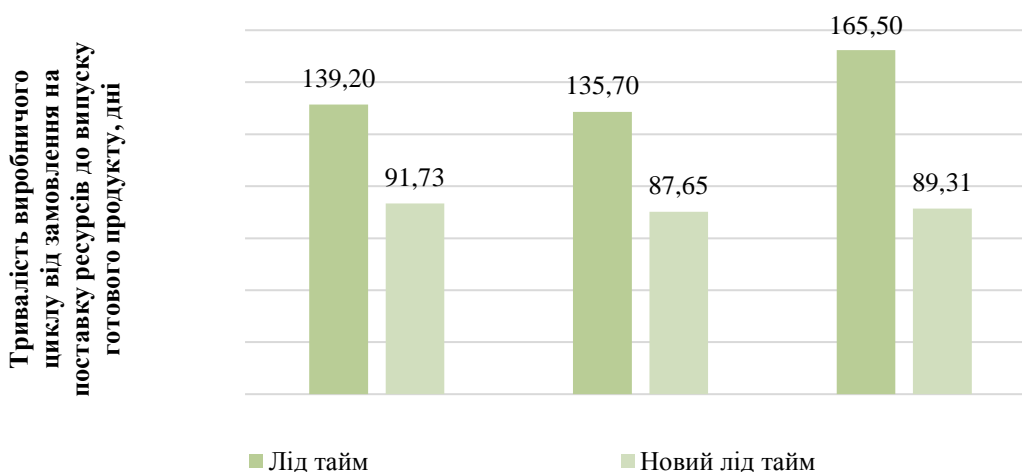

Рис. 3. Тривалість виробничого циклу від замовлення на поставку ресурсів до випуску готового продукту по категоріям з поточними та новими постачальниками

Джерело: складено автором

Виходячи із рис. 3 враховуючи нових постачальників сировини підприємство матиме меншу тривалість виробничого циклу від замовлення на поставку ресурсів до випуску готового продукту в результаті чого реакція підприємства на волатильний деманд є більшою, відповідно це зменшує OOS для покупців на місяць та 1 тиждень для приправ, локшин і на 76 днів для соусів.

Важливим елементом у покращенні діяльності підприємства є зменшення мінімального та максимального рівня покриття запасами у днях. Розрахований прожекшен, який призведе до отримання встановленого рівня обсягу запасів відповідно до норми протягом року представлений на рис. 4.

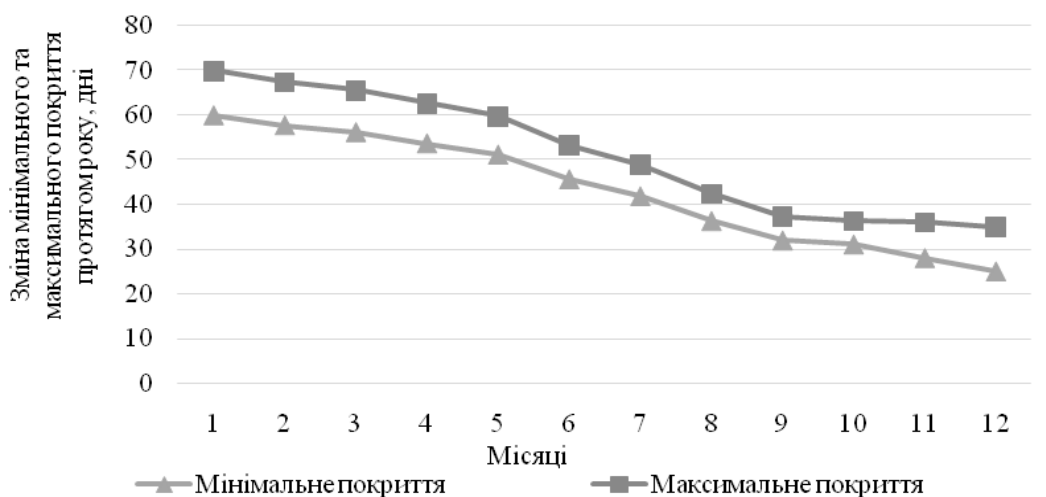

Рис. 4. Зміни мінімального та максимального покриття протягом року

Джерело: складено автором

Як можемо бачити із рис. 4 протягом року підприємство має зменшувати мінімальний рівень запасів з 60 до 25 днів та максимального з 70 до 35 днів. Дана

пропорція дозволить тримати у запасах обсяг, який буде у рамках норми. Результат зменшення обсягу запасів представлений на рис. 5.

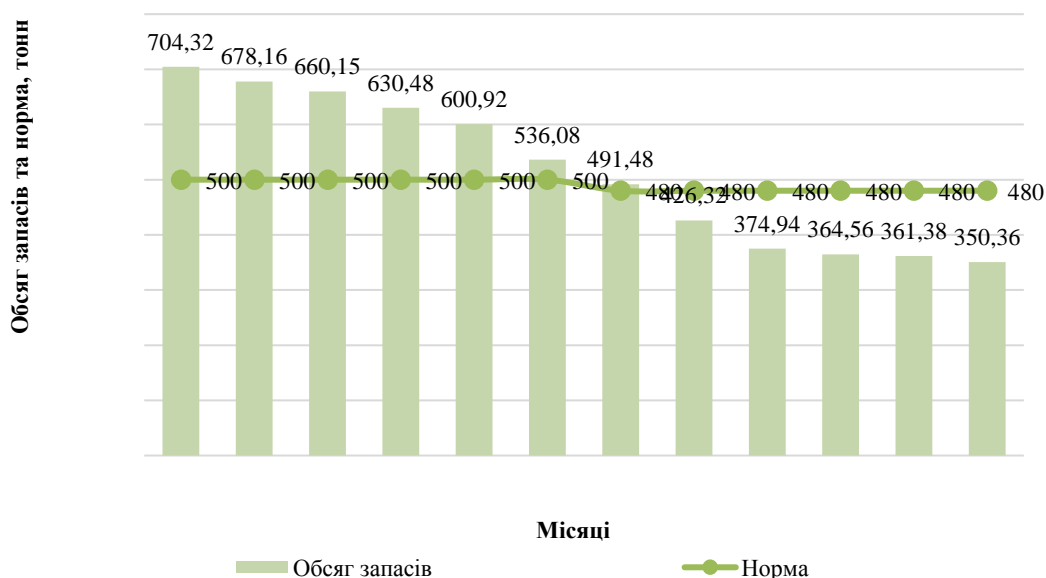

Рис. 5. Зміни обсягу запасів протягом року та встановлена норма запасів

Джерело: складено автором

Виходячи із рис. 5 рівень запасів скоротиться на 48,7% і відповідно 353,96 тонн. Як результат підприємство не матиме заморожених активів у формі запасів та зменшить ризики списань за терміном придатності.

Висновки. Логістичний канал є видом логістичних утворень та являє собою впорядковану множину, складовими якої є виробники, постачальники, посередники, перевізники та інші учасники, що забезпечують рух, доведення матеріального, від виробника до кінцевого споживача. Для створення ефективного логістичного каналу необхідно вміти ним управляти. Управління логістичним каналом – це комплекс підтримувальних та коригувальних заходів, які сприяють підвищенню ефективності діяльності логістичних каналів. Для управління логістичним каналом важливим є опанування основних функцій: дослідження і вибір найбільш прийнятних посередників, контроль за діяльністю логістичних каналів, аналіз діяльності логістичних каналів, мотивація ефективної діяльності логістичних каналів, регулювання діяльності логістичних каналів. При використанні даних функції значно покращиться внутрішня продуктивність підприємства та його окремих департаментів, а також загалом функціонування логістичного каналу. Розглянуте управління логістичним каналом на прикладі ТОВ «Фуд-Центр» є Товариство з обмеженою відповідальністю «Фуд-Центр» – транснаціональна корпорація у сфері виробництва продуктів харчування. ТОВ «Фуд-Центр» належить 3 фабрики: ТОВ «Фуд-Центр Соуси», ТОВ «Фуд-Центр Вермішль», ТОВ «Фуд-Центр Солодоші», Підприємство ТОВ «Фуд-Центр», як виробник не зважаючи на свої сильні сторони, такі як цикл виконання замовлень, точність планування виробництва має достатню кількість недоліків та потребує заходів щодо покращення своєї діяльності. Виходячи із проаналізованих показників можна стверджувати, що підприємство має

серйозні проблеми із прогнозуванням попиту, точність планування попиту сильно зменшилась: до 54,31% і менше норми на 20,69%. Обсяги запасів підприємства є надто високими і перевищують норму на 76,08%. Тривалість виробничого циклу від замовлення на поставку ресурсів до випуску готового продукту зросла у порівнянні з 2017 роком на 51,05%, причиною збільшення є наявність у рецептурі великої кількості імпортих інгредієнтів, які мають довгий лід тайм. Виконання виробничого плану в середньому складає 90%, вчасність доставок за 2021 рік – 93,52%, час реакції на претензії покупців та їх задоволення – 11 днів, що є достатньо гарними показниками управління логістичним каналом. Для покращення процесу планування попиту варто залучати клієнтів, тобто налагодити процес спільного планування, особливо по найбільшим клієнтам, тобто отримати від них прогноз по обсягу закупівлі на наступний місяць на рівні SKU та у разі змін коригувати деманд на наступні тижні для зменшення зайвого виробництва. Розроблений оптимістичний, реалістичний та песимістичний сценарій, в результаті цього підприємство матиме не велике відхилення, до 20%, між плановим попитом та фактом через спільне планування з покупцями. З метою зниження тривалості виробничого циклу від замовлення на поставку ресурсів до випуску готового продукту було знайдено постачальників в межах України та граничних країнах. Нові постачальники зменшать лід тайм для приправ та локшин на 47 днів та на 1,5 місяця для соусів. Для зменшення обсягу запасів необхідно зменшити мінімальне покриття до 25 днів та максимальне до 35 днів, що відповідно скоротить рівень запасів скоротиться на 48,7% і відповідно 353,96 тонн. Як результат підприємство не матиме заморожених активів у формі запасів та зменшить ризики списань за терміном придатності.

Література:

1. Алькема В.Г., Сумець О.М. (2008). Логістика. Теорія та практика: Навчальний посібник. Університет економіки та права "КРОК", ХІБМ. К.: ВД "Професіонал", 2008. 272 с.
2. Алькема В.Г. Теоретико-методологічні засади розвитку системи економічної безпеки логістичних утворень. Наукова доповідь: під. ред. д.е.н., проф. О.А. Кириченко. К.: Університет економіки та права «КРОК», 2010. 50 с.
3. Барановська М.І., Козак Ю.Г. (2015). Міжнародний маркетинг: в питаннях та відповідях: навч. пос. Київ: Центр учбової літератури, 2015. 302 с.
4. Вільна енциклопедія. Вікіпедія. Загальні відомості ТОВ «Фуд-Центр». Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Фуд-Центр%C3%A9>
5. Гаджинский А. М. (2016). Логістика: Підручник: 11-е вид., перероб. та доп. Видавництво-торгова корпорація «Дашков та К», 2016. 432 с.
6. Гаркавенко С. С. Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. : Лібра, 2014. 279 с.
7. Дудар Т. Г., Волошин Р. В. Основи логістики. Навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2018. 176 с.
8. Кальченко А.Г. (2015). Логістика: підручник. К.: КНЕУ. 284 с.
9. Ларіна Р. Р. (2017). Логістика : навчальний посібник. Д. : ВІК. 335 с.
10. Гридід, О.М., Азаренко, Г.М., Мішина, С.В., Борисенко І.І. (2018). Логістика: навчальний посібник. К.: Знання, 2018. 566 с.
11. Сайт ТОВ «Фуд-Центр». Режим доступу: <https://www.food-centre.ua>.
12. Сардак С.Е., Джинджоян В.В. (2018). Маркетинг : навч. посібник. Дніпро: ДГУ. 242 с.
13. Фінансова звітність за 2019 рік зі звітом незалежного аудитора ТОВ «Фуд-Центр». Режим доступу: <http://surl.li/mswup>.
14. Фінансова звітність за 2020 рік зі звітом незалежного аудитора ТОВ «Фуд-Центр». Режим доступу: <http://surl.li/mswuw>.
15. Фінансова звітність за 2021 рік зі звітом незалежного аудитора ТОВ «Фуд-Центр» Режим доступу: <http://surl.li/mswvg>.

ДОСЛІДЖЕННЯ СУТНОСТІ ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО ПІДГРУНТЯ ФОРМУВАННЯ АДАПТИВНОЇ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА

Володимир Галіка¹

¹Аспірант, кафедра управлінських технологій, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», Київ, Україна, e-mail: HalikaVS@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5125-2465>

RESEARCH OF THE ESSENCE OF THE INFORMATION AND ANALYTICAL SUBGROUND OF THE FORMATION OF AN ADAPTIVE DEVELOPMENT STRATEGY OF THE ENTERPRISE

Volodymyr Halika¹

¹Postgraduate student, KROK University, Kyiv, Ukraine, e-mail: HalikaVS@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5125-2465>

Анотація. Метою дослідження є дослідження інформаційно-аналітичного підґрунтя формування адаптивної стратегії розвитку підприємства. Об'єктом дослідження являється стратегічний розвиток таких відкритих соціально-економічних систем як підприємства, що функціонують в дуже динамічному зовнішньому середовищі. Для досягнення поставленої мети нам було застосовано сучасні теоретико-наукові методи, зокрема: аналізу, синтезу, графічний, абстрактно-логічний та дедукції. Запропоновані методи уможливили ефективність проведеного дослідження щодо сутності інформаційно-аналітичного підґрунтя формування адаптивної стратегії розвитку підприємства. Обґрунтовано, що інформація для підприємства – це не лише інструмент досягнення цілей, а й ресурс для розвитку. Саме тому, суттєвої актуальності набуває питання дослідження сутності інформаційно-аналітичного підґрунтя формування адаптивної стратегії розвитку підприємства. Сформовано логічну схему інформаційно-аналітичного забезпечення формування адаптивної стратегії розвитку підприємства. Доведено, що при цьому, із представлених на схемі елементів повинні перебувати у чіткому взаємозв'язку та у своїй сукупності складати внутрішньо інтегровану структуру. Проведено експертне оцінювання місця інформаційно-аналітичного забезпечення в формуванні адаптивної стратегії розвитку підприємства. Доведено, що такі відкриті соціально-економічні системи як підприємства, не спроможні ефективно адаптуватися під тиском змін в динаміці зовнішнього середовища без оперативного інформаційно-аналітичного забезпечення. З'ясовано, що під інформаційно-аналітичним підґрунтям формування адаптивної стратегії розвитку підприємства слід розуміти процес забезпечення інформаційними ресурсами керівництво даного виду соціально-економічних систем та задоволення усіх потреб у відомостях й даних суб'єктів реалізації такого роду стратегії. Виокремлено основні сучасні загрози формуванню належного інформаційно-аналітичного підґрунтя для адаптивної стратегії розвитку підприємств. Перспективи подальших досліджень слід присвятити не лише інформаційно-аналітичному забезпеченню, але й протидії загрозам, які займають ключове місце в адаптаційному підході до формування стратегії розвитку підприємства.

Ключові слова: розвиток підприємства, інформаційно-аналітичне забезпечення, менеджмент, інформація, адаптивні стратегії, формування стратегії

Формул: 0; рис.: 4; табл.: 0; бібл.: 10

Abstract. The purpose of the study is to study the information and analytical subground for the formation of an adaptive enterprise development strategy. The object of the study is the strategic development of such open socio-economic systems as enterprises operating in a very dynamic external environment. To achieve our goals, we used modern theoretical and scientific methods, in particular: analysis, synthesis, graphic, abstract logical and deduction. The proposed methods made possible the effectiveness of the research conducted regarding the essence of the information and analytical subground for the formation of an adaptive enterprise development strategy. It is substantiated that information in an enterprise is not only a tool for achieving goals, but also a resource for development. That is why the question of studying the essence of the information and analytical subground for the formation of an adaptive development strategy for an enterprise acquires significant relevance. A logical scheme of information and analytical support for the formation of an adaptive enterprise development strategy has been formed. It has been proven that the elements presented in the diagram must be in a clear relationship and in their totality form an internally integrated structure. An expert assessment of the place of information and analytical support in the formation of an adaptive enterprise development strategy was carried out. It has been proven that such open socio-economic systems as enterprises are not able to effectively adapt under the pressure of changes in the dynamics of the external environment without operational

information and analytical support. It has been established that the information and analytical subground for the formation of an adaptive development strategy for an enterprise should be understood as the process of providing information resources to the management of this type of socio-economic system and satisfying all the information and data needs of the subjects of the implementation of this type of strategy. The main modern threats to the formation of appropriate information and analytical subground for the adaptive development strategy of enterprises are identified. Prospects for further research should be devoted not only to information and analytical support, but also to countering threats, which occupy a key place in the adaptation approach to the formation of an enterprise development strategy.

Keywords: *enterprise development, information and analytical support, management, information, adaptive strategies, strategy formation*

Formulas: 0; **fig.:** 4; **tabl.:** 0; **bibl.:** 10

Постановка проблеми. Постійний розвиток економічних відносин, зміна умов господарювання та системи управління організаціями вимагають формування адекватного та якісного інформаційного забезпечення діяльності підприємства, необхідного для ухвалення ефективних управлінських рішень. Крім цього, від підприємства потрібна висока ефективність виробництва, конкурентоспроможність продукції. Внаслідок чого підвищується роль та значення формування належного інформаційно-аналітичного забезпечення, яке допоможе зробити висновки про її реальне економічне становище, дасть змогу виявити слабкі місця та загрози, необхідні для ліквідації негативного впливу. Ефективність інформаційно-аналітичного забезпечення безпосередньо залежить від повноти та якості інформаційної бази.

Сьогодні, розвиток підприємства суттєво залежить від динаміки зовнішнього середовища і змін які вона привносить. Поступово, темп динамічності зовнішнього середовища досягнув дуже високого рівня і через це, безпековий й стійкий розвиток більшості соціально-економічних систем став практично не можливий. Виникла нагальна потреба в адаптації. Спочатку адаптація торкалася оперативнотактичного рівня, проте, поступово, це стало проблемою стратегічного характеру. Зміни торкнулися усіх елементів структури підприємств України внаслідок повномасштабного вторгнення російської федерації і це побудило до активізації потреби у формуванні адаптивних стратегій розвитку із врахуванням й прогнозуванням зміни в динаміці зовнішнього середовища. Такого роду врахування й прогнозування формується внаслідок ефективного інформаційно-

аналітичного забезпечення. Інформація для підприємства – це не лише інструмент досягнення цілей, а й ресурс для розвитку. Саме тому, суттєвої актуальності набуває питання дослідження сутності інформаційно-аналітичного підґрунтя формування адаптивної стратегії розвитку підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти формування стратегій розвитку підприємств України розкривалися в роботах таких вчених як В. Грушко, О. Гончаренко, Л. Гнилицька, В. Духов, М. Єрмошенко, Я. Жаліло, З. Живко, О. Захаров, С. Кавун, Г. Козаченко, М. Копитко, О. Ляшенко, В. Мартинюк, С. Мельник, І. Мойсеєнко, Т. Момот, В. Мунтіян, Є. Олейніков, І. Оттенко, Є. Палига, Г. Пастернак-Таранушенко, В. Пономаренко, В. Прохорова, О. Силкін, І. Ревак, Ю. Ус, М. Флейчук, В. Франчук, М. Швець, Л. Шемаєва, С. Шкарлет, В. Шлемко, В. Шликов, О. Шляйфер, А. Штангрет та інші.

До прикладу, деякі автори [1-2] розглядали аспекти формування безпекового стратегії розвитку підприємства в умовах пандемії COVID-19 і робили акцент саме на забезпечення фінансово-економічної безпеки. Поряд із цим, врахування фінансової складової при формуванні стратегії розвитку підприємства було дослідженням не одного науковця [3-4].

Окрім фінансово-економічних аспектів, також, різні автори [5-6] досліджували й стратегічні заходи протидії загрозам, які уповільнюють розвитку відкритих соціально-економічних систем. Також, останні дослідження присв'ячувалися й формуванню середовищу сталого розвитку підприємства

в системі реалізації ефективної стратегії і тактики [7-8]. Управлінський аспект і вирішення проблем інформаційного забезпечення прийняття і реалізації стратегічних рішень розвитку підприємства, також, не залишався без уваги науковців та практиків [9-10].

Однак ряд теорії і концепцій щодо дослідження інформаційно-аналітичного підґрунтя формування адаптивної стратегії розвитку підприємства досі залишаються не розкритими в повній мірі, що і зумовило вибір даної тематики і її сучасну актуальність в умовах повномасштабного вторгнення країни агресора.

Формулювання цілей статті.

Метою дослідження є дослідження інформаційно-аналітичного підґрунтя формування адаптивної стратегії розвитку підприємства. Для досягнення поставленої мети нам було застосовано сучасні теоретико-наукові методи, зокрема: аналізу, синтезу, графічний, абстрактно-логічний та дедукції. Запропоновані методи уможливили ефективність проведеного дослідження щодо сутності інформаційно-аналітичного підґрунтя формування адаптивної стратегії розвитку підприємства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема формування нових стратегій розвитку підприємства уможливується внаслідок динамічності зовнішнього середовища, яке привносить зміни та негативні фактори. Все це необхідно належним чином відстежувати з метою отримання відомостей та даних, які сприятимуть формуванню нової адаптивної стратегії розвитку підприємства. Але науково-технічний прогрес не стоїть на місці й вплив Індустрії 4.0 є відчутним в розвитку інформаційно-аналітичного забезпечення.

Інтенсивний розвиток сучасних інформаційних технологій зробив

актуальним розробку та вдосконалення інформаційно-аналітичного інструментарію завдань оперативної підтримки управлінських рішень у різних сферах людського життя в тому числі й для розвитку підприємств. У зв'язку з цим нині у великій кількості виникають відповідні організаційно-технологічні інструменти – ситуаційні центри та ситуаційні кімнати, – які, як правило, є стаціонарними комплексами, що складаються зі спеціально обладнаних приміщень, сукупності апаратних та програмних засобів, команди розробників та професіоналів, орієнтованих на автоматизовану обробку, аналіз та візуалізацію різноманітної інформації текстового, табличного, графічного, мультимедійного тощо. характеру.

Нами було залучено 10 провідних експертів в сфері адаптаційного розвитку відкритих соціально-економічних систем, для визначення їх професійної думки, щодо того, яке місце займає частка інформаційно-аналітичного забезпечення в загальному обсягу ключових структурних елементів формування адаптивної стратегії розвитку підприємства (рис.1).

Ступінь підготовленості підприємств до структурних змін на ринках забезпечується за рахунок якісного збору інформації, її обробки та обліку ресурсів для виробництва. Інформаційні системи допомагають скоротити витрати отримання, оскільки акумулюють великий масив даних щодо аналізу. Впровадження в інформаційну систему статистичних та математичних моделей допомагає провести розрахунки, ранжування даних та угруповання показників за певними ознаками. Це повинно становити основу для формування адаптивних стратегій розвитку підприємств України.

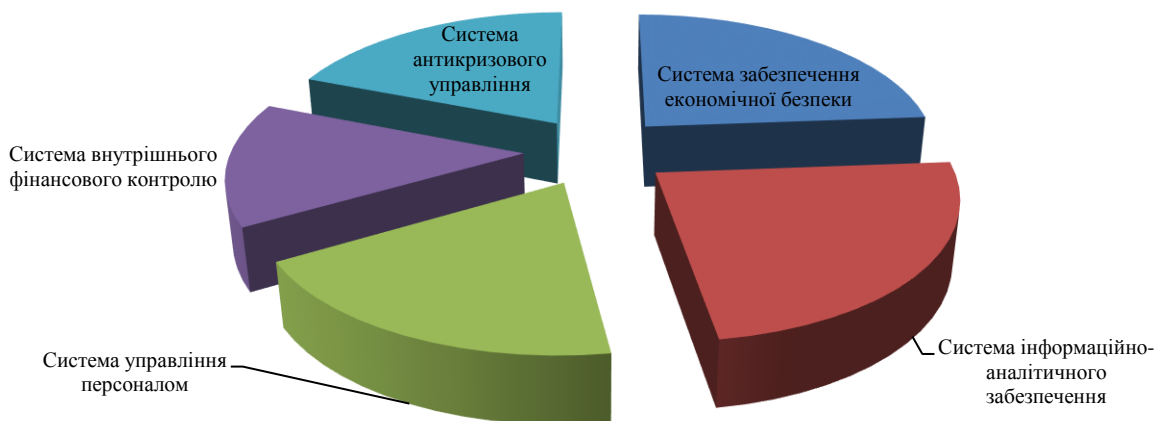

Рис.1. Результати експертного опитування на предмет визначення місця інформаційно-аналітичного забезпечення в структурі формування адаптивної стратегії розвитку підприємства

В цілому, інформаційно-аналітичне забезпечення формування адаптивної стратегії розвитку підприємства можна

представити у вигляді логічної схеми (рис.2).

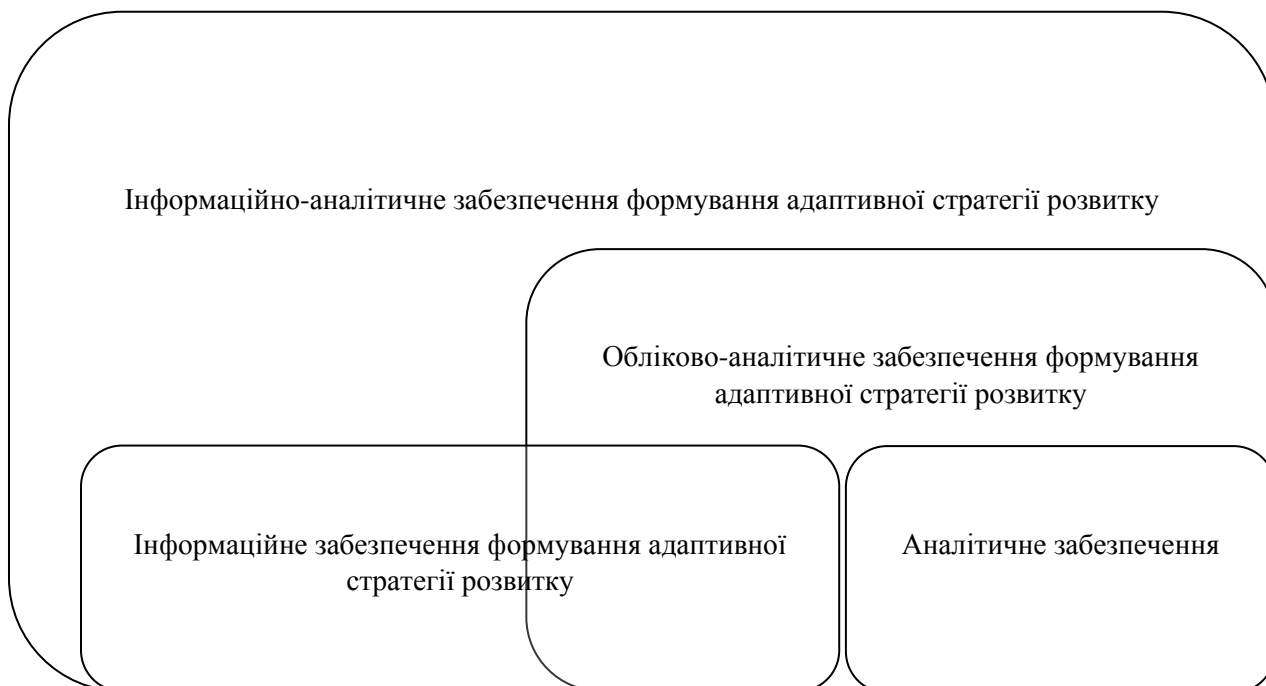

Рис.2. Логічна схема інформаційно-аналітичного забезпечення формування адаптивної стратегії розвитку підприємства

Крім того, кожна з цих структур повинна перебувати у чіткому взаємозв'язку між собою та у своїй сукупності складати внутрішню інтегровану структуру. Відтак, на нашу думку, під інформаційно-аналітичним підґрунтям формування адаптивної стратегії розвитку підприємства слід

розуміти процес забезпечення інформаційними ресурсами керівництво даного виду соціально-економічних систем та задоволення усіх потреб у відомостях й даних суб'єктів реалізації такого роду стратегії (рис.3).

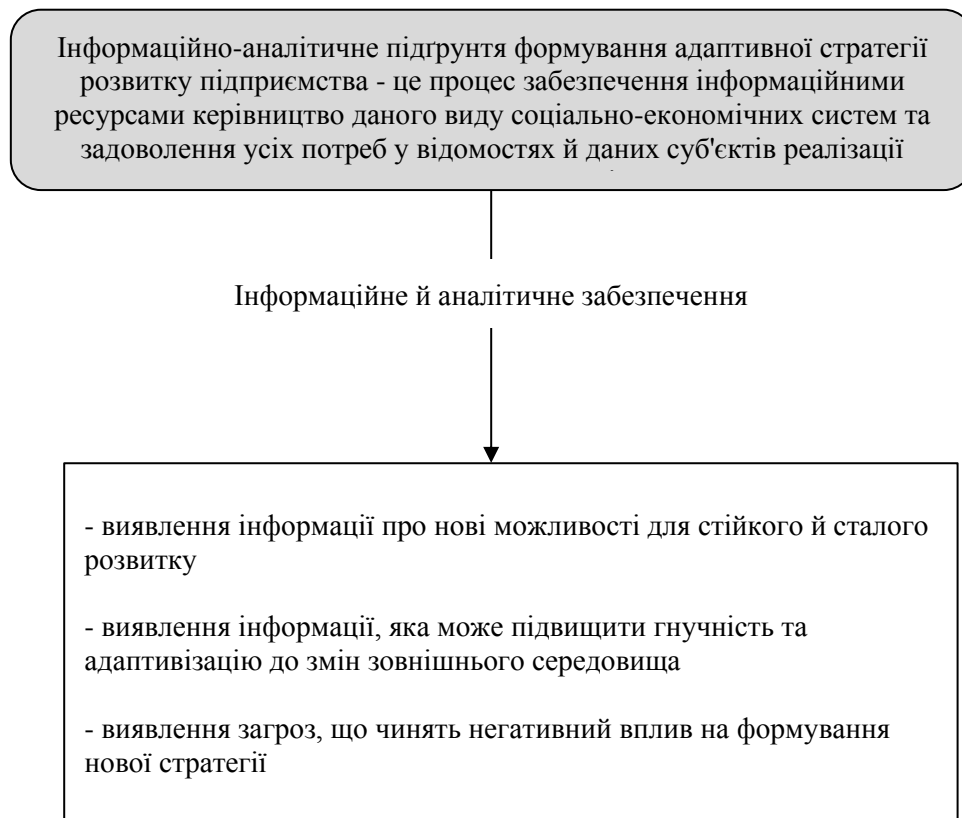

Рис.3. Змістова сутність інформаційно-аналітичного підґрунтя формування адаптивної стратегії розвитку підприємства

При цьому, слід зазначити, що процес впровадження інформаційно-аналітичного забезпечення у структуру стратегічного управління підприємством повинен відбуватися постійно. Повинна існувати цілісна автоматизація інформаційних ресурсів для прискорення процесу обробки масиву даних і прийняття ефективних стратегічних управлінських рішень щодо адаптування під зміни зовнішнього середовища.

На формування такого інформаційно-аналітичного підґрунтя здійснює негативний вплив велика кількість загроз,

виділимо найбільш вагомими на сьогодні (рис.4).

Слід зауважити, що прийняття тих чи інших управлінських рішень стратегічного характеру дії для забезпечення ефективного, стійкого й сталого розвитку підприємства напряду залежить від оперативності, цілісності, адресності та актуальності інформаційно-аналітичних відомостей й даних. Особливо, коли ми говоримо про підприємства України, які змушені постійно адаптуватися під зміни диктовані зовнішнім агресивним середовищем.

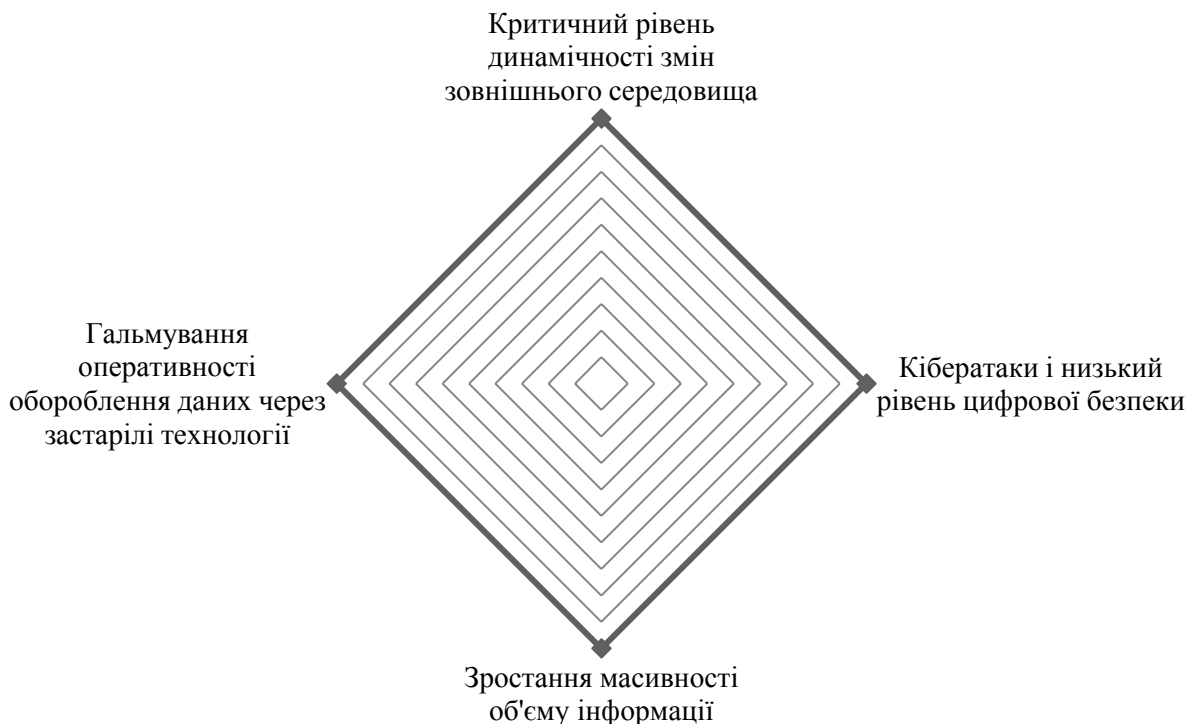

Рис. 4. Загрози формуванню інформаційно-аналітичного підґрунтя для побудови сучасної адаптивної стратегії розвитку підприємства

Сформоване інформаційно-аналітичного підґрунтя повинно так оперативно діяти для ефективного задоволення усіх інформаційних потреб основних суб'єктів, на яких покладено реалізація стратегії розвитку підприємства.

Висновки. Відтак, можна стверджувати, що інформаційно-аналітичне забезпечення є найважливішим компонентом формування адаптивної стратегії розвитку підприємства. Основою інформаційного забезпечення виступає облікова політика, що свідчить про вид діяльності, форми ведення обліку, систему оподаткування. Важливість бухгалтерської (фінансової) звітності обумовлюється можливістю проведення економічного аналізу, що служить базою для прийняття управлінських рішень при реалізації адаптивної стратегії розвитку підприємства. Сьогодні, інформацію слід розглядати як ресурс для формування адаптивної стратегії розвитку підприємства, який допоможе виявити проблеми і знайти шляхи їх вирішення, підвищити ефективність управління.

У підсумку, слід виділити декілька ключових проблем, які залишилися поза межами нашого дослідження:

1. Тактичний й оперативний рівні забезпечення стійкого й сталого розвитку підприємства. Слід зазначити, що інформаційно-аналітичне забезпечення стратегічного рівня відрізняється від тактично-оперативного, що потребує додаткових досліджень.

2. Місце безпекового механізму в системі формування інформаційно-аналітичного підґрунтя для розвитку підприємства. Відтак, безпековий аспект є не менш важливий ніж інформаційний. Навіть існує окрема складова безпеки, інформаційна, яка відіграє важливу роль в стратегії розвитку будь-якого підприємства.

Перспективи подальших досліджень слід присвятити не лише інформаційно-аналітичному забезпеченню але й протидії загрозам, які займають ключове місце в адаптаційному підході до формування стратегії розвитку підприємства.

Література:

1. Pushak, Y., Lagodiienko, V., Basiurkina, N., Nemchenko, V., & Lagodiienko, N. (2021). Formation the system for assessing the economic security of enterprise in the agricultural sector. *Business: Theory and Practice*, 22(1), 80-90. <https://doi.org/10.3846/btp.2021.13013>
2. Savitri, E., Abdullah, N. H. N., & Musfi, P. N. (2022). The performance of the financial sector during the COVID-19 pandemic. *Business: Theory and Practice*, 23(2), 377–386.
3. Rushchyshyn, N., Medynska, T., Nikonenko, U., Kostak, Z., & Ivanova, R. (2021). Regulatory and legal component in ensuring state's financial security. *Business: Theory and Practice*, 22(2), 232-240.
- 4 Benigno, G. (2013). Financial crises and macro-prudential. *Journal of International Economics*, 89(2), 453–470.
5. Franchuk, V., Omelchuk, O., Melnyk, S., Kelman, M., & Mykytyuk, O. (2020). Identification the ways of counteraction of the threats to the financial security of high-tech enterprises. *Business: Theory and Practice*, 21(1), 1–9.
6. Auci, S., & Barbieri, N. (2020). Innovation for climate change adaptation and technical efficiency: an empirical analysis in the European agricultural sector. *Economia Politica*, 28(4). <https://doi.org/10.1007/s40888-020-00182-9>
7. Zhai, H., Huang, Y., Chen, L., Li, Q. (2018). The strategy of enterprise investment activities under the network economy environment. *IPPTA: Quarterly Journal of Indian Pulp and Paper Technical Association*, 30(8): 846-851.
8. Kartuzov, E. (2012). Definition of financial security of an enterprise: concept, content, value and functional aspects. *Economics and enterprise management. Actual Problems of the Economy*, 8(134), 172–181.
9. Černius, G., & Birškytė, L. (2020). Financial information and management decisions: impact of accounting policy on financial indicators of the firm. *Business: Theory and Practice*, 21(1), 48-57. <https://doi.org/10.3846/btp.2020.9959>
10. Morais AI (2019) Are changes in international accounting standards making them more complex? *Accounting Forum*, 1–29.

УДК 658.78:658.14

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-74-84

СКЛАДСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ПІДХОДИ ДО ФІНАНСУВАННЯ СТАРТАПІВ У ЛОГІСТИЧНІЙ ГАЛУЗІ

Ольга Романюк¹

¹Магістрант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: RomanOM@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5658-2753>

WAREHOUSING AND APPROACHES TO FINANCING STARTUPS IN THE LOGISTICS INDUSTRY

Olha Romaniuk¹

¹Master's student, «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: RomanOM@krok.edu.ua ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5658-2753>

Анотація. Актуальність запропонованого дослідження обумовлена важливістю злагодженої діяльності складського господарства, як одного із найважливіших елементів логістичної системи, що має місце на будь-якому етапі руху матеріального потоку від джерел сировини до виробництва та, згодом, до кінцевого споживача. Метою запропонованого дослідження є аналіз проблем логістики у діяльності бізнес-компаній, шляхів їх вирішення та визначення оптимальних джерел фінансування. У ході дослідження використано бібліографічний метод, методи аналізу та синтезу, метод описової статистики, метод експертних оцінок, графічний та табличний методи, а також метод моделювання. Наприклад, за методом експертних оцінок узагальнено ключові проблеми складських логістичних підприємств, визначено причини виникнення та можливі наслідки їх ігнорування. Представлено авторське бачення вирішення зазначених складських проблем з метою забезпечення збереження запасів, економічності витрат та оптимального рівня логістичного сервісу. До шляхів вирішення складських проблем віднесено впровадження спеціалізованого програмного забезпечення, технології планування складу, окремо, системи управління складом (WMS), налагодження співвідношень з різними ланками ланцюжків поставок та організації зовнішніх і внутрішніх маркетингових досліджень, зокрема у підготовці логістичного підприємства до сезонних коливань попиту; узагальнено правила безпеки для персоналу складського господарства, а також обґрунтовано питання щодо організації регулярного контролю логістичних процесів складського господарства. Розглянуто основні логістичні функції та структуру процесу консолідаційного складу, класифіковано переваги та недоліки їх використання. На прикладах наведено пріоритети розвитку робототехніки та впровадження стартапів в інноваційній діяльності вітчизняної складської інфраструктури. Висвітлено деякі сучасні тренди українського ринку робототехніки. Окреслено популярні серед українських підприємців у досліджуваній галузі форми фінансування потреб складського господарства. Проаналізовано переваги та недоліки зовнішніх джерел фінансування інноваційної діяльності. Наведено приклади залучення грантів на потреби складського логістичного обладнання.

Ключові слова: складська логістика, складське господарство, зберігання, товар, постачання, логістика, склад, робототехніка, стартап, грант.

Формули: 0; рис.: 3; табл.: 2; бібл.: 22

Abstract. The relevance of the proposed study is due to the importance of the coordinated activity of the warehouse economy, as one of the most important elements of the logistics system, which takes place at any stage of the material flow from the sources of raw materials to production and, subsequently, to the final consumer. The method of research is the analysis of logistics problems in the activities of business companies, their leaders and the identification of optimal financing options. During the research, we used the bibliographic method, methods of analysis and synthesis, the method of descriptive statistics, the method of expert assessments, graphical and tabular methods, as well as the modeling method. By the method of expert assessments, the key problems of warehouse logistics enterprises are summarized, the causes of their occurrence and the possible consequences of ignoring them are determined. The author's vision of solving the specified warehouse problems in order to ensure the preservation of stocks, cost efficiency and the optimal level of logistics service is presented. Ways to solve warehouse problems include the implementation of specialized software, warehouse planning technology, in particular, the warehouse management system (WMS), establishing relationships with various links of the supply chain, and organizing external and internal marketing research to prepare the logistics enterprise for seasonal fluctuations in demand; the safety rules for warehouse personnel are summarized, as well as the issue of organizing regular control of logistics processes of the warehouse is substantiated. The main logistics functions and the structure of the logistics process of the consolidation warehouse are considered, the advantages and disadvantages of their use are classified. Examples are given of the priorities for the development of robotics and the

introduction of startups in the innovative activities of the domestic warehouse infrastructure. Current trends of the Ukrainian robotics market are highlighted. Popular forms of financing the needs of warehouse management are outlined. The advantages and disadvantages of external sources of financing innovative activities are analyzed. Examples of attracting grants for the needs of warehouse logistics equipment are given.

Keywords: warehouse logistics, warehousing, storage, goods, supply, logistics, warehouse, robotics, startup, grant.

Formulas: 0; **fig.:** 3; **tabl.:** 2; **bibl.:** 22

Постановка проблеми. В ринковій економіці фактично кожне підприємство, в тому числі й у складській сфері, повинно вирішувати досить гострі питання щодо підвищення власної конкурентоспроможності в сегменті аналогічних пропозицій та збільшення прибутковості при одночасній мінімізації витрат виробництва. Специфіка потреб споживачів у складській галузі полягає у забезпеченні надійного зберігання, зручного, налагодженого керування товарними запасами та своєчасній доставці продукції. Таким чином, вирішення завдань організації сучасних бізнес-процесів у складському господарстві повинно бути комплексним і включати не тільки налагодження раціональної організації технологічного процесу складування і зберігання та ефективного управління трудовими ресурсами, а також обов'язкове впровадження інноваційних технологій (програмного забезпечення, хмарних технологій, чи робото технічного обладнання) та їх фінансування, що для вітчизняного складського сервісу в сучасних умовах є досить проблематичним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішенню проблем складської логістики присвячено значна кількість наукових розвідок. У дослідженнях зарубіжних науковців було розглянуто інноваційні рішення для вдосконалення процесів зберігання в логістичній компанії. Доведено, що вирішення проблем складських процесів, шляхом впровадження інновацій та навчання персоналу, консультацій фахівців, забезпечить ефективний зв'язок між постачальниками та споживачами по всьому ланцюжку поставок (Perkumienė, Ratautaitė, Pranskūnienė, 2022). Вважаємо що саме впровадження інноваційних технологій в складській логістиці та

обізнаність співробітників є одним із важливих управлінських рішень.

У вітчизняному науковому колі, вважається, що до основних проблем складської логістики відносяться дефіцит обладнаних складських приміщень, недостатність темпів розвитку послуг у сфері аутсорсингу та невисокий рівень впровадження інноваційних технологій тощо (Носар, 2021). В інших дослідженнях детально класифікують політичні та економічні фактори, що стримують розвиток сфери складської логістики (Бойко, Сіренко, Трушлякова, Носар, 2021).

Також приділяється увага проблемам в організації складських операцій, а саме, недосконалість процесів у логістиці складу та недостатня швидкість обробки замовлень (Пучкова, 2022). Детально розглядаються інновації в логістичній діяльності, їх переваги та недоліки (Петренко, Черниш, 2020). Приділяється багато уваги інноваційним рішенням щодо вдосконалення процесів зберігання (Луценко, Матіяш, 2023). Не оминається увагою питання кадрового забезпечення та фінансового стану логістики управління (Коломоєць, Толстанов, Гбур, 2020). Окремі дослідники пропонують систему наскрізного складування, тобто впровадження в ланцюги доставок «кросс-докінгу». Дослідники довели, що за рахунок відмови від зберігання на стаціонарному складі та дублювання вантажних та розвантажувальних робіт знизиться вартість складських послуг (Петриковець, Кириченко, Стрелко, Горецький, 2012). Активно в науковому полі розробляються підходи до визначення рівня логістичного сервісу, щодо можливості застосування резервів підвищення ефективності складської діяльності (Щербина, Борщенко, 2019).

Таким чином, як у вітчизняних, так і

зарубіжних наукових колах, активно досліджуються як загальнотеоретичні логістичні проблеми, так і специфічні питання в розрізі складської логістики. Водночас, пошук елементів підвищення ефективності функціонування складського господарства через удосконалення кожної з його ланок є перспективним для подальших досліджень.

Формулювання цілей статті.

Метою даного дослідження є аналіз діяльності складської логістики, виявлення проблем та обґрунтування пропозицій щодо узагальнення існуючих шляхів їх вирішення в процесі оптимізації фінансування заходів діяльності складської галузі.

У процесі дослідження використано такі загальнонаукові та спеціальні методи: бібліографічний, аналізу та синтезу, метод описової статистики, метод експертних оцінок, для ілюстрації отриманих результатів дослідження використовувався графічний та табличний методи, а також метод моделювання при формуванні пропозицій відповідно теми статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виникнення складів найчастіше пов'язують з розвитком землеробства у Стародавньому Єгипті, де місця для зберігання являли собою спеціалізовані сховища із системою кольорових кодів: зерносховище, склади для алкогольних напоїв, фруктів, зброяння, місця для зберігання білизни, коштовностей тощо. Згодом інші країни світу перейняли досвід Єгипту складського устрою та з плином часу запозичену ідею постійно удосконалювали («*History of Warehousing*», 2020).

У міру активізації світової торгівлі складська система досягла нового рівня. Сучасний, високотехнологічний склад уже багато років не асоціюється з запиленими коробками на стелажах. Даний сервіс складається з великої кількості взаємозалежних елементів, які поєднано у певну структуру для виконання конкретних

функцій. Разом з тим, склад є лише елементом логістичного ланцюга. Логістика складу узагальнює технології управління всіма ресурсами складського господарства, в тому числі облік та розподілення запасів на підприємстві, переміщення та доставки вантажу, взаємодіє з транспортною логістикою та відповідає за раціональне управління складськими потоками (Марченко, 2018).

Дослідження вітчизняних науковців у галузі складської логістики показують, що в нашій країні темпи її розвитку не такі стрімкі, як за кордоном, до того ж галузь складської логістики має проблеми, які перешкоджають нормальному розвитку цього сегменту вітчизняної економіки (Бойко та ін., 2021; Луценко, Матіяш, 2022; Носар, 2021; Петренко, Черниш, 2020; Пучкова, 2022; Щербина, Борщенко, 2019).

У табл. 1 наведено деякі з загальних проблем вітчизняного складського господарства.

В ході дослідження було проведено опитування провідних фахівців зарубіжних логістичних компаній Nisets (Нідерланди), Scara (Нідерланди) та ГО «Територія зростання» (Україна) стосовно експертної оцінки складських проблем щодо впливу на ефективність діяльності. Питому вагу складських проблем за методом експертних оцінок представлено на рис. 1.

Узагальнення проблем логістичного складу переконує, що найсуттєвішими з них є порушення технологій складських операцій. Найменш проблемними є сезонні коливання ділової активності. Одним із шляхів вирішення складських проблем є впровадження спеціалізованого програмного забезпечення, як засобу управління запасами в режимі реального часу. Воно включає фіксацію даних про залишки запасів через портативний або стаціонарний пристрій, такий як сканер штрих-коду. Система відстежує точне місцезнаходження та статус кожного елемента, фіксуючи зміни безпосередньо в момент здійснення операцій з товаром.

Таблиця 1 Найпоширеніші проблеми складської логістики

Проблема	Причина	Наслідки
Порушення технологій складських операцій	– недотримання нормативних рекомендацій щодо організації робочого процесу; – порушення взаємодії комплектувальників з оператором чи контролером; – відсутність відповідальності виконавців на конкретній ділянці.	– повторність операцій, зокрема при комплектуванні великих замовлень; – пересортиця; – недоукомплектування замовлення
Нераціональне планування складського приміщення	– зростання витрат на зберігання; – нераціональне заповнення складських приміщень; – неефективне використання складських площ, як в горизонтальній, так і вертикальній площині.	– недостатня кількість місць для зберігання запасів та продукції; – порушення шляхів транспортування готових замовлень та товарів
Сезонні коливання ділової активності	– коливання споживацького попиту, (наприклад, взимку – на теплоносії, влітку – на кліматичне обладнання); – процеси перевірки запасів виконуються вручну, можливі помилки персоналу (людський фактор); – використання застарілого програмного забезпечення.	– неготовність складу прийняти замовлення на сезонний продукт, – формування понаднормових залишків продукції, на яку зменшився попит; – відсутність окремих видів товару.
Надмірні навантаження на робочу силу	– дефіцит персоналу від 10 до 25%, з яких третину складають оператори навантажувачів та 34% спеціалістів-комплектуювальників (Natarajan, 2021); – недостатня автоматизація процесів та відсутність спеціалізованого обладнання.	– окремі логістичні господарства витрачають від 50-70% загального складського бюджету на оплату трудових ресурсів (Natarajan, 2021).
Відсутність або неналежний контроль складських операцій.	– не налагоджено контрольні функції і супровід товару з полиці до відділу упаковки; – знищення маркерів розпізнання продукції.	– пошкодження товару і його пакування; – не відповідна орієнтація у великому асортименті продукції.

Джерело: побудовано автором

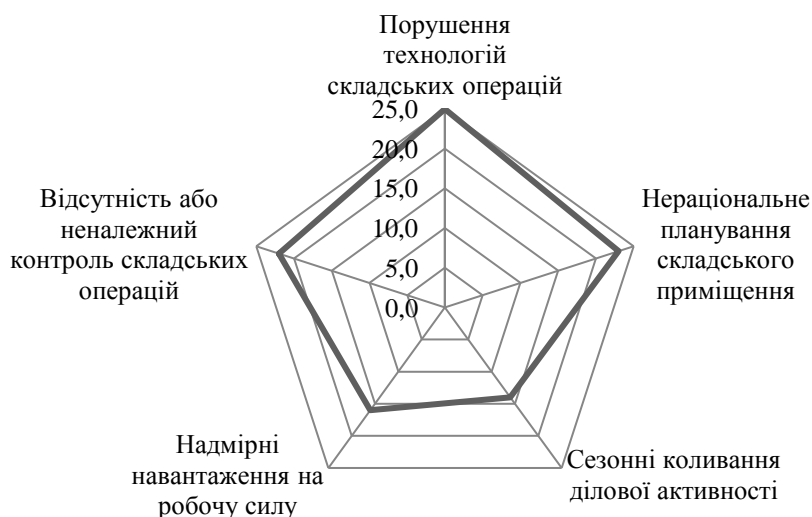

Рис. 1. Оцінка складських проблем щодо ступеню впливу на ефективність логістичного господарювання

Джерело: узагальнено автором

Отримана інформація надсилається до програми управління, де каталогізується і балансується залишок, тобто автоматизуються стандартні процеси інвентаризації, що забезпечує прозорість поточного стану запасів компанії. Недоліком даної системи є її висока вартість. Найчастіше придбати її мають змогу ті компанії, які ведуть бізнес на декількох власних платформах або за різними партнерськими каналами, здійснюючи великий обсяг продажів.

Проблеми нераціонального використання складського приміщення вирішується за рахунок впровадження технологій планування складу, наприклад, системою управління складом (WMS), коли автоматизуються процеси складування та фіксації товаропотоку. Ці системи інтегруються з іншими рішеннями для ефективного управління ланцюжку поставок. Деякі WMS можуть запропонувати 3D-модель найбільш оптимального розміщення секцій зберігання з врахуванням розмірів складського приміщення та інвентарю, наприклад максимального використання площі вертикального простору, залишаючи достатньо місця для транспортування продукції. На вітчизняному ринку ІТ компанія WEZON пропонує послуги з впровадженням даної системи. Розробники пропонують WMS під будь-які потреби бізнесу, зокрема, виділяють чотири типи систем а саме: базовий, у коробці, адаптований та модульний. Перші два типи розраховані саме на маленькі компанії, інші – на великий бізнес (Іздебський, 2023).

Підготовка до сезонних змін споживацького попиту включає налагодження тісних співвідношень з виробниками продукції, дистриб'юторами, роздрібними бізнесменами та будь-якими іншими контрагентами у галузі торгівлі, так як кожна ланка ланцюжка поставок у своєму розпорядженні може мати різну інформацію про сезонні коливання.

Також для прогнозування сезонного попиту доцільними є як зовнішні, так і внутрішні маркетингові дослідження. Визначення актуальних споживацьких потреб дозволить скоординувати розміщення сезонних товарів на складах у окремі секції для довшого зберігання та, за потреби, швидкого доступу. У цьому випадку доречним є використання стелажних систем для піддонів, навантажувачів та AS/RS. Utomated Storage and Retrieval System (AS/RS) – це тип технологій автоматизації складу, розроблений для буферизації, зберігання і отримання продуктів та запасів на вимогу. AS/RS складається з декількох керованих комп'ютером одиниць обладнання для автоматизації процесів введення та комплектації, а також виявляє незадіяної площі складу.

Надмірного навантаження на робочу силу можна запобігти при впровадження консолідаційного складу. Метою консолідації вантажів є об'єднання замовлень декількох клієнтів в одній партії, що дозволяє розділити витрати на комплектування замовлення, зменшити собівартість транспортування та пришвидшити доставку для кожного клієнта. Зменшення транспортних витрат особливо актуально за каналами електронної комерції B2C-B2B, де користувачі віддають перевагу безкоштовній або за невисоку ціну вартість доставки. Також консолідаційний збір вантажів в одну партію спрощує оформлення документів і відвантаження (*«Warehouse consolidation: what's its role in logistics?»* 2022). Переваги та недоліки світових практик консолідаційних складів наведено у табл. 2.

Вважаємо, що позитивні сторони консолідаційного складу переважають мінуси, яких компанія може уникнути, якщо використовуватиме логістичне планування для координації операційної діяльності.

Таблиця 2 Переваги та недоліки консолідаційних складів

Переваги			Недоліки
Зниження транспортних витрат	Ефективне логістичне обслуговування	Оптимізація простору зберігання	
знижує вартість переміщення вантажів за рахунок групування товарів та комбінування витрат на доставку.	збільшення частоти відправок, транспортування вантажів за декількома маршрутами доставки; сприяє поліпшенню якості обслуговування кінцевих клієнтів.	при більшій кількості відправлень, зростає товаропотік, площі зберігання запасів	вимагає чіткої синхронізації дій постачальників і транспортних агентств, що ускладнюється великим потоком замовлень.

Джерело: узагальнено автором

У роботі персоналу складу важливим є дотримання правил безпеки та налагодження відповідних умов охорони праці в складських приміщеннях. Запобігти нещасним випадкам на робочому місці допоможе встановлення захисних засобів, таких як: захисні стійки для піддонів, спеціальні сітки для стелажів, огорожувальні рейки, проти ковзка стрічка, системи блокування, попереджувальні знаки, системи накопичувальних конвеєрів тощо. Також слід переконатися, що зона пересування складських робітників та вантажів має певні обмеження, добре освітлена та достатньо широка для комфорту переміщення.

З іншого боку гарантом безпеки діяльності робітників є робото-технічна складська інфраструктура, яка сприяє також зростанню продуктивності праці, забезпечує оптимізацію використання приміщення складу, можливого автоматичного поповнення товарних запасів. Прикладом використання роботів в складській логістиці є системи комп'ютерного «зору» в поєднанні з конвеєрними стрічками і механізованими руками для сортування, ідентифікації товарів і маршрутизації їх до відповідних бункерів і складських стелажів. Наприклад, робот-рука «Cardinal», може проводити ідентифікацію товару, піднімати та сортувати пакунки до 22 кг. Представлений робот успішно виконує свої функції в компанії Amazon (Романюк, 2023). Можемо навести приклад використання робота вантажника Boston Dynamics Stretch у логістичній компанії DHL Supply Chain,

який здатен переміщувати до 800 упаковок за годину та працювати без підзарядки до восьми годин. Що стосується перевезення громіздких упаковок по складу, то цю функцію виконує у технологічній компанії Amazon автономний робот «Proteus» (Романюк, 2023). Роботизовані палетайзери можуть замінити ручний процес палетування товарів. Надпотужний робот M-410, маючи вантажопідйомність до 700 кг і радіус дії до 3,1 м, 4-х або 5-осьовий робот M-410 з паралельною ланкою ідеально підходить для роботи з середніми та важкими корисними навантаженнями.

Щоб запобігти проблемам зберігання на складах звернемо увагу на організацію регулярного контролю дотримання правил безпеки на робочих місцях, ранніх ознак пошкодження складського приміщення, псування обладнання, транспортних засобів. Доречною є також регулярна (планова) перевірка стелажів, піддонів на предмет перевантаження, інших видів пошкоджень інвентарю, наприклад при псуванні водою, або, навіть, шкідниками.

Крім зазначених підходів до вирішення проблем у логістичній сфері слід звернути увагу на впровадження стартапів в інноваційній діяльності, які, без сумніву, вважаються трендом сучасності. Термін «Startup» з англійської перекладається як «початок процесу», його старт або запуск. Цей вид бізнесу направлений на отримання доходу шляхом реалізації новітньої ідеї. Згідно історичних довідок у 1939 р. в США Вільям Хьюлетт та Девід Паккард, інженери за освітою, заснували акціонерну компанію в гаражі вартістю 538 доларів. Винахідники мали свіжі ідеї у сфері

інноваційних технологій, які на той час ніхто не використовував. Вони і стали авторами терміну «startup» в комерційній діяльності. Сьогодні ця компанія відома як Хьюлетт-Паккард, скорочено Ейч-Пі (HP). Відповідно до рейтингу «Найдорожчі компанії за ринковою капіталізацією», який зазвичай проводить Companies market cap, HP є 597-ю найдорожчою компанією у світі. Станом на липень 2023 р. ринкова капіталізація HP складала 34,98 млрд. дол. Hewlett-Packard – це перша історія успіху в галузі високих технологій («*Market capitalization of HP (HPQ)*», 2023).

Необхідно розуміти, що стартап, на відміну від вже існуючих моделей бізнесу,

має низький рівень ризику виникнення конкуренції та копіювання на момент оприлюднення, що дає час для розгортання діяльності та відриву від інших учасників бізнес-процесів (Журковець, 2020).

У сфері складської логістики стартапами для суб'єктів ринку є впровадження різних видів робототехніки. Logistics Managment та Peerless Research Group провели опитування серед компаній щодо використання або інвестування в робототехніку, таку як конвеєри, сортування, зберігання, пошук або човникові системи. Результати опитування наведені на рис. 2.

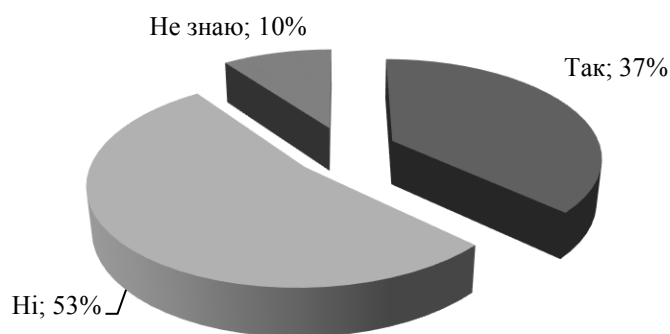

Рис. 2. Результати опитування «Використання та/або плани великомасштабної автоматизації у логістиці»

Джерело: наведено згідно даних (Bridget McCrea, 2022)

На підставі узагальнених даних опитування (рис. 2) можна дійти висновку, що 37% респондентів вже використовують або розглядають пропозиції щодо автоматизації в складській логістиці. Для 10% перспектива впровадження робототехніки не є актуальною в даний проміжок часу, проте в перспективі дане питання буде вирішуватися. Досить негативною є позиція 53% респондентів, які відмовляються від технологічного переоснащення в будь-якій формі.

Тенденцію щодо освоєння передових технологій підтримує та частка підприємств, яка враховує сучасні потреби користувачів, вважаючи, що це не тільки може оптимізувати ділову активність, а й

розширить горизонти вже існуючого бізнесу. Зокрема, український ринок робототехніки у сфері складської логістики на сьогодні представлений виробником, як Deus Robotics, а що стосується сервісу доставки останньої милі займає своє місце логістичний IT-стартап Vanongo.

Наприклад, київська робото-технічна компанія Deus Robotics, заснована у 2018 р., здійснює розробку, виробництво та продаж високотехнологічного складського обладнання («*Choose right robot for your needs*», 2023). Український стартап пропонує логістичному ринку наступні рішення:

1. Рухомі роботи AGV for Warehouse, які призначені для відсортовування

предметів на полицях або піддонах, складання їх в контейнери, переміщенням товарів між місцями зберігання. Вони ідеально підходять для тих компаній, метою яких є спрощення процесу упаковки, включаючи завантаження готових замовлень на транспорт перевізника та перепакування оптових замовлень у менші одиниці для доставки клієнтам. Рухомий робот також використовує лазерний далекомір для визначення місцеположення об'єкту при переміщенні по складу. Номінальний час автономної роботи 8 годин, час зарядки від 1 до 3 годин. Навантаження до 300кг.

2. Deus S30 – це робот-агу, який забезпечує адаптивність і підвищує автоматизацію в конвеєризованих середовищах на складах, виробничихабо інших промислових об'єктах. Deus S30 може сортувати товарні пропозиції різних категорій залежно від розміру або кольору, наприклад, відокремлювати банани від яблук для запобігання змішування товару при транспортуванні. Робот завантажує та розвантажує мішки, ящики та пакети вагою до 30 кг. Робочий час Deus S30 до 12 годин при повному завантаженні, підзарядка триває протягом 3 годин. Deus S30 може опрацювати 100 посилок на годину, що дозволяє зменшити логістичні витрати та збільшити продуктивність складського бізнесу. Для впровадження роботів у складській логістиці на українському ринку робото технічна компанія Deus Robotics має дві моделі співпраці: купівля або оренда. За підрахунками компанії саме оренда буде вигідним варіантом, адже клієнт може найняти більше людей і платити їм заробітну плату або «найняти» логістичних роботів і витратити менше. Економія починається з першого місяця роботи («Choose right robot for your needs», 2023).

Платформа Vanongo дозволяє налагодити контакти між компаніями, які доставляють товари, з тими, які його продають. На сьогодні стартап пропонує клієнтам Інтерфейс для продавця – це софт, який дозволяє повністю відстежити шлях

customer journey. Бізнес бачить, коли клієнт отримав посилку, його відгуки, оцінку доставки тощо (Шкальова, 2022).

Реалії сьогодення свідчать, що впровадження інтелектуальних систем, у вигляді програмного забезпечення, для ефективного управління складом та використання робото-технічного обладнання сприяє зростанню ефективності всієї логістичної системи. Вартість новацій може достатньо сильно варіюватися, в залежності від конкретного функціоналу, який необхідний бізнесу.

Виходячи з вищевикладеного можна зазначити, що фінансування нововведень є однією з найважливіших умов інноваційної активності в логістиці складу. Джерела фінансування інновацій за походженням поділяються на внутрішні та зовнішні. Внутрішні джерела фінансування є власністю підприємства, на відміну від зовнішніх. Актуальним є зауваження, що суб'єкти господарювання не завжди можуть самостійно інвестувати кошти у інноваційні проекти. Особливо, якщо мова йде про капіталомісткі виробництва, так як кошти, вкладені суб'єктами складської логістики на придбання нововведень, можуть окупитися тільки в довгостроковій перспективі. В цьому випадку підприємці звертаються до зовнішніх джерел фінансування. Констатуємо той факт, що під час повномасштабної війни РФ проти України суттєво зросла світова підтримка держави, в тому числі активна допомога потенційних інвесторів.

У окремих дослідженнях здійснено порівняння залучених кредитних коштів, лізингу та грантів для фінансування інноваційних проектів (Романюк, Пазєєва, 2023). Ключові переваги та недоліки джерел фінансування інноваційної діяльності наведено на рис. 3. Доведено, що привабливість гранту полягає у відсутності повернення коштів та сплачування відсотків, даний вид цільового фінансування видається на конкурсній основі і має певні особливості.

Рис. 3. Характеристика найпоширеніших зовнішніх джерел фінансування інноваційних стартапів в Україні

Джерело: узагальнено автором

Прикладом грантової допомоги на інноваційні проекти пропонуємо розглянути державний фонд за ініціативи уряду України, який надає гранти на стартапи на ранніх стадіях їхнього розвитку (pre-seed та seed) в загальній сумі до \$75 000. На стадії pre-seed можна отримати суму у розмірі \$25 000, та \$50 000 на стадії seed («Гранти на стартапи та гранти на інноваційні проекти», 2023). Також доречним необхідно звернути увагу на грант від програми USAID «Конкурентоспроможна економіка України». Дана програма підтримує стартапи і малий та середній бізнес нашої держави з метою підвищення конкурентоспроможного стану на внутрішньому ринку України та на міжнародних ринках. Грантова програма є національного масштабу з бюджетом 12,5 млн. дол. США на 2018-2023 роки («Гранти на стартапи та гранти на інноваційні проекти», 2023)

Висновки. В результаті проведеного дослідження відповідно до поставлених цілей було розкрито проблеми складської

логістики, узагальнено існуючі шляхи їх вирішення та фінансування. З метою визначення ступеню впливу складських проблем на ефективність логістичного господарювання авторами було проведено опитування провідних зарубіжних та вітчизняних фахівців логістичних компаній. Встановлено, що найсуттєвішими є ситуації, коли порушуються технології складських операцій.

В ході дослідження було обґрунтовано шляхи вирішення складських проблем, доведено актуальність впровадження спеціалізованого програмного забезпечення, технології планування складу, зокрема, системи управління складом (WMS), налагодження співвідношень з різними ланками ланцюжків поставок та організації зовнішніх і внутрішніх маркетингових досліджень. Обґрунтовано питання щодо організації регулярного контролю логістичних процесів складського господарства.

Задля впровадження інноваційних

технологій у складському господарстві було розглянуто українські IT-рішення щодо інтелектуальних систем складського господарства на прикладі таких виробників, як Deus Robotics та Vanongo. Пропозиції київської робото-технічної компанії Deus Robotics, яка здійснює розробку, виробництво та продаж високотехнологічного складського обладнання, та платформи Vanongo, де створено можливість налагодити контакти між зацікавленими у логістичній співпраці компаніями, є досить значною альтернативною на українському ринку складської логістики

Проблемним питанням у інноваційній переоснащеності для більшості логістичного бізнесу є залучення джерел

фінансування, за рахунок того, що кошти, вкладені логістичними суб'єктами складського господарства на придбання інтелектуальних систем та робототехніки, можуть окупитися тільки в довгостроковій перспективі. Тому було доведено актуальність грантів як дієвого інструменту фінансування розвитку складської логістики для впровадження інновацій, що у свою чергу підвищить якість та прибутковість процесів складського господарства.

Вважаємо доцільним подальші дослідження спрямувати на аналіз переваг та недоліків українських стартапів у логістичній сфері для їх популяризації на вітчизняному ринку.

Література:

1. Бойко, С.О., Сіренко, І.В., Трушлякова, А.Б., Носар, А.А. (2021). Розвиток складської логістики на мікро-, мезо-, макрорівнях. Український журнал прикладної економіки, 6(2), 41-47. Отримано з <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2021-2-5>
2. Гранти на стартапи та гранти на інноваційні проекти. (2023). Центр розвитку. Час змін. Отримано з <http://www.chaszmin.com.ua/grant-startup/>
3. Журкович, Т. (2020 вересень 21). Реалізації дослідницьких інновацій – стартап-рух в Україні. Отримано з <https://nim.media/articles/realizatsiyi-doslidnitskikh-innovatsiy-startap-ruk-v-ukrayini>
4. Издебський, В. (2023 травень 5) WMS системи керування складом: що це і як це працює. Отримано з <https://wezom.com.ua/>
5. Коломoeць, А.В., Толстанов, О.К., Гбур, З.В. (2020) Кадрова складова як частина ефективної логістики медичного закладу. *Український журнал медицини, біології та спорту*, 5(3), 304-311. doi: 10.26693/jmbs05.03.304
6. Луценко, І. С., Матіяш, Д. О. (2022) Інноваційні технології в логістиці. *III Міжнародна науково-практична конференція «Бізнес, інновації, менеджмент: проблеми та перспективи».* Збірник тез доп. *III Міжнар. наук.-практ. Конференції*, 72-73. Отримано з <http://confmanagement.kpi.ua/>
7. Марченко, В. М., Шутюк, В.В. (2018) Логістика: підручник. Київ. Видавничий дім «Артект», 312. Отримано з https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/36003/1/Logistika_Marchenko.pdf
8. Носар, А. А. (2021) Економічна діагностика регіональних особливостей розвитку сфери складської логістики в Україні. *Український журнал прикладної економіки*. 6(1), 344-352. Отримано з <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2021-1-41>
9. Петренко, О. І., Черниш, В. М. (2020) Інновації в логістичній діяльності, їх переваги та недоліки. *Інтернет конференція. Збірник тез.* Отримано з <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-3441/>
10. Петриковець, О. В., Кириченко, А.І, Стрелко, О. Г., Горецький, О. А., (2012) Скорочення витрат на складську логістику в системі "cross-docking". *Збірник наукових праць Державного економіко-технологічного університету транспорту*. 20, 262-265. Отримано з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpdetut_tsit_2012_20_40
11. Пучкова, С. І. (2022) Інноваційний розвиток складської логістики в торговельній сфері. *II Міжнар. наук.-практ. конф.*, 142-146. Отримано з <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/45849>
12. Романюк, О.М. (2023) Інноваційні тренди у логістичному бізнесі. Київ. *Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. «Логістика майбутнього: ефективні рішення для торгівлі»*, 214-216.
13. Романюк, О.М., Пазєєва, Г.М. (2023) Джерела фінансування інноваційних впроваджень у складській логістиці. *Київ. I Всеукр. НПК. Збірник доповідей*, 61-65.
14. Шкальова, А. (2022) Український Uber у світі логістики. Як працює стартап Vanongo. Отримано з <https://vctr.media/ua/ukrayinskij-uber-u-sviti-logistiki-yak-praczyuye-startap-vanongo-159772>
15. Щербина, В. В., Борщенко, О. В. (2019) Оцінка ефективності складської логістики підприємств. Розвиток методів управління та господарювання на транспорті, 4 (69), 38-48. doi 10.31375/2226-1915-2019-4-38-48
16. Bridget McCrea (2022 травень 4) May Robotics Survey: The logistics robots have arrived. Отримано з https://www.logisticsmgmt.com/article/2022_robotics_survey_the_logistics_robots_have_arrived
17. Choose right robot for your needs. (2023) Deus Robotics. Отримано з <https://deusrobotics.com/products/>
18. JP Property Management. (2020 грудень 17)

History of Warehousing. Отримано 3
<https://www.jppropertywarehousing.com>
19. Market capitalization of HP (HPQ). (2023)
Companies Marketcap. Отримано 3
<https://companiesmarketcap.com/hp/marketcap>
20. Natarajan, M. (2021) Warehouse Management
Problems and Their Solutions. Отримано 3
<https://www.zoho.com/inventory/guides/common-problems-in-warehouse-management-and-their-solutions.html>

21. Perkumienė, D., Ratautaitė, K., Pranskūnienė, R.
(2022) Innovative Solutions and Challenges for the
Improvement of Storage Processes. Sustainability,
14(17):10616. Отримано 3
<https://www.mdpi.com/2071-1050/14/17/10616>
22. Warehouse consolidation: what's its role in logistics?
(2022 березень 15) Отримано 3
<https://www.interlakemecalux.com>

УДК 657.37:334.724.6

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-85-91

ОБЛІКОВА ПОЛІТИКА, ЯК ІНСТРУМЕНТ УПРАВЛІННЯ НЕФІНАНСОВИМИ АКТИВАМИ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ

Олена Цятковська¹

¹К.е.н, доцент, доцент кафедри податкового менеджменту та фінансового моніторингу, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, м. Київ, Україна, e-mail: tsiatkovska.elena@kneu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8825-9778>

ACCOUNTING POLICY AS A TOOL FOR MANAGEMENT OF NON-FINANCIAL ASSETS OF STATE INSTITUTIONS

Olena Tsiatkovska¹

¹Ph.D. (in Economics), Associate professor, Department of Tax Management and Financial Monitoring, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine, e-mail: tsiatkovska.elena@kneu.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8825-9778>

Анотація. У статті розглянуто облікову політику, як один із елементів організації бухгалтерського обліку в державних установах, а також взаємозв'язок формування облікової політики з основними елементами та ефективністю управління цілісною системою бухгалтерського обліку нефінансових активів державних установ. Метою даної статті є дослідження облікової політики, як основного елементу організації бухгалтерського обліку в державних установах, а також інструменту ефективного управління цілісною системою бухгалтерського обліку нефінансових активів державних установ. Досліджено та проаналізовано економічну сутність облікової політики відповідно до наукових та нормативно-правових джерел. Встановлено, що облікова політика є одним з важливих документів кожної установи в якому визначено основні методи, способи та прийоми ведення бухгалтерського обліку та складання звітності. Сформовано та обґрунтовано комплексний підхід до формування облікової політики щодо нефінансових активів державних установ, який передбачає аналіз основних факторів, які впливають на формування облікової політики з визначенням їх особливостей та впливу на діяльність установи. Оскільки облікова політика та обґрунтованість застосування методів, способів та прийомів під час ведення бухгалтерського обліку має значний вплив на ефективність функціонування установи державного сектору. Облікова політика державних установ формується під впливом різних факторів як зовнішніх, так і внутрішніх, які і формують організаційно-інформаційне забезпечення. Обґрунтувати вибір оптимальної моделі формування облікової політики щодо нефінансових активів державних установ з урахуванням внутрішніх, зовнішніх, загальних та спеціальних факторів організаційно-інформаційного забезпечення, що забезпечить сформувати ефективну та цілісну систему бухгалтерського обліку нефінансових активів.

Ключові слова: бухгалтерський облік, облікова політика, нефінансові активи, державна установа, організація бухгалтерського обліку

Формули: 0; рис.: 2; табл.: 0; бібл.: 16

Abstract. The article examines the accounting policy as one of the elements of the organization of accounting in state institutions, as well as the relationship between the formation of the accounting policy and the main elements and effectiveness of the management of the integral accounting system of non-financial assets of state institutions. The purpose of this article is to study the accounting policy, as the main element of the organization of accounting in state institutions, as well as the relationship between the formation of accounting policy and the effectiveness of managing the integral system of accounting of non-financial assets of state institutions. The economic essence of the accounting policy was studied and analyzed in accordance with scientific and legal sources. It has been established that the accounting policy is one of the important documents of each institution, which defines the main methods, methods and techniques of accounting and reporting. A comprehensive approach to the formation of accounting policy regarding non-financial assets of state institutions has been formed and substantiated, which involves the analysis of the main factors that influence the formation of accounting policy with the determination of their features and impact on the institution's activities. Since the accounting policy and the validity of the application of methods, methods and techniques during accounting has a significant impact on the effectiveness of the functioning of the public sector institution. The accounting policy of state institutions is formed under the influence of various factors, both external and internal, which form organizational and information support. To substantiate the choice of the optimal model of accounting policy formation regarding non-financial assets of state institutions, taking into account internal, external, general and special factors of

organizational and information support, which will ensure the formation of an effective and integrated accounting system of non-financial assets.

Keywords: *accounting, accounting policy, non-financial assets, government institution, organization of accounting.*

Formulas: 0; **fig.:** 2; **tabl.:** 0; **bibl.:** 16

Постановка проблеми. Облікова політика є невід’ємною складовою діяльності будь-якого суб’єкта господарювання незалежно від сектору економіки та особливостей функціонування. Оскільки облікова політика є важливим внутрішнім нормативним документом у якому розкриваються особливості ведення бухгалтерського обліку та складання звітності. На формування облікової політики в кожній установі загалом впливає значна кількість факторів, які безпосередньо впливають на організацію бухгалтерського обліку в державній установі. Крім того, саме формування облікової політики щодо нефінансових активів в свою чергу залежить від значної кількості спеціальних факторів. Саме тому, проблема щодо формування облікової політики щодо нефінансових активів потребує ґрунтовного дослідження з визначенням економічної сутності, виокремленням особливостей формування та розробки рекомендацій з формування моделі облікової політики щодо нефінансових активів у державних установах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання облікової політики, як предмета наукового дослідження неодноразово порушувалося серед вітчизняних та закордонних вчених. Зокрема у наукових доробках Батієвич, Д., Садовська, І., Кулинич, М. [5], Бутинця Ф.Ф., Войналович О.П., Томашевської І.Л. [6], Дерія В.А. [7], Житнього П.С.[8], Кубік В.Д., Обнявко О.В. [9], Кулика В.А. [10], Лоханова Н.О. [11], Оліховського В.Я.[13], Партина Г.О. і Загороднього А.Г. [14], Пушкаря М.С.[16], та ін.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є дослідження облікової політики, як основного елементу організації бухгалтерського обліку в

державних установах, а також взаємозв’язку формування облікової політики з основними елементами та ефективності управління цілісної системи бухгалтерського обліку нефінансових активів державних установ. Крім того, систематизувати комплексний підхід до формування облікової політики щодо нефінансових активів державних установ, який передбачає аналіз основних факторів, які впливають на формування облікової політики з визначенням їх особливостей та впливу на діяльність установи, а також обґрунтувати вибір оптимального алгоритму формування облікової політики щодо нефінансових активів державних установ, що забезпечить сформувати ефективну та цілісну систему бухгалтерського обліку нефінансових активів.

Викладення основних матеріалів дослідження. Облікова політика суб’єктами державного сектору формується самостійно на основі НП(С)БОДС та інших нормативно-правових актів з бухгалтерського обліку в державному секторі, та за погодженням з головним розпорядником бюджетних коштів облікову політику відповідно до Методичних рекомендацій щодо облікової політики суб’єкта державного сектору [12].

Основоположне визначення поняття «облікова політика» наведено в ЗУ «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», а саме, як сукупність принципів, методів і процедур, що використовуються підприємством для ведення бухгалтерського обліку, складання та подання фінансової звітності [15]. Саме це визначення є універсальним для всіх суб’єктів господарювання, але у фінансово-господарській діяльності та при формуванні організації бухгалтерського обліку державні установи мають певні специфічні особливості, які необхідно враховувати при її формуванні. У

нормативно-правових документах, які регулюють питання бухгалтерського обліку в державних установах, а саме в НП(С)БОДС, наведено аналогічне визначення досліджуваного поняття, як і у ЗУ «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні».

Проте, необхідно визначити сутність облікової політики, як одного з елементів організації бухгалтерського обліку в установах державного сектору. Саме організація бухгалтерського обліку є середовищем у якому та під впливом якого формується облікова політика установи. Тобто організація бухгалтерського обліку є ширшим поняттям ніж облікова політика установи. Саме від раціонально побудованої організації бухгалтерського обліку залежить ефективність ведення бухгалтерського обліку та результативність діяльності установи під впливом відповідних управлінських рішень.

Крім того, саме визначення економічної сутності цього питання неодноразово було предметом дослідження науковців. Зокрема, Кулик В.А. у своїх наукових дослідження встановила, що облікова політика підприємства – це система способів ведення бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності, що використовується підприємством для інформаційного забезпечення прийняття економічних рішень та передбачає найбільш достовірне відображення фактів господарської діяльності [10, с.54].

Наголошуючи на важливості та безумовного дотримання облікової політики слушно відзначає Пушкар М.С., що облікова політика - це конституція підприємства, яка передбачає права і обов'язки системи обліку з приводу формування інформаційних ресурсів для менеджерів» [16, с. 10].

П.Є. Житний облікову політику обумовлює саме сукупністю способів ведення бухгалтерського обліку, тобто облікова система – це своєрідний механізм підготовки та відображення інформації про фінансово-майновий стан підприємства. Завдяки цій інформації внутрішні та

зовнішні її користувачі мають уявлення про реальний стан справ підприємств» [8].

З позиції податкового планування В. Оліховський розглядає облікову політику, а також, як важливий інструмент управління величиною податків, що сплачуються підприємством [13]. А Партин Г.О. і Загородній А.Г. розглядають облікову політику, як елемент фінансового менеджменту [14].

Бутинець Ф.Ф., Войналович О.П., Томашевська І.Л. відзначають, що облікова політика підприємства – це не просто сукупність способів ведення обліку, обраних відповідно до умов господарювання, але й вибір методики обліку, яка надає можливість використовувати різні варіанти відображення фактів господарського життя в обліку (залежно від поставлених цілей) [6, с. 10].

Облікову політику Дерій В.А. пропонує розуміти, як офіційно затвержене на підприємстві надане державою йому право вибору, з урахуванням його цілей, специфіки діяльності підприємства та чинних правових актів, відповідних методик та форм, техніки ведення бухгалтерського обліку [7, с. 10].

Отже, в результаті аналізу наукових трактувань сутності поняття «облікова політика» можна стверджувати, що це є одним важливих документів кожної установи в якому визначено основні методи, способи та прийоми ведення бухгалтерського обліку та складання звітності. Тобто організація бухгалтерського обліку в державних установах формується під впливом різних факторів як зовнішніх, так і внутрішніх, але з урахуванням загальних та спеціальних особливостей функціонування установи.

Система бухгалтерського обліку та особливості її формування залежать від середовища в якому функціонують державні установи. Саме тому на формування моделі організації бухгалтерського обліку мають прямий вплив різні фактори, які мають як

обов'язковий характер, так і рекомендаційний або декількохваріантний.

Кулик В.А. виділяє два основних елементи організації системи бухгалтерського обліку, а саме організацію праці облікового персоналу та організацію облікового процесу [10, с.87].

Погоджуючись із позицією Кулик В.А. щодо визначення основних елементів

організації бухгалтерського обліку, доцільно відзначити, що ключовим елементом для організації бухгалтерського обліку є належним чином сформована та застосована на практиці облікова політика державної установи. Взаємозв'язок організації бухгалтерського обліку та облікової політики показано на рис.1.

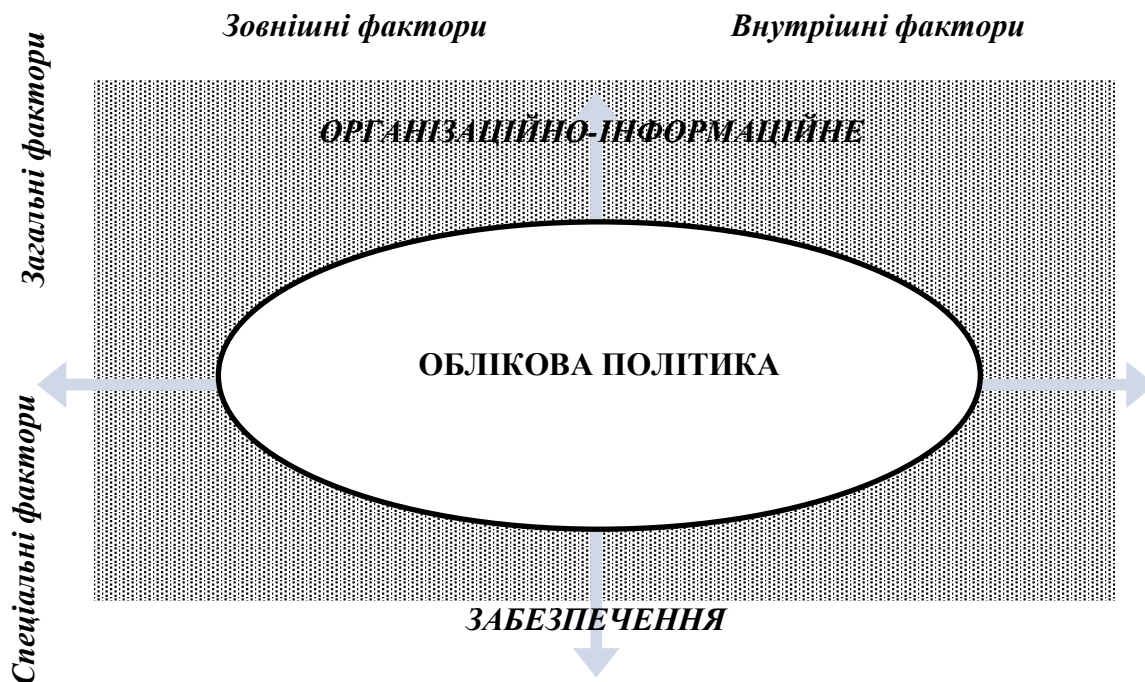

Рис.1. Взаємозв'язок організації бухгалтерського обліку та облікової політики державної установи

Джерело: сформовано автором

Оскільки облікова політика є одним із ключових елементів організації бухгалтерського обліку в державних установах, то до процесу її формування та застосування на практиці необхідно відноситися відповідально. Від тих методів, способів та прийомів, які визначено в обліковій політиці і які послідовно застосовуються суб'єктом державного сектору при відображенні на субрахунках бухгалтерського обліку інформації про господарські операції та узагальнення їх у звітності залежить не тільки ефективність прийняття управлінських рішень, але і раціональність використання та управління державними фінансами.

Саме питання щодо відображення у бухгалтерському обліку нефінансових активів доцільно прописувати та визначати в обліковій політиці. Відповідно до Методичних рекомендацій щодо облікової політики суб'єкта державного сектору, то визначено, що у розпорядчому документі про облікову політику визначаються принципи, методи і процедури, які використовуються суб'єктом державного сектору для ведення бухгалтерського обліку, складання і подання фінансової звітності та щодо яких нормативно-правовими актами з бухгалтерського обліку передбачено більш ніж один їх варіант, а також строки корисного використання груп

основних засобів та нематеріальних активів. Одноваріантні методи оцінки, обліку і процедур до такого розпорядчого документа включати недоцільно [12].

Структура фрагменту облікової політики щодо нефінансових активів подано на рис.2. Зокрема визначено основні складові облікової політики у розрізі елементів за кожним напрямом.

Відповідно така уніфікована модель облікової політики будь-якої державної установи забезпечить сформуванню розпорядчий документ про облікову політику з урахуванням найважливіших складових, які мають бути відображені в обліковій політиці. Звичайно, що кожна установа самостійно визначатиме альтернативи, які застосовуватиме у практичній діяльності.

Серед основних складових уніфікованої моделі облікової політики щодо нефінансових активів запропоновано виділяти такі напрями, як елементи облікової політики щодо основних засобів, який узагальнюватиме інформацію про основні методи, способи та прийоми відображення інформації про основні засоби та інші необоротні матеріальні активи. Також окремо запропоновано виділяти елементи облікової політики щодо інвестиційної нерухомості, незавершених капітальних інвестицій, нематеріальних активів, запасів, біологічних активів та нестворених нефінансових активів.

За результатами дослідження основних елементів облікової політики та альтернатив вибору тільки за напрямом нефінансових активів, можна стверджувати, що саме для державного сектору вкрай складно напрацювати та рекомендувати єдиний алгоритм складання облікової політики. Проблемність даного питання полягає в тому, що установи державного сектору за своїм

функціональним призначенням та сферою діяльності дуже різновекторні. Застосовувати єдиний підхід для всіх державних установ та поєднувати їх в єдину систему буде неефективно. Саме тому доцільно кожній установі з урахуванням власних потреб та особливостей діяльності формувати облікову політику, але враховувати рекомендації головних розпорядників.

Висновки. Досліджуючи проблему щодо формування облікової політики в державних установах визначено сутність поняття «облікова політика», як один з важливих документів кожної установи в якому визначено основні методи, способи та прийоми ведення бухгалтерського обліку та складання звітності, що дало можливість дослідити взаємозв'язок організації бухгалтерського обліку та облікової політики з метою обґрунтування необхідності комплексного формування системи бухгалтерського обліку нефінансових активів.

За результатами дослідження сформовано та обґрунтовано комплексний підхід до формування облікової політики щодо нефінансових активів державних установ, який передбачає аналіз основних факторів, які впливають на формування облікової політики з визначенням їх особливостей та впливу на діяльність установи, що дозволить здійснювати обґрунтоване застосування методів, способів та прийомів під час ведення бухгалтерського обліку і відповідно матиме вплив на ефективність функціонування установи державного сектору. Встановлено, що облікова політика державних установ формується під впливом різних факторів як зовнішніх, так і внутрішніх, які і формують організаційно-інформаційне забезпечення.

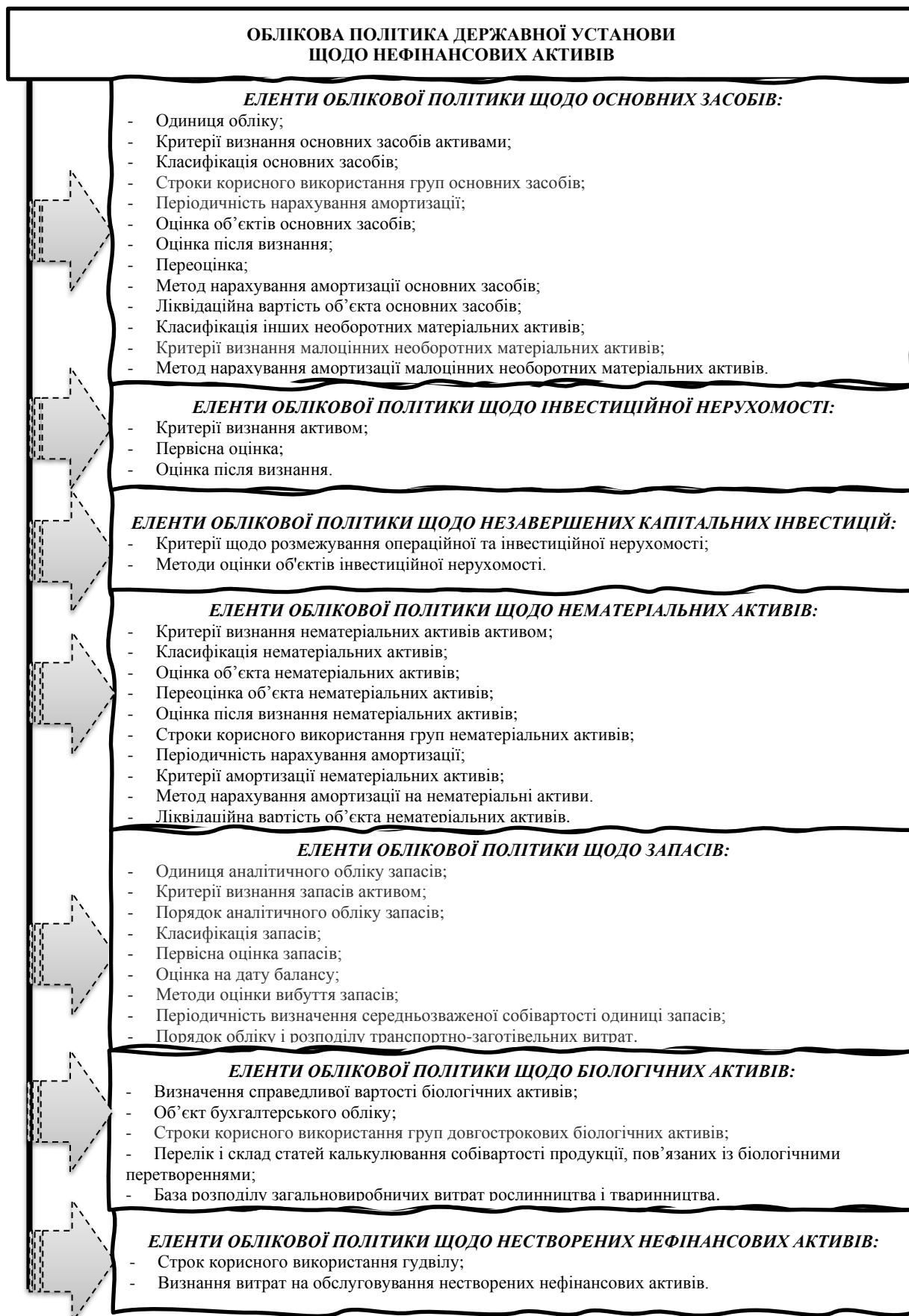

Рис. 2. Модель структури облікової політики щодо нефінансових активів в державних установах

Оскільки облікова політика є одним з інструментів в управлінні нефінансових активів, тому сформовано, запропоновано та обґрунтовано модель формування облікової політики щодо нефінансових активів державних установ з урахуванням внутрішніх, зовнішніх, загальних та

спеціальних факторів організаційно-інформаційного забезпечення, що забезпечить сформувати ефективну та цілісну систему бухгалтерського обліку нефінансових активів з урахуванням особливостей діяльності державних установ.

Література:

1. Brusca, I., Montesinos, V. and Chow, D.S.L. (2013), "Legitimizing International Public Sector Accounting Standards (IPSAS): the case of Spain", *Public Money and Management*, Vol. 33 No. 6, pp. 437-444.
2. Chan, J. (2003), "Government accounting: an assessment of theory, purposes and standards", *Public Money and Management*, Vol. 23 No. 1, pp. 13-20.
3. Jensen, G. (2020), "The IPSASB's recent strategies: opportunities for academics and standard-setters", *Journal of Public Budgeting, Accounting and Financial Management*, Vol. 32 No. 3, pp. 315-319.
4. Polzer, T., Adhikari, P., Nguyen, C.P. and Gårseth-Nesbakk, L. (2023), "Adoption of the International Public Sector Accounting Standards in emerging economies and low-income countries: a structured literature review", *Journal of Public Budgeting, Accounting & Financial Management*, Vol. 35 No. 3, pp. 309-332. <https://doi.org/10.1108/JPBAFM-01-2021-0016>
5. Батієвич Д., Садовська І., Кулинич М. 2023. Облікова політика: сутність та вплив зовнішніх і внутрішніх факторів на формування і практику. *Економічний часопис Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2, 34 (Вер 2023), 15–28.
6. Бутинець Ф.Ф. Організація бухгалтерського обліку: підручник / Ф.Ф. Бутинець, О.П. Войналович, І.Л. Томашевська; за ред. Ф.Ф. Бутинця. Житомир: Рута, 2006. 528 с.
7. Дерій В.А. Організація бухгалтерського обліку в підприємстві: курс лекцій. Тернопіль: Джура, 2003. 92 с.
8. Житний П. Принципи формування облікової політики. *Бухгалтерський облік і аудит*. 2009. №4. С. 25-28.
9. Кубік В. Д., Обнявко О.В. Етична складова облікової політики підприємств. *Економіка: реалії часу*. Науковий журнал. 2019. № 6 (46). С. 119-127. URL: <https://economics.net.ua/files/archive/2019/No6/119.pdf> (дата звернення 07.08.2023)
10. Кулик В. А. Облікова політика підприємства: набутий досвід та перспективи розвитку: Монографія. Полтава : РВВ ПУЕТ, 2014. 373 с
11. Лоханова Н.О. Облікова політика як інструмент управління економічною безпекою компанії. *Інвестиції : практика та досвід*. 2014. № 11. С. 12–13.
12. Методичні рекомендації щодо облікової політики суб'єкта державного сектору, затверджені наказом Мініфіну від 23.01.2015 р. № 11 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0011201-15#n550>
13. Оліховський В. Я. Теоретичні аспекти податкового планування. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. «Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи встановлення і проблеми розвитку». 2012. №722. С. 177-181.
14. Партин Г. О., Загородній А. Г. Облікова політика та її вплив на фінансові результати діяльності підприємства. *Фінанси України*. 2001. №1. С. 54–60
15. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України № 996 – XIV від 16.07.99 зі змінами і доповненнями. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text>
16. Пушкар М.С. Облікова політика і звітність: навч. пос. Тернопіль: Карт-бланш, 2003. 141 с.

УДК 005.2:330.341.1

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-92-102

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ ЦИФРОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ, ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВ СФЕРИ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Олександр Правдивець¹

¹К.військ.н., доцент кафедри управління фінансово-економічної безпеки, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: pravd72@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5242-9683>

SCIENTIFIC AND PRACTICAL TOOLKIT FOR ASSESSING THE LEVEL OF DIGITAL TRANSFORMATION, INNOVATIVE DEVELOPMENT OF THE ECONOMIC SECURITY SYSTEM OF COMPANIES IN THE SPHERE OF INFORMATION TECHNOLOGIES

Oleksandr Pravdyvets¹

¹Ph.D. (Military Sciences), associate professor of the department of financial and economic security management of the, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: pravd72@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5242-9683>

Анотація. У статті розглянуто науково-практичний інструментарій оцінювання рівня цифровізації, інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємств сфери інформаційних технологій. Вирішено задачу рейтингування показників оцінювання інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємств. Адаптовано використання когнітивної інформаційної технології ПОЛІЕДР як програмної платформи для формування інформаційно-аналітичної системи оцінювання. Для проведення дослідження були використані загальні методи дослідження аналізу та синтезу, методи математичного моделювання, методи кількісної та якісної оцінки, когнітивний, системний, структурний та інші наукові підходи. В результаті проведеного дослідження здійснено опис предметних галузей в онтологічній формі та процесів, що здійснюються в рамках виконання задач; здійснено структурування великих масивів слабоструктуровані інформації з представленням результатів в онтологічній формі; забезпечено трансдисциплінарну інтеграцію великих масивів просторово розподіленої інформації (як структурованої, так і неструктурованої); здійснено формування спеціалізованих користувацьких інтерфейсів для відображення інформації в зручній для сприйняття в рамках конкретної задачі формі; отримано можливість до вирішення аналітичних задач з формуванням узагальнених описів (моделей) класів об'єктів на основі вибірок для навчання, класифікації об'єктів, прогнозування властивостей об'єктів. Застосування науково-практичного інструментарію оцінювання рівня цифровізації, інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємств сфери інформаційних технологій вирішило проблему інформаційної підтримки прийняття управлінських рішень та дало можливість оцінювання цифровізації та інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємств.

Ключові слова. система економічної безпеки, інноваційний розвиток, інновації, цифровізація, когнітивний підхід.

Формули: 12; **рис.** 9; **табл.:** 0, **бібл.** 16

Abstract. The article discusses the scientific and practical tools for assessing the level of digitalization, innovative development of the system of economic security of enterprises in the sphere of information technology. The task of rating the indicators of evaluation of innovative development of the system of economic security of enterprises has been solved. The use of cognitive information technology POLYHEDR as a software platform for the formation of an information-analytical assessment system has been adapted. To conduct the study, general methods of analysis and synthesis research, methods of mathematical modeling, methods of quantitative and qualitative assessment, cognitive, systemic, structural and other scientific approaches were used. As a result of the study, a description of the subject areas in an ontological form and the processes carried out within the framework of the tasks is carried out; structuring of large arrays of weakly structured information with the presentation of results in an ontological form is carried out; transdisciplinary integration of large arrays of spatially distributed information (both structured and unstructured) is ensured; formation of specialized user interfaces for displaying information in a form convenient for perception within the framework of a specific task; made it possible to solve analytical problems with the formation of generalized descriptions (models) of classes of objects on the basis of samples for training, classification of objects, prediction of properties of objects. The use of scientific and practical tools for assessing the level of digitalization, innovative development of the system of economic security of enterprises in the field of information technology solved the problem of information support for managerial decision-making and made it possible to assess digitalization and innovative development of the system of economic security of enterprises.

Keywords. economic security system, innovative development, innovation, digitalization, cognitive approach.

Formulas: 12, **fig.:** 9, **tabl.:** 0, **bibl.:** 16

Постановка проблеми. Останнім часом відбувається стрімкий інноваційний розвиток в різноманітних галузях за рахунок впровадження передових цифрових технологій, зокрема у інноваційний розвиток системи економічної безпеки підприємств при цьому відомий науково-методичний апарат не в повній мірі задовольняє вимоги практики з оцінювання інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємств [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В умовах стрімкого розвитку цифрової трансформації та цифровізації дослідженням з оцінки наявного стану та можливостей подальшого інноваційного розвитку приділяється особлива увага, оскільки від їх точності визначальним чином залежатимуть подальші успіхи господарюючих суб'єктів в конкурентному ринковому середовищі. Аналіз наукових праць [2] - [11] показав, що дослідженню проблеми формування науково-методичного апарату оцінювання інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємств останнім часом не приділялось достатньої уваги.

Не вирішеною частиною загальної проблеми є відсутність науково-методичного апарату оцінювання інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємств

Формування цілей статті. Метою статті є розробка науково-методичного та науково-практичного інструментарію для оцінювання рівня цифрової трансформації інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємств галузі цифрових технологій

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із сучасних науково-практичних інструментів оцінювання рівня цифрової трансформації інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємств сфери інформаційних технологій є когнітивна інформаційна технологія “Поліедр”[12].

Важливим результатом запропонованого підходу мають бути практичні розрахунки показників

оцінювання інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємств. Розрахунки запропоновано провести із використанням можливостей когнітивної інформаційної технології (далі - КІТ Поліедр), яка є програмною платформою для формування інформаційно-аналітичних систем.

КІТ “Поліедр” забезпечує експертів інструментарієм для:

опису предметних галузей в онтологічній формі та процесів, що здійснюються в рамках виконання задачі, в онтологічній формі (онтологія процесу);

структуризації великих масивів слабко- і неструктурованої інформації з представленням результатів в онтологічній формі;

трансдисциплінарної інтеграції великих масивів просторово розподіленої інформації (як структурованої, так і неструктурованої);

формування спеціалізованих користувацьких інтерфейсів для відображення інформації в зручній для сприйняття в рамках конкретної задачі формі, зокрема, в формі ГІС-додатка;

підтримки прийняття рішень; вирішення аналітичних задач: формування узагальнених описів (моделей) класів об'єктів на основі вибірок для навчання, класифікації об'єктів, прогнозування властивостей об'єктів;

лінгвістично-семантичного аналізу природномовних текстових документів українською та англійською мовами, що включає: формалізацію представлення синтактико-семантичної структури речень у XML; автоматичне виділення з документів багатослівних термінів; автоматичне виділення контекстів, у яких використовуються відповідні багатослівні терміни; виділення заданих семантичних відношень на основі шаблонів їх описів.

автоматичного концептографічного аналізу природномовних текстових документів українською, російською та англійською мовами, що включає: засоби автоматичного виявлення іменованих сутностей та семантичних відношень та засоби автоматичного встановлення

ключових смислових концептів тексту предметної галузі із застосуванням словникових, корпусних та технологій машинного навчання (machine learning).

При дослідженні та аналізі більшості процесів, що відбуваються у сфері економічної безпеки підприємств, виникають прикладні задачі, які фактично належать до теорії прийняття рішень. Найбільш типовою серед таких задач є побудова рейтингового списку певних об'єктів (суб'єктів), серед яких треба обрати найкращі (найгірші) за сукупним значенням певних атрибутів, якими ці об'єкти характеризуються. Складність подібних задач полягає в тому, що не буває таких випадків, коли один або декілька об'єктів мають суттєві переваги у порівнянні з іншими за всіма показниками, що беруться до уваги.

Саме тому виникає необхідність в застосуванні існуючих методів теорії прийняття рішень, а також в розробленні алгоритмів, які дозволяють математично враховувати специфіку конкретних практичних задач. Саме таке завдання виникає для розрахунку показників оцінювання інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємств із використанням алгоритму конкурентної нормалізації критеріїв для отримання рейтингових оцінок підприємств у групах.

Задача була формалізована на основі онтологічного підходу, що дозволило імплементувати алгоритм її розв'язання у відповідне математичне забезпечення. Розроблений алгоритм базується на конкурентному характері процесу встановлення ступеня домінування одних альтернатив над іншими залежно від аналізу числових показників наданих підприємствами за результатами їх анкетування.

У загальному випадку використання алгоритму є найбільш вдалим у задачах, коли обрахунок рейтингових показників альтернатив залежить не від абсолютних чисельних значень деяких критеріїв, а від наявної кількості альтернатив, що мають близькі значення показників і не досягають або переважають певні порогові величини,

що встановлені в результаті аналізу предметної області.

Розрахунок показників і здійснення рейтингового оцінювання показників інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємств за трьома групами, при цьому слід зазначити, що вирішення задачі ранжування альтернатив є досить складним процесом, який слід умовно поділити на такі етапи:

формалізація предметної галузі, в рамках якої відбувається ранжування, що передбачає побудову моделі ранжування, виокремлення власне альтернатив та їх критеріїв;

нормалізація значень критеріїв, приведення їх до однієї шкали;

власне порівняння альтернатив, визначення переваг одних альтернатив над іншими у відповідності до визначених експертом важливостей критеріїв.

Ефективність досліджень за кожним з етапів визначає валідність отриманого кінцевого результату. При цьому на кожному з етапів можуть виникати ті чи інші проблеми, що суттєво знижуватимуть дану валідність. Одною з ключових проблем є суб'єктивність експертів.

Задача рейтингування показників оцінювання інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємств. В рамках задачі рейтингування показників оцінювання інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємств це відноситься до суб'єктивності експертів, які проводять оцінювання. Через їх суб'єктивність діапазони оцінок в різних напрямках можуть суттєво відрізнятись, що не дозволяє на пряму порівнювати дані результату і формувати загальний рейтинг.

Одним з можливих варіантів формалізованого представлення певної предметної галузі (ПГ) є онтологія [13]. Така онтологія може бути представлена впорядкованою трійкою виду:

$$O = \langle X, R, F \rangle \quad (1)$$

де X – множина об'єктів ПГ; R – множина відношень між об'єктами ПГ; F – функції інтерпретації об'єктів.

Термінальні об'єкти X , як правило містять певні атрибути, що є похідними від функцій інтерпретацій. Такі об'єкти можуть бути використані в якості альтернатив, а їх атрибути – в якості критеріїв.

Предметна галузь перетворюється експертом в онтологію, яка, в свою чергу, перетворюється у множину моделей задачі ранжування за допомогою спеціалізованого перетворення [14-15]:

$$P \xrightarrow{R_p} O \xrightarrow{G} \{M_i\} \quad (2)$$

де P – предметна галузь, O – онтологія, R_p – перетворення формалізації ПГ, M_i – моделі задачі ранжування, G – перетворення на основі якого формуються моделі задачі ранжування.

Отже, на основі спеціалізованого перетворення G (2) із онтології (1) може бути виокремлена множина альтернатив:

$$X \supseteq X_i \rightarrow A_i = \{a_{i1} \dots a_{in}\} \quad (3)$$

де X_i – підмножини термінальних об'єктів, A_i – множини альтернатив.

Критерії альтернатив визначається шляхом інтерпретації певним чином (4) атрибутів об'єктів, що, в свою чергу, формуються шляхом застосування функцій його інтерпретації:

$$\Psi(F(x)) \xrightarrow{F_\Psi} \Omega(x) \quad (4)$$

де F – функції інтерпретації об'єктів, $\Psi(x)$ – атрибути об'єкта x , $\Omega(x)$ – критерії об'єкта x , F_Ψ – перетворення інтерпретації атрибутів.

У загальному випадку в ході інтерпретації чисельні значення атрибутів зберігають свій зміст ($\Psi_N \rightarrow \Omega_N$), тоді як текстові – переводяться у певну числову шкалу на основі експертного оцінювання ($\Psi_T \xrightarrow{R_p} \Omega_T$).

Таким чином, математична модель задачі ранжування задається як сукупність альтернатив та критеріїв (5). Задача ранжування альтернатив за на основі даної моделі полягає у встановленні певного лінійного порядку між альтернативами a_{ij} :

$$M_i = \langle A_i, \Omega(A_i) \rangle \quad (5)$$

Як вже було сказано, найбільш поширеним підходом до ранжування є встановлення переваг однієї альтернативи над іншою на основі обчислення значень деякого узагальненого показника (6). Даний показник виступає в якості глобального пріоритету – найкращою вважається альтернатива з найвищим значенням даного показника:

$$xGu \Leftrightarrow G_{ra}(x) \geq G_{ra}(y), \quad x, y \in A \quad (6)$$

де G – рефлексивне, антисиметричне та транзитивне бінарне відношення, визначене для множини A ; $G_{ra}(x)$ – узагальнений показник (глобальний пріоритет).

Проведено метод розв'язання задачі ранжування альтернатив. Перший етап розв'язання задачі (6) – це встановлення ваг для кожного з критеріїв, що входять до складу моделі (5). Для коректної роботи більшості методів ранжування дані ваги повинні бути пронормовані ($\sum_i \xi'_i = 1$) за

допомогою формули (7):

$$\xi'_i = \frac{\xi_i}{\sum_j \xi_j} \quad (7)$$

де ξ'_i та ξ_i – нормоване та ненормоване значення важливості i -го критерія, відповідно.

Другий етап розв'язання задачі полягає в нормуванні критеріальних значень, з приведенням до спільної шкали. Найпростішою та найбільш застосованою є лінійна нормалізація:

$$f_i(x) = q_{min} + (q_{max} - q_{min}) \left(\frac{\omega_i(x) - \omega_i^{min}}{\omega_i^{max} - \omega_i^{min}} \right) \quad (8)$$

де $\omega_j^{min}, \omega_j^{max}$ – максимальне і мінімальне значення критерію $\omega_i(x)$ на множині об'єктів A в рамках моделі M , q_{min}, q_{max} – максимальне і мінімальне значення нової шкали, єдиної для усіх показників.

Далі на основі значень критеріїв і нормалізованих ваг (6) визначається шуканий порядок. Більшість стандартних методів ранжування для кожної з

альтернатив виконують обчислення певного узагальненого значення:

$$G_{ra}(x) = G_{ra}(f_1(x), \dots, f_m(x), \omega_1, \dots, \omega_m) \quad (9)$$

де ω_i та ξ_i' – відповідно значення i -критерію та його нормалізована вагомість.

На практиці показник (9) може бути обчислений на із застосуванням будь-якого класичного існуючого методу ранжування альтернатив або за допомогою комбінації результатів кількох методів. Для використання комбінованого способу потрібно попередньо до пулу альтернатив додати штучну ідеальну альтернативу, спосіб утворення якої визначено в методі TOPSIS [16]. Комбінацію результатів застосування різних методів пропонується робити наступним чином:

$$r'_i = \sum_i \frac{r_{ij}}{k \cdot \sum_{j=1}^k r_{ij}}$$

де r_{ij} – рейтинг i -ї альтернативи по j -му методу, k – кількість методів, r'_i – зважений нормований рейтинг значення. Далі остаточне рейтингове значення кожної альтернативи можна встановити, визначивши відношенням до штучної ідеальної альтернативи:

$$r''_i = \frac{r'_i}{r'_{\max}}$$

де r''_i – рейтингове значення на основі комбінації різних методів, r'_i та r'_{\max} – нормований рейтинг i -ї та штучної ідеальної альтернативи.

Нормалізація значень критеріїв є важливим етапом розв'язання задачі ранжування. Правильно вибраний алгоритм нормалізації дозволяє усунути ряд проблем, що можуть бути присутніми у вхідних даних, зокрема – дещо зменшити вплив суб'єктивності експертів ПГ. Запропонований метод конкурентної нормалізації дозволяє встановлювати ступінь переваги певної альтернативи

(наприклад, конкурсанта) відносно конкурентів.

Розглянемо критерій, що задається своїми початковими значеннями (балами) $\{b_i\}$ для деяких об'єктів на основі їх конкурентної переваги між собою:

$$b_1 \leq b_2 \leq \dots \leq b_n \leq b_{ideal} \leq b_{\max} \quad (10)$$

де b_i – бал i -го об'єкта, b_{\max} – максимум первинної шкали, b_{ideal} – ефективно максимальне теоретично можливе значення за даним показником.

Значення b_{ideal} відображає потенційну здатність альтернативи отримати оцінку за даним критерієм. Воно визначається або напряму з допомогою експертної оцінки, або за певним заданим експертом алгоритмом на основі оцінок наявних альтернатив. Так, це значення може співпадати з максимумом шкали значень критерія, може співпадати з максимальним його значенням серед наявних об'єктів, або знаходитись між ними.

Суть методу полягає в оцінці ступеня переваги відносно конкурентів за допомогою вимірювання проробленої роботи, яка була виконана для досягнення певного результату. Зрозуміло, що досягнення більш високих значень показника потребує більшої кількості проробленої роботи (компетенції, зусиль та ресурсів), яка в свою чергу не має лінійної залежності. Початково виконана робота оцінюється та конвертується в певний результат, тому необхідно розробити обернене перетворення. Геометричну інтерпретацію перетворення наведено на рис. 1, яке дозволяє відтворити ступінь докладених зусиль та складність отримання певного результату:

$$Y(b_i) = \begin{cases} 0, & i = 1 \\ Y(b_{i-1}) + (b_i - b_{i-1}) \cdot tg(i\alpha), & i > 1 \end{cases}$$

де b_i – бал i -го об'єкта, $Y(b_i)$ – складність отримання відповідного балу, α – кут, який визначає ступінь зростання складності.

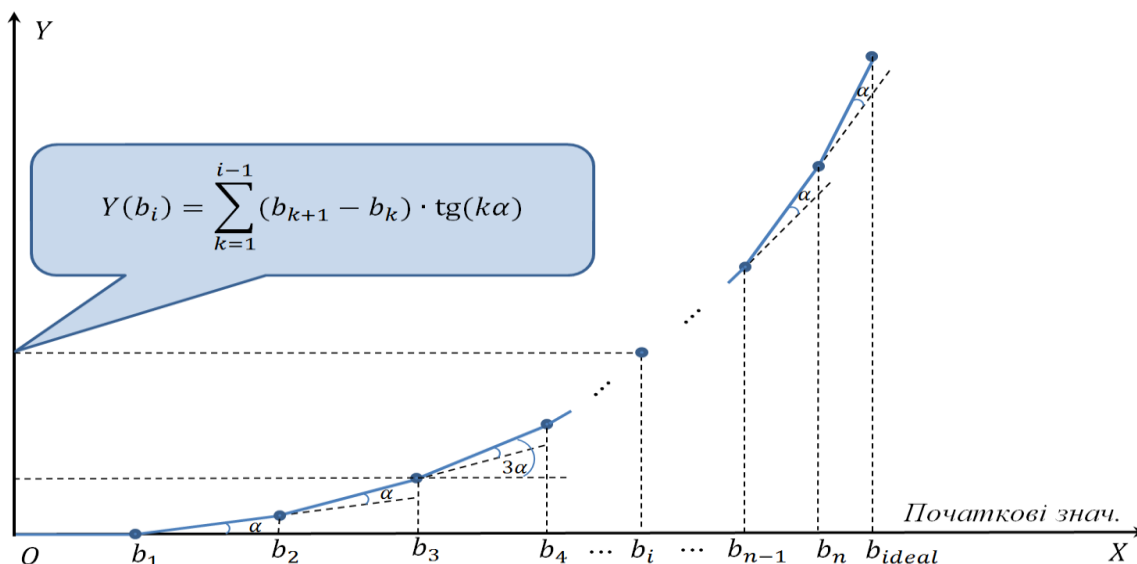

Рис. 1. Геометрична інтерпретація процедури конкурентного

Пророблена робота для досягнення певного результату відповідає довжині ламаної від початку координат:

$$P_i = \begin{cases} b_i, & i = 1 \\ P_i = P_{i-1} + \frac{(b_i - b_{i-1})}{\cos((i-1)\alpha)}, & i = \overline{2, n+1}, i > 1 \end{cases}$$

де b_i – бал i -го об'єкта, P_i – пророблена «робота» для отримання відповідного балу, α – кут складності.

Далі ступінь досягнення вимірюється, як відношення роботи об'єктів до певного потенційно можливого ідеального значення:

$$B_i = \frac{P_i}{P_{n+1}}$$

де B_i – ступінь домінування (досягнення), P_i, P_{n+1} – виконана «робота» i -го та ідеального об'єкта.

Для коректного порівняння різних критеріїв введемо умову нормалізації, згідно якої середнє значення B_i цими критеріями повинно бути однаковим і дорівнювати середині фактичної шкали, на якій визначені значення критерію. Це дозволить сформулювати рівняння для

знаходження кута α . Розглянемо певну умовну функцію середнього значення ступеню домінування (11) на

інтервалі $\left[0; \frac{\pi}{2(n+1)}\right]$.

$$Z(\alpha) = \frac{\sum_{i=1}^n B_i}{n} = \frac{\sum_{i=1}^n \frac{P_i}{P_{n+1}}}{n} = \frac{\sum_{i=1}^n P_i}{nP_{n+1}} = \frac{\sum_{i=1}^n \left(\sum_{k=1}^i \frac{(b_k - b_{k-1})}{\cos((k-1)\alpha)} \right)}{n \left(\sum_{k=1}^{n+1} \frac{(b_k - b_{k-1})}{\cos((k-1)\alpha)} \right)} \quad (11)$$

Для простоти припустимо, що шкала нормалізована за допомогою формули (8) на інтервал $[0; 1]$, і середнє значення шкали дорівнює, відповідно, 0.5. Таким чином, отримаємо рівняння $Z(\alpha) = 0.5$.

Функція $Z(\alpha)$ є монотонно спадною. Проведені дослідження показали, що за умови $\frac{b_{avg}}{b_{ideal}} \geq 0.5$, функція $U(\alpha) = Z(\alpha) - 0.5$ приймає на кінцях інтервалу різні знаки, що дозволяє розв'язувати рівняння $U(\alpha) = 0$ методом дихотомії. Отриманий в результаті кут α може бути використаний для розрахунку значень B_i – ступеня домінування одних об'єктів над іншими.

Врахування порогових значень при інтерпретації результатів оцінювання інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємств

Додатково, при аналізі результатів оцінювання інноваційного розвитку системи економічної безпеки підприємств було прийнято, що в межах системи показники оцінювання слід умовно поділити на три групи. Відповідно, для коректного відображення цієї особливості в загальних рейтингових балах було введено додаткову нормалізацію показника домінації об'єктів.

Для цього було введено додатковий коефіцієнт (12), який значно зменшує вагомість балів, що не досягли порогового значення показників у групах:

$$v_i = \begin{cases} \rho B_i, & B_i \leq 0.5; \\ (\rho - 1) \cdot 0.5 + B_i, & B_i > 0.5 \end{cases} \quad (12)$$

де B_i – бал домінації одних об'єктів над іншими, ρ – коефіцієнт цінності низьких оцінок, v_i – рівень досягнення, в якому забезпечено кардинальну узгодженість стосовно середньої величини показника.

Відмітимо, що коефіцієнт ρ знаходиться в межах від 0 до 1. Максимальне значення коефіцієнта забезпечує найбільшу цінність величини показника у об'єктів з низькими значеннями. В свою чергу при мінімальному значенні – оцінюються тільки ті об'єкти, що мають рівень вищий за середній.

Коефіцієнт ρ встановлюється експертним шляхом для кожного окремого випадку індивідуально, зокрема він може бути визначений на основі статистичного аналізу. Основне завдання при його визначенні полягає в тому, щоб забезпечити чисельну узгодженість відношення об'єктів з найбільш високими значеннями домінації до середнього значення.

Результати розрахунків оцінювання показників економічної безпеки підприємств представлено на рис. 2-9.

Проведені розрахунки за результатами даних, які наведено у таблицях підприємств, які оцінювались дозволили отримати дані необхідні для дослідження рівня цифровізації та інформаційного забезпечення системи економічної безпеки підприємств та можуть використовуватися для обґрунтування прийняття управлінських рішень.

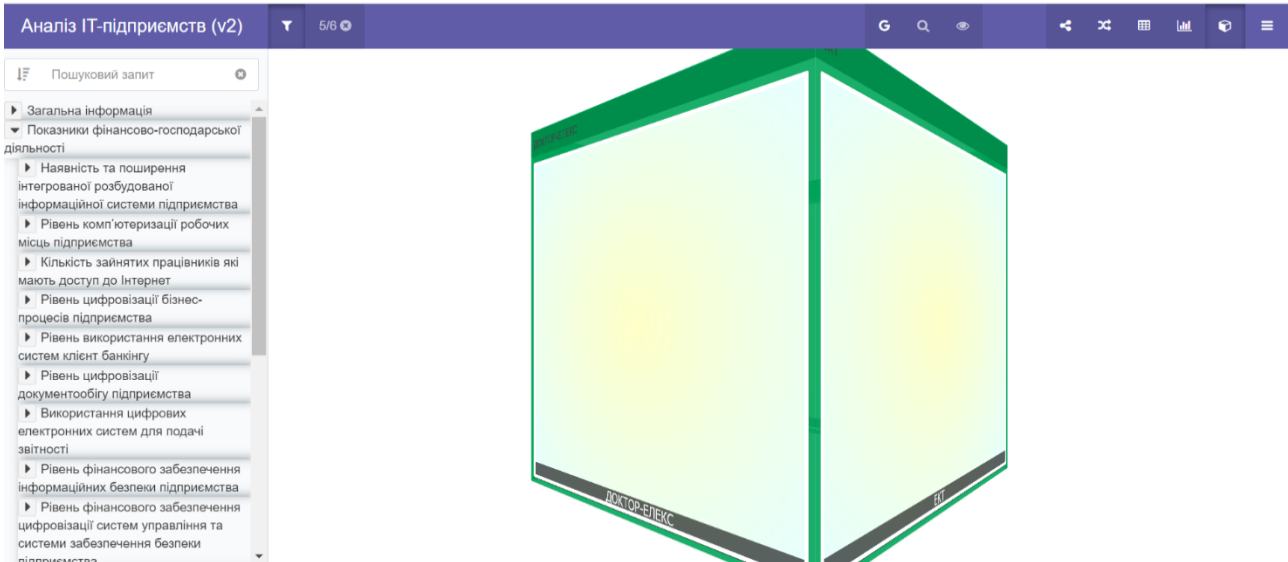

Рис. 2. Аналіз IT-підприємств

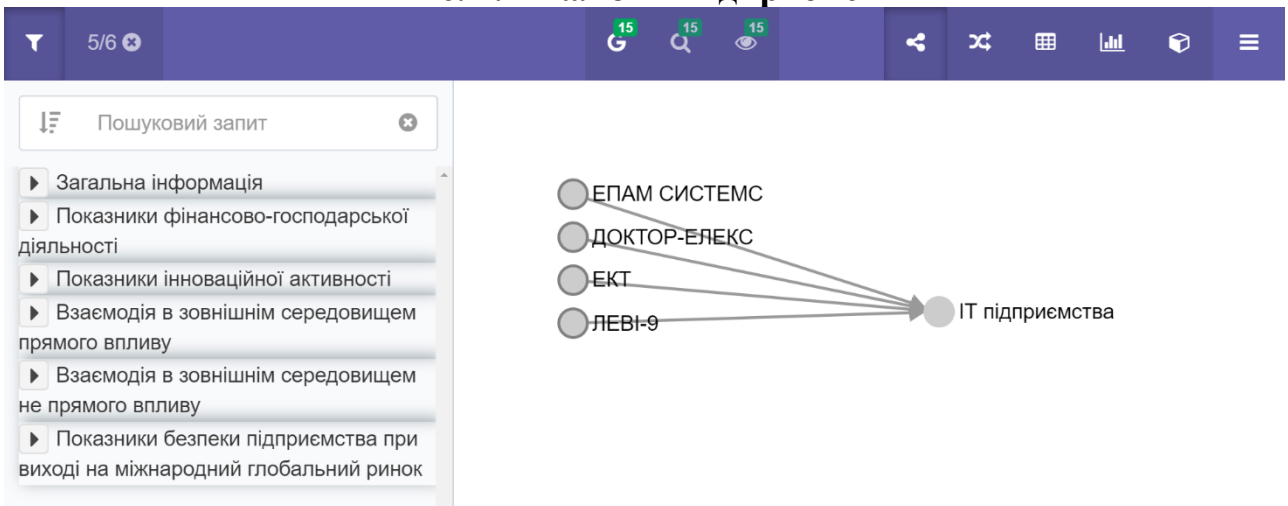

Рис. 3. Моделювання IT- підприємств

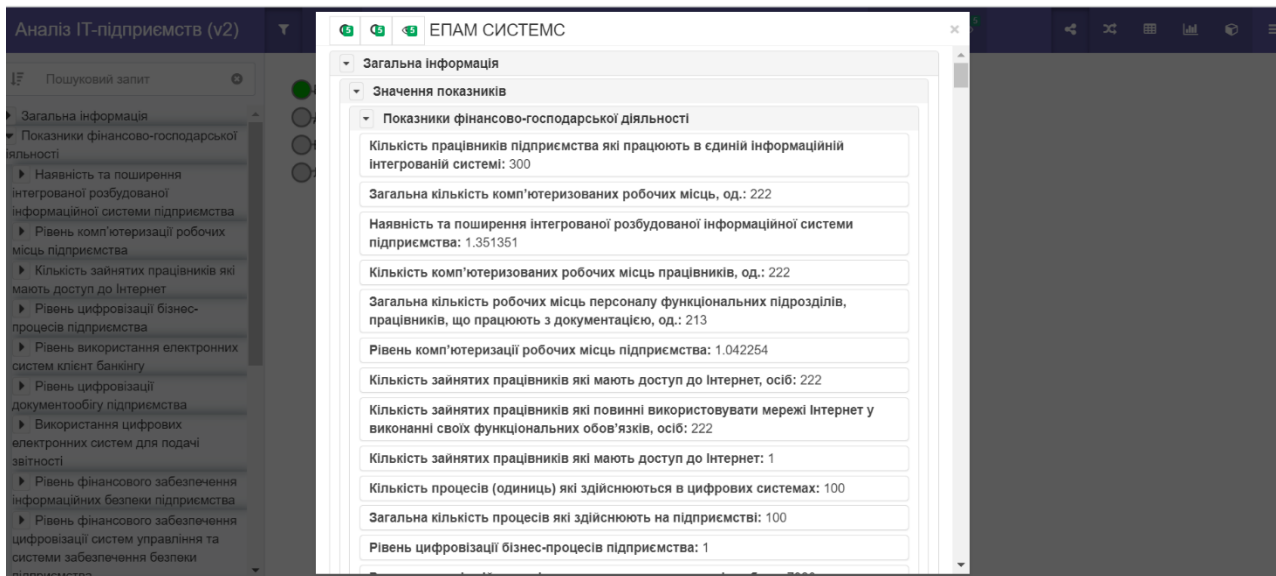

Рис. 4. Вибірка даних за одним із підприємств

Компанія	Кількість працівників підприємства які працюють в єдиній	Загальна кількість комп'ютеризованих робочих місць, од.	Наявність та поширення інтегрованої розбудованої	Кількість комп'ютеризованих робочих місць	Загальна кількість робочих місць персоналу функціональних	Рівень комп'ютеризації робочих місць підприємства	Кількість зайнятих працівників які мають доступ до	Кількість зайнятих працівників повинні використовувати
ЕПАМ СИСТЕМС	300	222	1.351351	222	213	1.042254	222	222
ДОКТОР-ЕЛЕКС	100	100	1	100	100	1	100	100
ЕКТ	7	8	0.875	8	7	1.142857	8	7

Рис. 5. табличне представлення показників

Метод	За замовчуванням	Налаштування ранжування	Виконати і відобразити таблицю	Виконати і відобразити графік	Зберегти
38/165	Назва критерію	Бальна шкала	Лінгвістична шкала	Ранжування	Opt.
☐	Загальна інформація	5	Середня важливість	1	
☒	Показники фінансово-господарської діяльності	5	Середня важливість	1	
☒	Показники інноваційної активності	5	Середня важливість	1	
☒	Взаємодія в зовнішньому середовищі прямого впливу	5	Середня важливість	1	
☒	Взаємодія в зовнішньому середовищі не прямого впливу	5	Середня важливість	1	
☒	Показники безпеки підприємства при виході на міжнародний	5	Середня важливість	1	

Рис. 6. Бальна оцінка показників

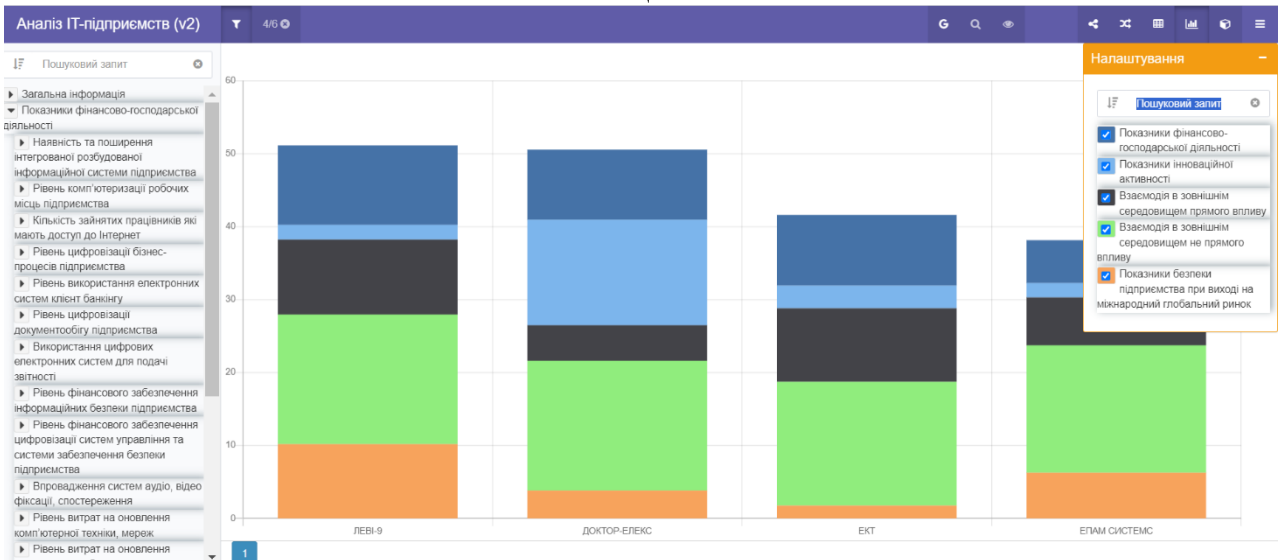

Рис. 7. Графічне представлення даних програми

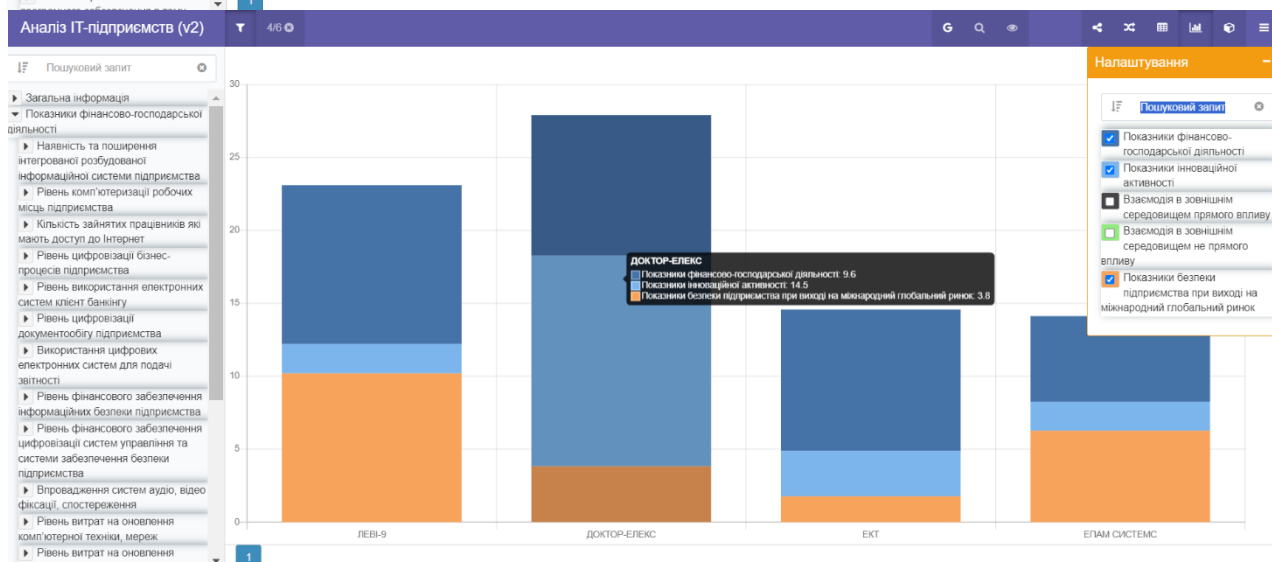

Рис. 8. Графічне представлення даних за підприємствами

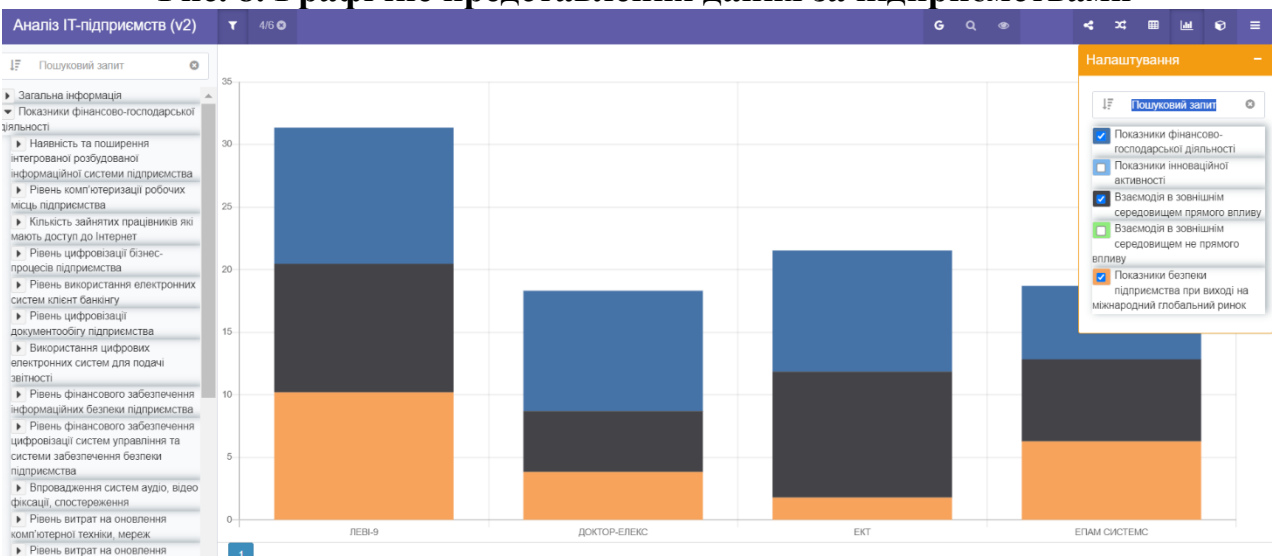

Рис. 9. Графічне представлення даних за підприємствами

Висновки. Узагальнюючи представлену модель та результати розрахунків оцінювання показників економічної безпеки підприємств слід зазначити, що в сучасних умовах розвитку технологій цифрова трансформація усіх сфер економіки та суспільного розвитку, забезпечення економічної безпеки потребує застосування нових ефективних механізмів, інструментів, технологій здатних протидіяти ризикам, загрозам, небезпекам, виявляти та діагностувати їх дії та забезпечувати ефективність роботи системи економічної безпеки підприємства. Водночас, процеси цифрової трансформації, розвиток і поширення

комунікаційних технологій, високі темпи створення та впровадження інновацій, технологій, інші трансформації активують появу та дію нових ризиків, небезпек та загроз. Відповідно, щоб протидіяти цим нових технологічних викликам система економічної безпеки підприємства повинна мати на озброєнні високоефективні, гнучкі, адаптовані механізми, методи та інструменти здатні на відповідному сучасному, технологічному рівні забезпечувати діагностику, виявлення негативних впливів та своєчасно забезпечувати превентивні заходи та протидії.

Література:

1. Політило М.П. Оцінювання рівня інноваційного розвитку підприємств - суб'єктів кооперування. Львів. Ефективна економіка № 3, 2012,
2. Борщ Л. В. Економічні засади та інноваційні технології формування й використання лідерського потенціалу: Дис... канд. екон. наук: 08.00.03 / Л.В.Борщ. – К., 2007. – 220 с. – (Науково-дослідний економічний інститут).
3. Бубенко П.Т. Проблеми та протиріччя інноваційного розвитку країни [Електронний ресурс] / П.Т.Бубенко. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua>.
4. Гулько Л. Г. Управління собівартістю нових видів продукції в процесі їх виробничого освоєння (на прикладі машинобудування): Дис... канд. екон. наук: 08.06.01 / Л.Г. Гулько. – Хмельницький, 2002. – 222 с. – (Технологічний університет Поділля.).
5. Дагаєв А.А. Механізми венчурного (ризикового) фінансування: світовий досвід і перспективи розвитку / А.А.Дагаєв // Менеджмент в Росії і за кордоном. – 1998. – №1. – С. 12–15.
6. Дайкер Д. Прямі іноземні інвестиції та технологічний трансфер у пострадянських країнах / Дайкер Д. – К. : К.І.С., 2003. – 202 с.
7. Дзюба П.В. Трансферне ціноутворення у фінансовій системі ТНК: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.05.01 / П.В. Дзюба – Київ: Національний університет ім. Т.Шевченка, 2006. – 20 с.
8. Князь С.В. Трансферний потенціал інноваційного розвитку машинобудівних підприємств: [Монографія] / С.В.Князь // Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2010 р. – 332 с.
9. Кузьмін О.Є. Активізування інвестиційної та інноваційної діяльності підприємств: [Монографія] / О.Є. Кузьмін С.В. Князь, О.Й. Вівчар, Л.І. Мельник // За наук. ред. проф., д-ра екон. Наук О.Є.Кузьміна // Стрий: ТзОВ «Укрпол», 2005. – 250 с.
10. Кузьмін О.Є. Інвестиційна та інноваційна діяльність: [Монографія] / О.Є.Кузьмін, С.В.Князь, Н.В.Тувакова, А.Я.Кузнецова // Львів: ЛБІ НБУ, 2003. – 233 с.
11. Кузьмін О.Є. Стратегія інноваційної діяльності машинобудівних підприємств: особливості формування, реалізації та оцінювання: [Монографія] / О.Є. Кузьмін С.В. Князь, Н.О. Шпак, Ю.В. Малиновський // Львів: Видавництво ДП «Видавничий дім «Укрпол», 2009 р. – 198 с.
12. Стрижак О.Є. Когнітивна Іт-платформа Поліедр.: методичний посібник. Київ. Національна академія наук, 2023. 73 с
13. В. В. Горборуков, В. В. Приходнюк, О. В. Франчук. Алгоритм конкурентної нормалізації в системі рейтингового оцінювання інтелектуальних досягнень // Наукові записки малої академії наук, 1 (23) 2022, С 3 – 12. <https://snman.science/index.php/sn/article/view/93>
14. Дуляба Н.І., Сирветник-Царій В. В. Таксономічний аналіз як інструмент виявлення можливостей забезпечення розвитку ефективності управління економічним потенціалом підприємств торгівлі споживчої кооперації. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. №9. С.419-423.
15. Stryzhak O., “Transdisciplinary integration of information resources, Thesis of the doctor of technical sciences.” Kyiv, p. 470, 2014.
16. Dovhyi S., Stryzhak, O. Transdisciplinary Fundamentals of Information-Analytical Activity / Editors : Ilchenko M., Uryvsky L., Globa L. *Advances in Information and Communication Technology and Systems*, MCT 2019. Lecture Notes in Networks and Systems. Vol. 152. Cham : Springer Publ., 2020. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-58359-0_7.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9.01

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-103-114

«СУБ'ЄКТИВНЕ» ТА «ОБ'ЄКТИВНЕ» ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Тетяна Малкова¹

¹Доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: tetyanam@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2481-7747>

"SUBJECTIVE" AND "OBJECTIVE" AS A METHODOLOGICAL PROBLEM

Tetiana Malkova¹

¹Doctor of Psychological Sciences, Senior Research Fellow, Professor of the Academic and Scientific Institute of Psychology, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: tetyanam@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2481-7747>

Анотація. На сьогодні багато понять із словників академічної психології увійшли у мову повсякденного спілкування. Мабуть, найбільш поширеними є поняття «суб'єктивне» та «об'єктивне». У багатьох підручниках психології «об'єктивне» розуміється як те, що належить самому об'єкту, те, що не залежить від суб'єкта. Об'єктивне протиставляється суб'єктивно-особистісному. Експериментальні дослідження в галузі квантової фізики поставили під сумнів поділ світу на безсторонню «об'єктивну реальність» та її «суб'єктивне» (не безстороннє, упереджене) відображення, що спровокувало кризу у цій галузі знань і методології науки загалом. Основними методологічними проблемами психології є питання про місце психічного в природі; про співвідношення психічних і матеріальних явищ, про можливості людського пізнання – питання, які виникли також у надрах квантової фізики і були зумовлені внутрішньою логікою її розвитку. Екскурс у квантову фізику знадобився, по-перше, для глибокого розуміння того, що реальність дана нам у наших відчуттях, сприйняттях, уявленнях та розумових конструктах (це засвідчив так званий «експеримент з двома щілинами» та його інтерпретації) і ми нічого не можемо сказати про реальність, якою вона є «сама по собі»; по-друге, усвідомлення того, що засади, на яких побудоване наше пізнання, відрізняються від тих, які є у квантовій фізиці. Наразі існує дихотомія між матеріальною (фізичною) та концептуальною реальністю. Так, принцип локальності, який сповідує звичайна свідомість і згідно з яким конкретні об'єкти займають конкретне місце в часі та просторі, суперечить принципу нелокальності, згідно з яким ізольовані системи взагалі не існують і кожна частка Всесвіту перебуває в «миттєвому» зв'язку з усіма іншими частками. Світ створено з однієї і тієї ж квантової субстанції і неможливо сказати, що одне є причиною іншого. (Це твердження передбачає, зокрема, доосмислення «принципу детермінізму», який вимагає встановлення однозначних причинно-наслідкових зв'язків). Реальність, в якій ми живемо, не є квантовою, наша мова та стереотипи мислення не відповідають природі тих феноменів, які описує квантова фізика. Йдеться про глибинні властивості матерії. Особисто у мене склалося враження, що чим глибше поринаєш у світ атомний і субатомний, тим більше розпливаються обриси звичного нам конкретного, матеріального світу, і тим тоншою стає грань між світом фізичним та концептуальним, між матеріальним та духовним. Метою даної статті є визначення понять «об'єктивне» і «суб'єктивне» на основі аналізу досягнень у квантовій фізиці в контексті психології.

Ключові слова: суб'єктивне, об'єктивне, свідомість, квантова фізика, концептуальна модель Всесвіту.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 7

Abstract. Today, many concepts from the dictionaries of academic psychology have entered the language of everyday communication. Perhaps the most common are the concepts of «subjective» and «objective». In many textbooks of psychology, «objective» is understood as something that belongs to the object itself, something that does not depend on the subject. The objective is opposed to the subjective-personal. Experimental research in the field of quantum physics questioned the division of the world into an impartial «objective reality» and its «subjective» (not impartial, biased) reflection, which provoked a crisis in this field of knowledge and the methodology of science as a whole. The main methodological problems of psychology are the question of the place of the mental in nature; on the relationship of mental and material phenomena, on the possibilities of human cognition - questions that also arose in the depths of quantum physics and were predetermined by the internal logic of their development. An excursion into quantum physics was necessary, firstly, for a deep understanding that reality is given to us in our sensations, perceptions, ideas and mental constructs (this was evidenced by the so-called «double slit experiment» and its interpretations) and we cannot say anything about reality as it is «in itself»; secondly, the realization that the foundations on which our knowledge is built

differ from those in quantum physics. Currently, there is a dichotomy between material (physical) and conceptual reality. Thus, the principle of locality, which professes ordinary consciousness and according to which specific objects occupy a specific place in time and space, contradicts the principle of non-locality, according to which isolated systems do not exist at all and every particle of the universe is in «instantaneous» communication with all other particles. The world is created from the same quantum substance and it is impossible to say that one is the cause of the other. (This statement implies, in particular, a rethinking of the «principle of determinism» which requires the establishment of unambiguous causal relationships). The reality in which we live is not quantum, our language and stereotypes of thinking do not correspond to the nature of the phenomena described by quantum physics. It is about the deep properties of matter. Personally, I got the impression that the deeper you plunge into the world of atomic and subatomic, the more the outlines of the specific, material world familiar to us become blurred and the thinner the line between the physical and conceptual world, between the material and the spiritual becomes. The purpose of this article is to define the concepts of "objective" and "subjective" based on the analysis of achievements in quantum physics in the context of psychology.

Keywords: *subjective, objective, consciousness, quantum physics, conceptual model of the Universe.*

Formulas: 0; **fig.:** 0; **tabl.:** 0; **bibl.:** 7

Постановка проблеми. Усе більше психологічних понять стають загальноживаними, тобто для багатьох людей вони вже увійшли у мову повсякденного спілкування. Мабуть, найбільш поширеними є поняття «суб'єктивне» та «об'єктивне», зміст яких зазвичай визначається наступним чином: об'єктивне – це те, що належить самому об'єкту, тобто, те, що не залежить від суб'єкта, існує незалежно від нього. Стикаючись із випадками вживання цих категорій, кожний розуміє, що саме це мається на увазі: об'єктивне протиставляється суб'єктивно-особистісному. Насправді це протиставлення не витримує критики. Пам'ятаю діалог із однією персоною, як стверджувала, що у сфері культури існують «вічні цінності», які будуть існувати стільки, скільки буде існувати Всесвіт. Тоді я запропонувала їй уявити Всесвіт без людства – для кого вони будуть «вічними»? Наукове розрізнення понять «суб'єктивне» і «об'єктивне» стосується передумов і підстав будь-якого пізнання, у широкому плані – наших уявлень про Всесвіт, у більш вузькому – методології будь-якої науки.

Аналіз відповідних досліджень і публікацій. Проблема співвідношення понять «суб'єктивне» та «об'єктивне» є фундаментальною для будь-яких наукових досліджень. Для психології є важливим питання про місце психічного в природі, про співвідношення психічних і матеріальних явищ. З давніх часів ця проблема цікавила філософів, на сучасному етапі розвитку науки вона є каменем спотикання для представників і

гуманітарних, і «точних» наук, перш за все фізиків.

Значні досягнення в галузі квантової фізики вкрай загострили проблему співвідношення об'єктивного і суб'єктивного і поставили під сумнів вкорінене у психології спрощене розуміння цієї проблеми. Прихильники теорії діалектичного матеріалізму вважали, що світ є пізнаваним і наші органи чуття і мозок забезпечують відтворення існуючого незалежно від людини світу. Разом з тим ряд філософів та вчених вважали, що світ є принципово непізнаваним: ми маємо справу лише з нашими відчуттями та сприйняттями і питання про існування незалежної від нас реальності залишається відкритим (Джордж Берклі, Ернст Мах, Річард Авенаріус, Імануїл Кант). Так, Берклі єдиним джерелом наших знань вважав досвід, тобто сприйняття та спостереження і стверджував, що всі ідеї нашого розуму безпосередньо належать нам самим і не існують поза суб'єктами, що їх сприймають. Матерії, тобто протяжної та немислячої субстанції речей, не існує.

Авенаріус вважав, що слід відмовитися від поділу реальності на об'єкт і суб'єкт; пізнання – це пізнання суб'єктом своїх відчуттів, а через них і всього іншого. Імануїл Кант ділив світ на дві частини: речі, як такі, тобто які існують самі по собі (ноумени); і ті ж самі речі, але у сприйнятті людини (феномени). Кант визнавав, що існують апіорні або вроджені знання, – наприклад, знання про простір і час, – і тим самим ставив під сумнів «об'єктивність» існування простору та часу.

Фізик Ернст Мах також заперечував протиставлення «світу» та «я», предметів та відчуттів через те, що існує лише «зв'язок елементів». Погляди Маха сучасні фізики згадують і досі, як і критику цих поглядів у роботі В. Леніна «Марксизм і емпіріокритицизм». За твердженням А. Ейнштейна, Мах похитнув догматичну віру в механіцизм. Мах поставив під сумнів існування абсолютно незалежного простору та часу, що знайшло відображення в теорії Ейнштейна, Becker A. (2018).

Експериментальні дослідження в галузі квантової фізики поставили під сумнів поділ світу на безсторонню «об'єктивну реальність» та її «суб'єктивне» (не безстороннє, упереджене або у граничному значенні слова – викривлене) відображення URL (2023); Becker, A. (2018); Lanza, R. and Berman, B. (2009).

Формулювання цілей статті.

Метою даної статті є визначення понять «об'єктивне» і «суб'єктивне» на основі аналізу досягнень у квантовій фізиці в контексті психології. На основі аналізу наукових досліджень в галузі квантової фізики – науки, яка радикально змінює зміст усталених понять, вводить нові і розширює уявлення людини про пізнавальну діяльність та закономірності відображення Всесвіту та поняття «методологія», маємо визначитися з такими поняттями як «об'єктивне» та «суб'єктивне», які є ключовими для будь-якої науки (і психології зокрема).

Виклад основного матеріалу дослідження. У багатьох підручниках та навіть наукових роботах з психології поняття «суб'єктивне» та «об'єктивне» вживаються у значеннях, які запропонувала ще марксистсько-ленінська філософія. Тобто «об'єктивне» – це реальність сама по собі, така, якою вона є, а суб'єктивне – це відображення цієї незалежної від людини реальності з тією або іншою мірою точності. На прикладах, запозичених з роботи Роберта Ланза (доктор медицини) та Боба Бермана (астроном) докладно розглянемо, як відбувається відображення у мозку людини звукових або візуальних

стимулів. Приклад 1. Звук від падіння дерева. Приміром, як би ви відповіли на питання: «Якщо в лісі впаде дерево, а довкола нікого не буде, чи видасть воно звук під час падіння?» Більшість людей дає ствердну відповідь. Займаючи таку позицію, люди, по суті, відстоюють свою віру в існування об'єктивної реальності, яка від нас не залежить. Тобто Всесвіт існує разом із нами, але цілком міг би існувати і без нас. Але внаслідок якого саме процесу породжується звук? Звук виникає в результаті хвильових коливань, що відбуваються в будь-якому середовищі, як правило, у повітрі, проте звук передається і через щільніші матеріали, ніж повітря, наприклад, через воду або сталь, причому проходить через них швидше і ефективніше. Дерево падає, суччя, гілки та листя – всі ударяються об землю, через це в повітрі виникають сильні звукові хвилі. Деякі з таких пульсацій відчутні навіть для глухої людини. Звук виразно сприймається шкірою, особливо якщо випускається із частотою від 5 до 30 разів на секунду. Отже, коли падає дерево, ми відчуваємо дуже активну пульсацію повітря, яка хвилеподібно поширюється через навколишнє середовище зі швидкістю близько 1200 км на годину. При цьому звукові хвилі поступово втрачають когерентність, поки повітря повністю не заспокоїться. Згідно з науковими даними при падінні дерева, тобто за відсутності вуха, що чує, і мозку, який сприймає, протікає саме такий фізичний процес – ряд сильних і слабких пульсацій, пов'язаних зі зміною тиску повітря. Крихітні та стрімкі поштовхи, що нагадують вітерець. Жодного звуку самі по собі вони не виробляють. Якщо хтось знаходиться поблизу дерева, що падає, то повітряні коливання потрапляють на барабанну перетинку, змушуючи її вібрувати. Барабанна перетинка стимулює слуховий нерв тільки в тому випадку, якщо пульсація повітря відбувається з частотою від 20 до 20000 тисяч разів на секунду, причому у людей у віці старше сорока верхня межа чутності знижується до 10000 тисяч разів на секунду. А може знижуватись ще сильніше.

Пульсація повітря з частотою 15 разів на секунду нічим принципово не відрізняється від пульсації з частотою 30 разів на секунду, однак остання буде сприйнята людським вухом як звук, а перша – ні. Так улаштована людська нервова система. Так чи інакше, нерви сприймають сигнал, що надходить з барабанної перетинки і посилають їх у певний відділ мозку, у результаті ми чуємо шум. Таким чином, цей досвід безумовно має біологічну природу. Повітряна пульсація сама по собі не робить жодного звуку. Це очевидно хоча б тому, що така пульсація з частотою 15 разів на секунду залишається безшумною, незалежно від того, скільки слухачів навколо. Нервова система та слуховий нерв людини зокрема налаштовані так, що лише пульсація повітря у певному діапазоні частот сприймається людською свідомістю як звук. Це означає, що спостерігач, його вуха, його мозок не менш потрібні для виникнення звуку, ніж пульсації в повітрі. Навколишній світ і свідомість у цьому разі корелюють. Дерево, що падає в лісі, породжує лише пульсацію повітря і якщо немає спостерігача, немає і звуку. Приклад 2. Веселка. Наша присутність є абсолютно необхідною умовою для існування веселки. Коли нікого довкола немає, немає і веселки. Для появи веселки потрібні три речі: крапельки дощу, око, пов'язане зі свідомим мозком, або його сурогат – фотоплівка, а також правильне геометричне розташування. І якщо ви дивитесь прямо проти сонця, тобто перебуваєте в антисонячній точці, на яку завжди вказує тінь від вашої голови, то з освітлених сонцем дощових крапель утворюється веселка. Вона описує півколо з центром у певній точці, розташованій в 42 градусах. Але ваші очі повинні в цей момент перебувати в тій точці, де сходиться сонячне світло, розсіяне дощовими краплями. Людина, яка стоїть поряд з вами, буде учасником своєї власної геометрії. Вона буде на вершині іншого конуса, утвореного краплями і розсіяним світлом, і бачитиме іншу веселку. Ймовірно, вона буде дуже схожа на вашу, але може бути не так. Краплі, які бачить ваш супутник,

можуть бути іншого розміру, а чим крупніші краплі, тим яскравіше веселка і тим менше в ній помітна блакитна частина спектру. Слід також відзначити, що якщо освітлена сонцем крапля води знаходиться надто близько від спостерігача, наприклад, якщо ви дивитесь на воду, яка розбризкується з машини для поливання газонів, то людина поряд з вами може взагалі не побачити веселку. Ваша веселка лише ваша. А що, коли веселку ніхто не побачить? У такому разі не буде веселки. Система «очі – мозок» або її сурогат – фотоапарат, знімки з якого будуть пізніше переглянуті свідомим спостерігачем, – необхідні для завершення описаної геометрії. Як не реалістично виглядає веселка, вона не з'явиться без вашої присутності так само, як не з'явилася б без сонячного світла або без дощу. За відсутності людини або тварини, здатної побачити веселку, веселки не існує, або можна сказати, що існують міриади потенційно можливих веселок, кожна з яких ледве відокремлюється від сусідньої через дуже хиткі кордони. Як підкреслюють Ланза та Берман, ці твердження не уможливлені. Вони випливають із базових законів природознавства і якщо сприйняття реальності – це процес, у якому безпосередньо бере участь наша свідомість, то що таке «реальність»? (Lanza, R. and Berman, V., 2009).

Універсальність позитивістського підходу знайшла заперечення у філософії неокантіанства. Найбільш значущими ідеями неокантіанців в контексті нашого дослідження є, по-перше, розуміння предмету пізнання не як субстанції, що лежить «по той бік» будь-якого пізнання, а як результату діяльності суб'єкта, що формується у досвіді як першооснови і буття, і пізнання. Пізнання дійсності – це суто понятійне конструювання предмета, що здійснюється на основі переплетення логічних відносин і є заданим подібно до математичної функції (найкращим прикладом наукового знання деякі представники неокантіанства вважали математичний аналіз).

При обговоренні принципів відмінностей «наук про природу» і «наук про дух або культуру» проблема пізнання була, як відомо, поставлена В. Дільтеєм. Дільтей вважав, що філософія повинна починати з аналізу свідомості, тому що тільки він дає засіб, який дозволяє, відштовхуючись від безпосередніх переживань «я», досягти суті природного та духовного життя. Основою всіх наук про дух В. Дільтей вважав описову психологію. Принцип розуміння розглядався Дільтеєм нарівні із принципом пояснення, обстоюваним позитивістами. (На сьогодні цей напрям ототожнює себе із «гуманістичною» традицією).

Питання про взаємовідношення свідомості і пізнання не залишається поза увагою психологів. Як пише В.Ф. Петренко, у тій моделі світу, яку буденна свідомість, наївний реалізм чи ортодоксальний матеріалізм схильні розглядати як об'єктивну реальність, імпліцитно присутні і особливості тієї самої свідомості, яка конструює цю модель. Тому, – вважає Петренко, – слід відмовитися від уявлення про незалежне від свідомості того, хто пізнає, існування предмету пізнання. Природничо-наукові методи і методи гуманітарних наук, – вважає В. В. Знаков, – насправді становлять одне ціле, оскільки існування та розуміння в людському бутті не можуть бути протиставлені одне одному. Об'єкти та події, що існують у світі, не можуть бути визначені як незалежні від особливостей їх розуміння людиною, яка їх сприймає. Іншими словами – поняття насправді передують спостереженню, а не впливають із нього, тобто поняття і наукові теорії є наслідками не спостереження, а розуміння: людина не тільки відображає світ, але й творить його за допомогою існуючих у її свідомості теорій та понять («вирізує», образно кажучи, певні фрагменти реальності і подає їх у певному форматі).

Зміна парадигми, яка вимагає перегляду інтерпретацій категорій об'єктивного і суб'єктивного, завдячує дослідженням у квантовій фізиці. Оскільки

психологи зазвичай далекі від квантової фізики, вважаємо, що є сенс дуже коротко розглянути широко відомі експерименти з двома щілинами (або отворами). В рамках експерименту з двома щілинами будь-яка з часток – фотон або електрон – може потрапити тільки в одну з двох щілин, оскільки ці частки неруйнівні. Коли людина спостерігає, як елементарна частка або квант світла проникає через щілини у спеціальному бар'єрі, така частка проявляє себе як тверде тіло. Але якщо експериментатор не спостерігає частку, вона виявляє хвильові властивості, зокрема, може одночасно пройти через обидві щілини, хоча й не може розірватися надвоє. Якщо експериментатор спостерігає проходження елементарної частки, відразу відбувається колапс хвильової функції, або, як пишуть фізики, хвильова функція «схлопується» в точку, що визначається ймовірностями, тобто хвиля знову перетворюється на частку, положення якої на екрані визначається випадковим чином, але відповідно до цих ймовірностей. Частка втрачає свою ймовірну свободу вибору з двох варіантів – хвильового і корпускулярного – і реалізується в одній з двох іпостасей. Виходить, що до акта виміру або спостереження елементарна частка не існує в певному місці і не рухається в певному напрямку. Вона перебуває в дивному «ніде», тобто одночасно ніде і будь-де. Цей корпускулярно-хвильовий дуалізм вчені охрестили «квантова дивина» (Lanza, R. and Berman, V., 2009). Як зазначив лауреат Нобілівської премії Річард Фейнман, експеримент з двома щілинами – це серце квантової механіки (Becker, A., 2018, с. 99).

Не менш цікавим явищем є так звана «квантова заплутаність». Йдеться про настільки тісний зв'язок між двома об'єктами, що вони завжди і миттєво діють як одне ціле, навіть якщо знаходяться на величезній відстані один від одного, тобто поведінка заплутаних фотонів завжди корелює. Але дії експериментатора можуть змінювати її. Наведемо приклад з книги Роберта Ланза та Боба Бермана. Два фотони – назовемо їх Y та Z – випущені у двох різних

напрямах. Як відомо, фотон Y пройде через обидві щілини за умови, що ми ніяк не вимірювали його параметри, доки він не досяг екрана детектора. Налаштуємо прилад, який дозволить нам дізнатися про шлях другого, тісно зв'язаного з першим фотоном Y , фотона Z , що знаходиться на відстані багатьох кілометрів від першого. Як тільки ми включаємо прилад для визначення шляху фотона Z , фотон Y миттєво «дізнається», що ми можемо дедуктивно визначити його шлях, оскільки цей шлях має бути протилежним шляху фотона Z (принцип додатковості Макса Борна). Фотон Y раптово втрачає хвильові властивості в той самий момент, коли ми включили прилад для визначення шляху далекого фотона Z , хоча ми при цьому взагалі не чіпали фотон Y . Так станеться миттєво, в реальному часі, навіть якщо в цей момент фотони Y та Z знаходяться у різних кінцях галактики. Логічно припустити, що якщо ми спочатку дозволимо фотону Y проскочити через щілину в екрані-детекторі, а через секунду виміряємо траєкторію його далекого фотона-близнюка, то зможемо обійти закони квантової фізики. Адже перший фотон уже пройшов потрібну траєкторію до того, як ми спробували визначити напрямок його далекого близнюка, відповідно ми повинні були дізнатися про поляризацію обох фотонів. Але фотон Y припиняє проходити через обидві щілини «заднім числом», тобто дії експериментатора начебто впливають на поведінку фотона Y .

Було зроблено висновок, що присутність спостерігача впливає на поведінку субатомних часток, іншими словами, процес спостереження змінює спостережуване та його властивості. Але це не вписується ані в рамки здорового глузду, ані в рамки можливого. Цей експеримент ставили безліч разів і в різних варіантах. Спростувати отримані дані нікому не вдалося. Проблема полягає не в результатах, а в їх осмисленні. Спочатку було зроблено такий висновок: ніщо не реально, якщо його не спостерігають і не вимірюють. По суті це те саме, що стверджувати: світ творить наша

свідомість, поза свідомістю він для нас не існує. Роберт Ланза та Боб Берман висунули концепцію, яку назвали біоцентризмом. Основні положення цієї концепції: 1) сприйняття реальності – це процес, у якому безпосередньо бере участь наша свідомість; 2) наші зовнішні та внутрішні відчуття нерозривно пов'язані, вони не можуть бути розділені як дві сторони однієї медалі; 3) поведінка елементарних часток, насправді будь-яких часток об'єктів, пов'язана з наявністю спостерігача. За відсутності спостерігача всі елементи реальності у кращому разі існують у невизначеному стані і являють собою хвилі імовірності; 4) без участі свідомості матерія перебуває у невизначеному імовірнісному стані. І якщо Всесвіт існував до появи свідомості, то тільки в імовірнісному стані. 5) Всесвіт – це несуперечливе, просторове уявлення про самого себе за допомогою людської свідомості.

Підтвердження або спростування концепції біоцентризму, яка базується на результатах експерименту з двома щілинами, потребувало відповідей на питання: 1) чи можна виключити вплив присутності спостерігача; 2) чи завжди має місце «схлопування» хвильової функції; 2) чи можна якимось чином врахувати принцип нелокальності, згідно з яким кожна частка Всесвіту перебуває в «миттєвому» зв'язку з усіма іншими частками.

Феномен нелокальності полягає в тому, що згідно з експериментально підтвердженою теоремою Белла (1964), не існує локальних причин і локального розташування. У 1935 році фізиками було відкрито ефект, названий на честь А. Ейнштейна та його співробітників Б. Подільського та Н. Розена ЕПР-ефектом. Суть його полягає в тому, що дві субатомні частки, одного разу зіткнувшись, можуть впливати одна на одну так, нібито вони знаходяться в одному і тому самому місці, хоча можуть бути роз'єднані якою завгодно великою відстанню. В той же час ми інтуїтивно користуємося принципом локальності, згідно з яким результат

вимірів однієї системи не повинен залежати від операцій над іншою, віддаленою системою, навіть якщо перша система взаємодіяла у минулому з другою. Натомість теорема Белла стверджує: якщо деякий об'єктивний Всесвіт існує і якщо рівняння квантової механіки структурно подібні до цього Всесвіту, то між двома частинками, що коли-небудь входили в контакт, існує певний вид нелокального зв'язку (URL, 2023).

Було запропоновано ряд інтерпретацій «експерименту з двома щілинами» і першою з них була так звана копенгагенська інтерпретація (названа за місцем проживання одного із фізиків). Згідно з так званою копенгагенською інтерпретацією, ніщо не є реальним, якщо його не спостерігають. (Місяць не існує, якщо на нього ніхто не дивиться). Квантовий об'єкт не володіє ніякою властивістю, доки він не вимірюється. Електрон поводить себе як частка, коли ви шукаєте частки, і як хвиля, коли ви шукаєте хвилі. Але з цього не випливає, що насправді він є тим чи іншим, а тим більше тим і іншим одночасно. На що дивитися, те й отримуєте. А те, на що ви дивитися, залежить від того, що ви вирішили шукати. Електрон може подорожувати як хвиля, але на місце прибуває як частка. Ця інтерпретація не може пояснити результати експерименту з так званим відкладеним вибором. Адже сутність його в тому, що експериментатор приймає рішення спостерігати за фотонами вже після проходження одним із них через екран з двома отворами. Але колапс («схлопування») хвильової функції все одно має місце, так би мовити, «заднім числом», тобто кожний фотон або відповідна хвиля вірогідності проходить тільки через один отвір, якщо прийнято рішення спостерігати за фотонами.

Копенгагенська інтерпретація зустріла заперечення з боку Девіда Бома (а до нього – де Бройля, згодом ця теорія стала відома як теорія «хвилі-пілота» Бройля-Бома). Бом вважав, що копенгагенська інтерпретація дає містичну псевдовідповідь, просякнуту ідеєю

додатковості Нільса Бора. Згідно з копенгагенською інтерпретацією, ідея часток доповнює ідею хвиль. Хоча ці ідеї суперечливі, фотони не можуть бути частками і хвилями одночасно, але і те, й інше необхідно для опису експерименту з двома щілинами. Якщо дослідник не визначає положення фотона, це хвиля і таким чином фотони можуть інтерферувати самі з собою, проходячи через подвійну щілину. Вимірювання розташування фотона, як і розміщення фотонних детекторів на кожній щілині, змушує фотон поводитися як частка. Детектори змушують кожен фотон проходити тільки через одну щілину, тоді як раніше вони могли вільно поводитися як хвилі і проходити через обидві щілини. Але питати, де був фотон до виміру, безглуздо: хвилі не мають єдиного місця розташування. Вимірювана властивість пов'язана з самим виміром і заздалегідь запитувати про місцезнаходження фотона також безглуздо. Нільс Бор, прихильник копенгагенської інтерпретації, вважав, що будь-яка спроба пояснити, як поводить себе квантовий світ між вимірами, приречена на провал, тому що квантового світу не існує.

Бом пояснив дивні результати експерименту з двома щілинами, тобто зробив саме те, що згідно з копенгагенською інтерпретацією було неможливо: він детально описав те, що відбувається у квантовому світі, незалежно від того, дивиться на фотони хтось чи ні. Фотони, згідно з Бомом, – це частки, що ковзають хвилями. У той час як частка може пройти лише через одну щілину, її пілотна хвиля проходить через обидві та інтерферує сама з собою. Ця самоінтерференція, у свою чергу, впливає на рух частки, оскільки частка спрямовується хвилею. Хвиля виштовхує частку на траєкторію, що забезпечує появу інтерференційної картини на фотопластинці після проходження через подвійну щілину достатньої кількості фотонів. Встановлення фотонних детекторів на кожну щілину впливає на пілотну хвилю кожного фотона. Вплив вимірювань на пілотні хвилі фотонів

змінює їх траєкторії, змушуючи їх формувати кілька кластерів на фотопластинці, а не інтерференційну картину. Хоча вимір може впливати на рух частки, всі частки мають певне місцезнаходження незалежно від того, дивиться на них хтось чи ні. Бом вважав, що як вимірювані речі, так і пристрої, що виконують виміри, повинні розглядатися як квантові і що весь світ, складається з часток, керованих хвилями. На противагу цьому погляду копенгагенська інтерпретація не була теорією всього світу. Згідно з Нільсом Бором, квантова механіка була фізикою малого, а не великого. А Бом вважав, що кожен об'єкт, незалежно від того, великий він чи маленький, описується одним і тим же набором квантових рівнянь. Дивна квантова поведінка зводиться до мінімуму для великих об'єктів, тому ми не бачимо її у повсякденному світі. Теорія Бома робить ті самі прогнози, як і звичайна квантова фізика. Але картина світу у світлі тієї чи іншої теорії – її важливий компонент. І ця картина багато що визначає у повсякденній практиці науки. Історія, яка приходить разом з науковою теорією, впливає на вибір вченими експериментів, способи отримання доказів і, зрештою, на пошук нових теорій. Бом поклав частину відповідальності за копенгагенську інтерпретацію на позитивізм. Копенгагенська інтерпретація, на думку Бома, значною мірою керувалася ідеєю, що невидимі об'єкти нереальні, ідеєю, яку Бом приписував позитивізму. (Бом навів приклад з атомами, існуванню яких Мах чинив опір до кінця, незважаючи на незаперечні докази їх існування, тому що їх не було видно). Існують також інші інтерпретації «експерименту з двома щілинами», наприклад, так звана багатосвітова інтерпретація Хью Еверетта, згідно з якою Всесвіт розщеплюється на різноманітні варіанти при кожному акті вибору тим чи іншим електроном однієї з двох або з більше ніж двох траєкторій, що передбачає існування нескінченної кількості всесвітів, які існують паралельно. Згідно з багатосвітовою інтерпретацією будь-який світ, описаний у будь-якому літературному

створі, насправді існує десь у мультивсесвіті за умови, що він підпорядковується законам фізики (Becker, A., 2018).

В інтерпретації з декогеренцією «схлопування» хвильової функції (тобто перетворення хвилі на частку) відбувається внаслідок взаємодії з середовищем, а не через наявність спостерігача. При цьому береться до уваги ключова роль суперпозиції (суперпозиція – новий квантовий стан, який виникає в результаті накладання теоретично можливих станів мікрочасток до процесу вимірювання) і заплутаності. Суперпозиція та заплутаність – дві сторони однієї медалі. Коли дві частки взаємодіють, вони стають заплутаними і з цього моменту все, що відбувається з однією, впливає на іншу. Фактично вони стають єдиним об'єктом. Якщо будь-який із двох заплутаних об'єктів взаємодіє з третім, всі три стають заплутаними, а їх квантові стани опиняються в суперпозиції. На практиці не існує такої речі, як чиста квантова система, існує заплутана система того й іншого – суперпозиція всього, що будь-коли взаємодіяло з початковою часткою і всього, з чим вона коли-небудь взаємодіяла, а також всього, з чим все це коли-небудь взаємодіяло або контактувало. Декогеренція означає зв'язування всього сущого у світі, у всесвіті, у єдину квантову систему. Оскільки рівняння, що описують квантовий світ, оборотні у часі, деякі фізики і, зокрема, Стів Хокінг, вважають, що можна почати з сьогоdnішнього стану всесвіту і крок за кроком рухатися по пройденому ним шляху в минуле, намагаючись визначити, які хвильові функції зробили свій внесок у його виникнення. Проблема в тому, що може знайтися і зазвичай знаходиться більш ніж один унікальний шлях, здатний призвести до результату, що спостерігається зараз. Несуперечливих історій виявляється більше однієї. Не існує єдиної унікальної історії всесвіту. Якщо кожен вимір, кожна квантова взаємодія обирає одну з цілої низки можливих історій, то можна уявити відновлення траєкторії назад у часі до самого Великого вибуху. Вибираючи історію нашого всесвіту – і не лише нашого

– з-поміж можливих світів, підхід, пов'язаний з декогерентними історіями, не вибирає унікальний всесвіт – ні, ми знову повертаємося до варіації на тему безлічі світів, але приходимо до неї іншим шляхом.

Згідно з ансамблевою інтерпретацією хвильова функція описує не окрему систему, а ансамбль схожих систем. Прикладом ансамблю може бути кидання грального кубика 600 разів. Тоді можна очікувати, що «шістка» випаде близько ста разів, «п'ятірка» теж близько ста разів, приблизно по стільки ж випаде «четвірок», «трійок», «двійок» та «одиниць». Ансамблем будуть також результати абсолютно однакового експерименту над однією і тією ж часткою, який проводиться багаторазово і результати якого наслідують розподіл ймовірностей відповідно до правил, розроблених Максом Борном. Якщо через установку двоцілинного експерименту проходить один і той же електрон і при цьому щоразу відзначається його положення на іншій стороні, то оскільки хвильова функція не застосовна до окремих часток, то ніякого колапсу хвильової функції («схлопування») не буде. Але постає питання: що відбувається, коли систему (ансамбль) досліджують або коли вона якимось іншим чином взаємодіє із зовнішнім світом.

Нова версія ансамблевої інтерпретації включає концепцію нелокальності, яка, як уже експериментально показано, є ключовою властивістю всесвіту. Прикладом такої взаємодії із зовнішнім світом, який іноді приводять на підтримку ансамблевої інтерпретації, може бути так званий експеримент із чайником під наглядом. Ключ до цієї ідеї полягає в тому, що хоча рівняння квантової фізики описують можливість виявлення системи в тому чи іншому стані, у рівняннях немає нічого, що описувало б схлопування хвильової функції. І жоден експеримент жодного разу не зафіксував жодної хвильової функції у процесі схлопування. Ці рівняння нічого не говорять про те, як системи здійснюють перехід з одного стану в інший. У 1954 році Алан Тьюрінг довів, що квантова система, за якою постійно

спостерігають, ніколи не зміниться. Квантовий чайник ніколи не закипить, якщо ви будете весь час на нього дивитися. Передбачення Тьюрінга перевірені експериментально. З логікою його доказів читач може ознайомитися самостійно (URL, 2023).

Якщо в традиційній ансамблевій інтерпретації члени ансамблю не можуть бути представлені одночасно, то згідно з оновленою концепцією Смоліна усі квантові компоненти ансамбля, які називаються біейблами (від be able – бути здатним, мати змогу), існують у природі одночасно, як 600 гральних кубиків, які кидають разом, а не як один кубик, який кидають 600 разів підряд. Біейбли взаємно впливають один на одного і якщо усі компоненти ансамблю реальні, то можливими є ще не виявлені способи взаємодії між ними. Смолін математично показав, що пари біейблів впливають одна на одну і це дозволяє не тільки описати усю можливу поведінку квантових систем, але й пояснити, чому такі об'єкти як люди не можуть перебувати у суперпозиції. Квантова механіка, – стверджує Смолін, – застосовна до невеликих підсистем всесвіту, що існують у багатьох екземплярах, як, наприклад, атоми водню в певному стані. Макроскопічні системи, такі, як люди, не мають ніде у всесвіті копій і на них не впливає процес копіювання, який проходить за участю взаємодіючих квантових біейблів. У цьому сенсі їм просто нема з чим взаємодіяти. З цього випливає кілька висновків. По-перше, Всесвіт має бути скінченним. У нескінченному всесвіті існувало б безліч конкретних людей, так що взаємодії, що описуються рівняннями Смоліна, впливали б на них і вони поводитися б як квантові частки. По-друге, Смолін виводить із простих математичних правил і хвильове рівняння Шредінгера, і закони класичної механіки як приблизний варіант квантової механіки. Однак Смолін вважає, що сама квантова механіка є наближеною версією якогось більш глибокого опису всесвіту. Ансамблева інтерпретація Смоліна припускає існування нового типу нелокальної взаємодії між

біейблами. Взаємодія біейблів припускає існування унікального космічного часу, інакше ці взаємодії не можуть відбуватися одночасно. Якщо це так, то обмін сигналами з надсвітловою швидкістю може бути цілком можливим. А це вимагає розширення теорії відносності. Не фізику нелокальність здається моторошною через свою незвичність, але для багатьох фізиків вона стала таким же звичним фактом, як і гравітація. Взаємодія, якій байдужий простір, – встановлена властивість навколишнього світу. Можливо, є взаємодії, яким байдужий час. Дана версія не є остаточним варіантом теорії. Можуть виявитися реальні ефекти, які, наприклад, будуть залежати від розміру ансамблю.

В транзакційній інтерпретації, обґрунтованій строго математично, йдеться про взаємодію хвиль із запізненням і випереджальних хвиль, які випромінює електрон, стикаючись з іншою зарядженою часткою. Зрозуміти те, що відбувається, може допомогти аналогія Крамера з пляшкою, яку з флоридського пляжу кидають в атлантичний океан. Уявіть, що це квантова пляшка і що вона зникає у хвилі, яка поширюється на весь океан і доходить до Європи. Пляшка опиняється десь на пляжі в Англії, і в цю саму мить хвилі, що розійшлися по всьому океану, зникають. Крамер зрозумів, що повинні існувати випереджальні хвилі і хвилі, що запізнюються і що ці хвилі всюди породжують квантові «рукостискання». Хвилі від пляшки в Англії пройшли назад у часі до Флориди через океан, щоб установити унікальне з'єднання і погасити всі інші хвилі. В результаті детального аналізу взаємодії усіх хвиль Крамер доходить висновку, що спостерігач у експерименті з двома щілинами не відіграє якоїсь особливої ролі. Як тільки він визначив конфігурацію експериментальної установки та граничні умови, сформувалася відповідна транзакція. Прийняття ідеї, яка, здавалося б, суперечить здоровому глузду, – ідеї про те, що частина квантової хвилі реально може рухатися назад у часі, – породжує нове бачення Всесвіту, у якому ані час, ані простір не мають значення, і все,

що коли-небудь було або коли-небудь буде, просто співіснує (URL, 2023).

Жодна з наведених інтерпретацій результатів експериментів з двома щілинами не є чимось більшим, ніж концептуальною моделлю. Протягом останніх 90 років багато вчених намагалися досягнути сенсу квантової механіки. Як писав лауреат Нобелівської премії Річард Фейнман, квантової механіки ніхто не розуміє, а один з авторів додав: тому що ми не кванти. Ніхто не знає, як таке може бути. Втім, у пошуках відповіді на це питання були створені лазери, надпровідні квантові інтерференційні пристрої, квантові комп'ютери.

Цей екскурс у квантову фізику знадобився для усвідомлення того, що реальність дана нам у наших відчуттях, сприйняттях, уявленнях та розумових конструктах, тому ми нічого не можемо сказати про реальність, якою вона є «сама по собі». Це означає, що самодостатній Всесвіт не існує, так само як у квантовій фізиці не існують квантові об'єкти до того, як вони будуть виміряні. Можна константувати: існує дихотомія між матеріальною (фізичною) та концептуальною реальністю. Квантова фізика визначає реальність на атомному та субатомному рівнях. Цю реальність важко описати в термінах класичної фізики. В текстах вчених-фізиків ми зустрічаємо такі висловлювання як «поведінка електронів», «фотон вже знає», «електрон робить вибір», «хвильова функція схлопується», «заплутані електрони», «хвиля-пілот», «квантові рукостискання» та інші (Becker, A., 2018; Lanza, R. and Berman, B., 2009; URL, 2023). Фактично фізики, описуючи «поведінку» електронів, говорять про них як про живі істоти, які мають волю, здатні робити вибір і навіть передбачати дії експериментатора і враховувати їх. Але оскільки феномени квантового світу існують лише як ймовірності, а не як реальні об'єкти, то з огляду на науку можна сказати, що фізиків «рятує» математика та статистика, які дозволяють описати та спрогнозувати ці феномени з винятковою точністю (Lanza, R. and Berman, B., 2009).

Принцип локальності, який сповідує звичайна свідомість і згідно з яким конкретні об'єкти займають конкретне місце в часі та просторі і якщо розділені значною відстанню, то ніяк не пов'язані між собою, суперечить принципу нелокальності, що діє в квантовому світі. Згідно з принципом нелокальності ізольовані системи взагалі не існують, кожна частка Всесвіту перебуває в «миттєвому» зв'язку з усіма іншими частками. Не існує конкретної причини тієї чи іншої події, тому що у Всесвіті все пов'язане з усім іншим. Все створено з однієї і тієї ж квантової речовини (квантової субстанції), тому неможливо сказати, що одне є причиною іншого. Це твердження передбачає переосмислення або доосмислення «принципу детермінізму», який вимагає встановлення однозначних причинно-наслідкових зв'язків. (Карл Густав Юнг, услід за А. Шопенгауером, звернув увагу на існування так званих «співпадінь», які не можна пояснити причинно-наслідковими зв'язками) (Jung, C.G., 2010).

Реальність, в якій ми живемо, не є квантовою, яка взагалі незбагненна за межами складної математики. Коли ми намагаємося досягнути квантову механіку, користуючись звичними нам поняттями, ми ризикуємо, за жартівливим висловом одного фізика (який, щоправда, стосується іншого випадку) «серйозно пошкодити мозок». Наприклад, «простір-час» – це невидима і невідчутна сутність, а не реальне явище. Це математичний конструкт, покликаний, як пишуть Ланза та Берман, спростити розрахунки, пов'язані з рухом. Іншими словами, ні наша мова, ні наш розумовий апарат не пристосовані для розуміння квантового світу. Навіть знаменита «Бритва Окками» тут не працює, швидше навпаки. Як жартують фізики, коли ви виключили все можливе, те, що залишилося – найнеймовірніше – і є істина. Наша мова та стереотипи мислення не відповідають природі тих феноменів, які описує квантова фізика. Йдеться про глибинні властивості матерії. Особисто у мене склалося враження, що чим глибше

поринаєш у світ атомний і субатомний, тим більше розпливаються обриси звичного нам конкретного, матеріального світу і тим тоншою стає грань між світом фізичним та концептуальним, між матеріальним та духовним.

Усе викладене має безпосереднє відношення до методології науки і методології психології зокрема. Основними методологічними проблемами психології є питання про місце психічного в природі; про співвідношення психічних і матеріальних явищ, про можливості людського пізнання – питання, які виникли також у надрах квантової фізики і були зумовлені внутрішньою логікою розвитку цієї, самої, образно кажучи, «передової» науки. Постановка цих питань спровокувала кризу як у цій галузі знань, так і у методології науки загалом.

Однією з основних категорій психології є категорія відображення, тісно пов'язана з поняттями «об'єктивного» і «суб'єктивного». У багатьох підручниках психології «об'єктивне» і досі розуміється як те, що належить самому об'єкту, те, що не залежить від суб'єкта. У використанні терміну «об'єктивне» виокремлюють такі аспекти як онтологічний (об'єктивним є те, що існує зовні і незалежно від людини і людства) та гносеологічний («об'єктивне» є характеристикою знання, незалежність його змісту від людини і людства). Об'єктивне протиставляється суб'єктивно-особистісному. Наразі квантова фізика спростувала таке тлумачення понять.

Висновки. Традиційне протиставлення «об'єктивного» і «суб'єктивного» в психології є, як показано вище, безнадійно застарілим. З одного боку, ігнорується той факт, що ми маємо справу лише зі змістом нашої свідомості, з іншого – має місце хибне тлумачення суб'єктивного як чогось «неістинного», навіть викривленого. Але це не так. Те, що пов'язано з суб'єктом пізнання та творчості, з його унікальними рисами та здатностями, не можна відкидати, як щось несуттєве. Але в психодіагностиці і досі домінує статистичний підхід (нормографічна психодіагностика). В

статті, написаній років двісті тому, автор (пам'ятається, прізвище автора Попов) наводить дотепний приклад того, чому 20 геніїв ризикують ухвалити посереднє рішення, якщо воно прийматиметься шляхом голосування. Попов пропонує описати потенціал кожного учасника голосування формулою $x+y$, де x – це спільне, що властиво кожному учаснику, а y – те, що відрізняє його від інших. З великою ймовірністю згоду буде досягнуто на основі спільності x .

Елвін Тоффлер визнає, що героєм нашого часу є новатор – людина унікальна у своїй неповторності Toffler A. (1990). Виховання такої особистості потребує системи освіти, спрямованої на розвиток в першу чергу самостійного мислення (як відомо, багатознання розуму не вчить). В цьому сенсі представляють інтерес методики, які застосовуються в англійських школах для розвитку такого мислення в процесі вивчення художніх творів на уроках літератури (McBratney, L., Onyett, N., Ward, A. (2015); Walker, M., 2004).

У практичному плані, попри всю їхню відносність, без розмежування категорій об'єктивного та суб'єктивного не обійтися. Пропонуємо таке розуміння цих категорій: «об'єктивне» у гносеологічному сенсі – це consensus omnium (лат. – згода всіх), прийняті науковою спільнотою на даному етапі розвитку науки у даній галузі знань верифіковані положення та правила; у психологічному сенсі – уявлення про реальність, засноване на дозвільній здатності органів чуття і мислення типового Homo sapiens (образно кажучи, «середньої» людини). Фізіологічні

механізми формування образу реальності описані в теорії функціональних систем П.К. Анохіна.

«Суб'єктивне» у гносеологічному плані – особистісна інтерпретація картини світу, що склалася на даному етапі розвитку науки у даному суспільстві; в психологічному плані – уявлення про реальність, зумовлені особливостями психофізіологічної організації конкретної людини та/або особливостями її психіки (відчуттів, сприймань, мислення, свідомості і таке ін.), відмінними від «середньостатистичних» особливостей людини як представника виду Homo sapiens у певній культурі. Прикладом такого «суб'єктивізму» може бути надмірна чутливість органів чуття або навпаки, їхня нечутливість (ідеосинкразії, нечутливість до певних кольорів, запахів тощо, зниження рівня узагальнення, інші нетипові характеристики мислення). Порушення у роботі органів чуття, зумовлені неналежним функціонуванням периферійних та центральної систем, досліджені у роботах О.Р. Лурії та О.І. Скороходової. Картина світу, що поставала у свідомості осіб, які мали такі порушення, була дуже своєрідною («суб'єктивною») порівняно з картинами світу людей, які не мали таких порушень. Але суб'єктивне – це не обов'язково таке, що пов'язане з відсутністю певних здатностей. Наукові відкриття, нові стилі у мистецтві та інших сферах людської діяльності – це результат наявності суто індивідуальних особливостей психіки відкривачів, що знайшли відображення в предметах матеріальної та духовної культури.

Література:

1. Квантовий світ. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jedGM1MhuI> Д Дата звернення 7.09.2023.
2. Becker, A. (2018). What is real? The unfinished quest for the meaning of quantum physics. Great Britain. John Murray. 370 p.
3. Jung, C.G. (2010). Synchronicity: An Acausal Connecting Principle. (From Vol.8. of the Collected Works of C.G. Jung) (Jung Extracts). Princeton University Press. 160 p.
4. Lanza, R. and Berman, B. (2009). Biocentrism: How Life and Consciousness are the Keys to Understanding the True Nature of the Universe. Writers House

5. McBratney, L., Onyett, N., Ward, A. (2015). Series Editor: Adrian Beard. AQA English Literature A. A Level and AS. United Kingdom: Oxford University Press. 215 p.
6. Toffler, A. (1990). Powershift: Knowledge, Wealth and Violence at the Edge of the 21st Century. United States. Bantam Books. 585 p.
7. Walker, M. (2004). English Literature. AS. Letts Educational. 143 p.

УДК 16.001.8/7

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-115-124

ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНІСТЬ ЯК АДИКЦІЯ СУЧАСНОЇ ЛЮДИНИ

Ольга Петрунько¹, Ольга Сілаєва²

¹Доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: OlgaPV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5265>

²Магістрантка навчально-наукового інституту психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: 2012silaeva@gmail.com

INTERNET ADDICTION AS AN ADDICTION OF A MODERN PERSON

Olga Petrynko¹, Olha Silaieva²

¹Doctor of Psychological Sciences, Senior Research Fellow, Professor of the Educational and Scientific Institute of Psychology, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: OlgaPV@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9023-5265>

²Master's student, Educational and Scientific Institute of Psychology, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: 2012silaeva@gmail.com

Анотація. Статтю присвячено висвітленню ряду питань з проблематики деструктивної інтернет-активності, зокрема інтернет-адикції як психосоціального розладу, що спонукає сучасну людину до втечі від фрустраційної реальності з метою покращення свого психологічного самопочуття за допомогою інтернет-ресурсів. У стаття представлено аналіз теоретичних і прикладних праць зарубіжних та українських учених і практиків, який дає можливість глибоко усвідомити дану проблематику як надзвичайно актуальну для сучасних інформаційних суспільств. Проаналізовано визначення понять «інтернет-активність», «інтернет-адикція», «адиктивна поведінка», описані у фаховій літературі. Визначено соціально-психологічну природу інтернет-адикції, акцентовано увагу на причинах появи й усталення адиктивної поведінки, а також на нейрофізіологічних, соціокультурних та психологічних механізмах, що «запускають» деструктивні процеси адикції. Показано, що залежно від індивідуальних особливостей психіки та характеру незадоволених потреб (що не завжди усвідомлюються), сучасна людина знаходить їх заміники у різних видах сурогатних активностей, у тому числі й низки інтернет-активностей. Проаналізовано умови, за яких інтернет-активність згодом стає чи не повноцінним заміником традиційної соціальної активності і робить користувача залежним від цієї активності. Акцентовано увагу на симптомах залежності від інтернет-активності (інтернет-залежності), зокрема таких як втрата контролю над часом перебування в інтернеті, втрата контролю над змістом споживаного контенту, втрата контролю над власним життям в цілому. Проаналізовано соціальні та психологічні характеристики активних інтернет-користувачів, які сприяють надмірному залученню до мережі потенційних інтернет-адиктів, а також ознаки конструктивної та деструктивної інтернет-активності. Висунуто ряд припущень щодо можливостей профілактики та корекції інтернет-адикції та деструктивної, залежної поведінки. Проаналізовано особливості та етапи включення потенційних інтернет-адиктів до інтернет-мереж та динаміку зростання показників інтернет-адикції серед різних верств населення в умовах стресу, спричиненого суспільною та інформаційною кризою, зокрема в умовах війни. Показано, як ситуація кризи позначається на дітях, їхній поведінці, їх емоційному стані, способі їхнього життя та їх включенні в інтернет-активність. Продемонстровано, як саме автори й розробники інтернет-контенту, інтернет-ігор, відповідних сервісів та додатків, соцмереж тощо, стимулюють інтерес, позитивні емоційні переживання та активність у членів своїх цільових аудиторій, а також як вони залучають до мережі нових відвідувачів, задіюючи для цього різноманітні позитивні підкріплення у вигляді «лайків», бонусів, інтриг, загадувань, яскравих образів, заохочень тощо і таким чином спонукають користувачів знову і знову повертатися до мережі.

Ключові слова: інтернет-активність, інтернет-адикція, брак контролю, адиктивна поведінка, адиктивна особистість.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 13

Abstract. The article is devoted to highlighting a number of issues of destructive Internet activities, in particular, Internet addiction as a psychosocial disorder, which prompts a modern person to escape from a frustrating reality in order to improve his psychological well-being with the help of Internet resources. The article presents an analysis of theoretical and applied researches of foreign and Ukrainian scientists and practitioners, which provides an opportunity to deeply understand this issue as extremely relevant for modern information societies. Definitions of the terms "Internet activity", "addiction", "Internet addiction", "addictive behavior" described in the professional literature were analyzed. The socio-psychological nature of Internet addiction is defined, attention is focused on the causes of the emergence and establishment of addictive behavior, as well as on neurophysiological, sociocultural and psychological mechanisms that "trigger" the destructive processes of addiction. It is shown that depending on the individual characteristics of the psyche

and the nature of unsatisfied needs (which are not always realized), a modern person finds their substitutes in various types of surrogate activities, including Internet activities. The conditions under which Internet activity eventually becomes an almost full-fledged substitute for traditional social activity and even dependent on this activity are analyzed. Attention is focused on the symptoms of dependence on Internet activity (Internet addiction), in particular, such as loss of control over the time spent on the Internet, loss of control over the content of consumed content, loss of control over one's life in general. The social and psychological characteristics of active Internet users, which contribute to the excessive involvement of potential Internet addicts in the network, as well as signs of constructive and destructive Internet activity, are analyzed. A number of assumptions have been put forward regarding the possibilities of prevention and correction of Internet addiction and destructive, dependent behavior. The peculiarities and stages of inclusion (attraction) of potential Internet addicts to Internet networks and the dynamics of the growth of Internet addiction indicators among different segments of the population in conditions of stress caused by social and information crisis, in particular in conditions of war, are analyzed. It is shown how the crisis situation affects children, their behavior, their emotional state, their way of life and their involvement in Internet activities. It is demonstrated how the authors and developers of Internet content, Internet games, relevant services and applications, social networks, etc., stimulate interest, positive emotional experiences and activity among members of their target audiences, as well as how they attract new visitors to the network, acting for this various positive reinforcements in the form of "likes", bonuses, intrigues, reminders, bright images, incentives, etc. and thus encourage users to return to the network again and again.

Key words: Internet activities, Internet addiction, lack of control, addictive behavior, addictive personality.

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 13

Постановка проблеми. В сучасному інформаційному світі дедалі більше набуває статусу актуальної соціальної проблеми некомпетентне використання інтернету та інтернет-технологій. У фаховій літературі активно обговорюються питання щодо деструктивної інтернет-активності та її наслідків. Одним з таких наслідків визнається інтернет-адикція (IAD), яка перебуває в сфері уваги соціальних та клінічних психологів, психіатрів, педагогів, інших фахівців та широких верств небайдужої громадськості. Вважається, що наслідки інтернет-залежності є руйнівними для особистості і можуть виявлятися на всіх рівнях її функціонування як фізіологічні, неврологічні, психоемоційні, комунікаційні й інші ускладнення, в т. ч. як психічні розлади та соціальні дисфункції. Спеціальні дослідження, проведені в різних країнах світу, показали наступні показники поширення IAD: від 1,5 до 8,2% – у Європі й США та близько 18,5% – в Азії. При цьому зазначається, що групу ризику, яка особливо наражається на інтернет-залежність, здебільшого становлять особи від 13 до 21 року (Kuss, D. J., Griffiths, M.D., Binder, J.F. (2013); Griffiths, M. D., Kuss, D. J., Billieux, J., Pontes, H.M. (2016).

Тож не випадково серед науковців і практиків час від часу активуються дискусії щодо: 1) необхідності захисту населення, особливо підлітків і юнаків, від інтернет-

адикції, в т.ч. підвищення рівня інформаційної компетентності населення і суспільства в цілому; 2) визнання цього виду нехімічної залежності клінічним психічним розладом, аби зробити на ній особливий акцент. Проте на сьогодні лише один з цих розладів – ігроманія (як розлад поведінки, або поведінкова адикція) – внесено до міжнародного класифікатора розладів психіки і поведінки DSM-5 (Асєєва, Ю. О., 2020).

В умовах сучасної війни, яка значною мірою розгортається саме в інтернет-просторі, спостерігається природний сплеск різних форм інтернет-активності серед усіх верств населення. Перебування в тривалому стресі і стані невизначеності штовхає осіб різного віку на постійний пошук втішної інформації і не тільки для розуміння того, що відбувається, а й для пошуку соціальної підтримки та підтримання свого емоційного статус-кво. Спочатку надмірна активність в інтернеті пояснюється бажанням підтримувати зв'язки з близькими і друзями, з якими довелося примусово розлучитися, пошуком засобів оптимізації життя в стресових умовах та компенсації травматичних переживань через зруйноване життя та інші фізичні й психологічні втрати і т. ін. Однак невдовзі стає очевидною криза і болісна трансформація світоглядних настанов, мотивації й цінностей (Петрунько, О.В., 2023). За цих умов перед фахівцями-

практиками у сфері так званих «фасилітаційних» професій (практичними психологами, психотерапевтами, соціальними та медичними працівниками тощо) постає ряд задач прикладного, профілактичного та реабілітаційного характеру, аби запобігти безконтрольному виходу цих небезпек за керовані суспільством межі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження інтернет-залежності як поведінкової адикції широко висвітлено у зарубіжній літературі (Kuss, D.J., Griffiths, M.D., Binder, J.F. (2013); Griffiths, M.D., Kuss, D.J., Billieux, J. Pontes, H.M. (2016); Goldberg, A. (1995); Янг, К. (2008). Вважається, що вперше феномен інтернет-адикції описано психіатром А. Голдбергом, який чітко означив основні клінічні симптоми цього розладу і пропонував розглядати його не тільки як клінічну проблему, а й як проблему соціально-психологічну, і наголошував на тому, що дана адикція є одним із симптомів інших, уже відомих і зафіксованих у міжнародних класифікаторах, психічних розладів (Goldberg, A., 1995). Його послідовники систематизували різні види інтернет-залежності й наполягали на внесенні їх до відповідного розділу (розлади психіки і поведінки) в міжнародні класифікатори хвороб (*Internet addiction disorder, IAD*), а саме розладів психіки і поведінки (*DSM-V*).

Українські дослідники інтернет-адикції (Больбот Т. Ю., 2004; Петрунько, О.В., 2011, Асєєва, Ю.О., 2020) продовжили дослідження цього феномену в традиціях щойно названих авторів, у т.ч. і розробку методів психодіагностики інтернет-залежності. Зокрема, ними активно застосовується тест-опитувальник, розроблений К. Янг і спрямований на виявлення інтернет-адикції (К. Янг, 2000). Серед діагностичних шкал для оцінки ступеня інтернет-залежності широко визнаними є Загальна шкала проблемного використання інтернету С.Каплана (*Generalized Problematic Internet Use Scale, GPIUS*) та Шкала он-лайнної когнітивної діяльності Р. Девіса (*Online Cognition Scale,*

OCS). Угорські психологи на чолі з Ж. Деметровичем, до яких згодом доєдналися й інші європейські вчені, розробили діагностичну методіку PIUQ (*Problematic Internet Use Questionnaire*). Ці відомості проаналізовані, узагальнені та детально описані у наукових працях українських дослідниць Т.Ю. Больбот (2004), Ю.О. Асєєвої (2020) та інших авторитетних авторів. Тож можемо зазначити, що в Україні напрацьовано досвід теоретико-прикладних досліджень інтернет-адикції та адиктивної поведінки (Т.Ю. Больбот, 2004; Л.А. Найдьонова, 2007; О.В. Петрунько, 2011; А.І. Лучинкіна, 2013; Ю. О. Асєєва, 2020 і багато інших).

Попри те, що внесок світового наукового товариства та практичних клініцистів у розробку проблематики інтернет-адикції є досить значним, залишається чимало невіршених питань, а саме щодо: 1) соціально-психологічної природи інтернет-адикції та визначення її критеріїв; 2) чинників та механізми її виникнення, розвитку й усталення; 3) можливостей польових досліджень і засобів діагностики; 4) можливостей її профілактики та практичної психологічної допомоги.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є розширення наукових уявлень про інтернет-адикцію й адиктивну поведінку, чинники і механізми їх розгортання, можливості їх профілактики та психотерапії.

Вклад основного матеріалу дослідження. Інтернет – потужний інформаційний ресурс та робочий інструмент, який не лише залучає і розважає широкі верстви населення, незалежно від статі, віку, освіти та соціального статусу, а й служить їм гарну службу: надає додаткові можливості для інформаційного, емоційного та інтерактивного обміну з іншими особами. Однак некомпетентне використання цього інструменту, як визнано вченими в усьому світі, становить загрозу для користувачів, їхнього самопочуття і навіть їх психічного здоров'я. А відтак активність інтернет-

користувачів в мережі (їх інтернет-активність) – це досить неоднозначний феномен, який на одному полюсі містить чимало психосоціальних дивідендів і зисків, а на другому – так само багато ризиків, серед яких – виникнення і поглиблення залежності від інтернету (інтернет-адикції), що в усьому світі не лише вважається негативним наслідком залучення до мережі дітей і дорослих, а й хворобою, яку внесено до МКХ-11 в якості клінічного діагнозу (Петрунько, О.В., 2011).

Сучасні науковці і практики в сфері психології визначають інтернет-адикцію в традиціях адиктології – науки про адиктивну поведінку, яка виникла й усталилася в США в 80-х роках ХХ ст., а згодом набула популярності в усьому світі. Нині визнається, що адиктивною є поведінка, яка виявляється в активному (чи пасивному) униканні людиною травмивної для неї реальності («втечі від реальності») засобами свідомого чи несвідомого переключення на іншу (альтернативну, нетравмивну) реальність, в тому числі на реальність психологічно комфортного, нетравмивного перебування в інтернеті. Цей спосіб переключення дає можливість оптимізувати психічний стан шляхом фіксації уваги (в т.ч. надмірної) саме на інтернет-ресурсах. І за ряду умов така фіксація може ставати злоряксною і набувати форми адикції (Янг, К., 2008).

У традиційному розумінні адикція – це нав'язлива і нездоланна потреба в чомусь (у переїданні, в алкоголі, в інших хімічних стимуляторах настрою, у шопінгу, в інтернет-серфінгу й фанатичному задоволенні інших, у т.ч. шкідливих звичок), що відчувається людиною, з одного боку, як життєво необхідна й нездоланна потреба, а з другого – як шкідлива звичка, від якої вона страждає, але якій вона не може противитися. Саме цим скеровується поведінка адикта. Така неконтрольована (адитивна, залежна) поведінка (addiction behavior) є одною з форм девіантної (а саме аутодеструктивної, спрямованої на саморуїнацію) поведінки, пов'язаної з типовим психологічним

станом особи, що характеризується стійкою фанатичною емоційною прив'язаністю до певної активності (в даному разі – інтернет-активності), внаслідок чого особа втрачає здатність свідомо контролювати частоту, тривалість й інтенсивність споживання бажаного та узгоджувати це з іншими життєво необхідними активностями.

Зарубіжні і вітчизняні дослідники деструктивної інтернет-активності залежного типу диференціювали та детально описали такі її види, як: 1) інтернет-залежність (нав'язливе бажання підключатися до інтернету і хвороблива нездатність вчасно відключитися від нього); 2) комп'ютерна, або цифрова залежність (залежність від роботи з комп'ютером), за якої людині абсолютно байдуже, яку роботу виконувати – гратися в ігри, програмувати, слухати музику і т. ін.); 3) ігрова залежність, або ігроманія (форма психологічної залежності, що виявляється в нав'язливому захопленні комп'ютерними іграми); 4) комунікативна залежність, або залежність від соціальних мереж (пристрасть до віртуального спілкування в чатах, форумах, інтернет-конференціях і т. ін., постійне листування, спілкування з великою кількістю віртуальних знайомих та друзів тощо); 5) кіберсексуальна залежність (численні інтимні знайомства в мережі, в т.ч. і нерозбірливі й ризиковані, пристрасть до порносайтів тощо); 6) компульсивна інтернет-навігація, або нав'язливий веб-серфінг (численні подорожі в мережі, пошук будь-якої інформації, безглуздий перехід по посиланнях від однієї сторінки до іншої і т. ін.) (Янг, К., 2008).

Реалії сьогодення спрямували інтерес науковців до вивчення всього спектру означених адикцій, які так чи інакше пов'язані з некомпетентним використанням інтернету. Це не в останню чергу пов'язане з тим, що сучасне людство – як дорослі, так і діти – живе в примусовому стресовому режимі «завжди на зв'язку», що не лише впливає на самопочуття, соціальні контакти і спосіб життя користувачі, а й формує їхні уявлення та стандарти щодо

цього. Внаслідок використання людьми сучасних інтернет-технологій – як неодмінного інструменту реалізації особистого і соціального життя – відбувається те, що науковці означили терміном кіберсоціалізація, а саме: перетворення структури свідомості особистості, її емоційно-вольової та мотиваційної сфери, вироблення в неї нових поведінкових скілів та патернів і т. ін. Таким чином формується так звана адиктивна особистість (в даному разі – особа, залежна від інтернету), головною ознакою якої є нав'язлива і нездоланна гедоністична потреба отримати задоволення і, відповідно, автоматична звичка заходити в інтернет, навіть якщо наразі це не є нагальним і доцільним і не пов'язане з виконанням значущої діяльності. Тобто користування інтернетом такою особистістю спричинене не базовими її потребами, а скоріше квазі-потребами, і кероване не метою й доцільними мотивами, а нав'язливою деструктивною звичкою. І, як свідчить світова клінічна практика, зловживання інтернетом призводить до вкрай деструктивних наслідків для залежних від нього осіб: 1) їхнє життя дедалі більше стає некерованим, неконтрольованим і безпорадним у зв'язку з втратою внутрішнього і зовнішнього контролю; 2) втрачаються смисл і значення звичних соціальних зв'язків, норм і цінностей, основною мотивацією адикта стає отримання задоволення тут і тепер, і при цьому він не зважає на віддалені в часі негативні наслідки: йому недоступний самоаналіз, в нього відсутні почуття провини чи сорому; 3) посилюються ознаки аномії й ізоляції від соціуму (суспільства, референтних соціальних груп, рідних і близьких тощо); 4) розумові процеси деградують, втрачаються важливі когнітивні навички, з'являються ознаки дефіциту уваги, мислення стає неорганізованим та хаотичним; 5) зростають внутрішній дискомфорт, невдоволення собою, з'являються ознаки розладу вольової та емоційної сфери; 6) зникає потяг до життя, виникають

суїцидальні думки й панічні напади; 7) дедалі помітнішими стають значні фізіологічні втрати, хронічна втома, розлади соматичного здоров'я, адже адикти нехтують нормальним відпочинком, природною фізичною активністю, здоровим сном і харчуванням (Больбот, Т. Ю., 2004; Петрунько О.В., 2011).

При вираженій інтернет-залежності відбувається деградація усіх сфер психічного і соціального життя адикта, аж до особистісної та соціальної дезадаптації. Адикти з ознаками дезадаптації стають некерованими, відчуженими або, навпаки, вкрай агресивними і вдаються до різних форм девіантної, в т.ч. й антисоціальної поведінки. Вони нехтують своїми соціальними та професійними обов'язками, ігнорують власні соціальні потреби (крім тих, що реалізуються в онлайн-овому житті), не виконують навіть найнеобхідніші функції, в т.ч. і догляд за власним тілом. І це створює чимало проблем не лише для них самих і їх близького оточення, а й для суспільства в цілому, оскільки проблеми, спричинені інтернет-адикцією, зрештою має вирішувати не сам адикт і не його близьке оточення, а суспільство і його владні інституції (Больбот, Т.Ю., 2004; Петрунько, О.В. 2011).

Зарубіжні, дослідники інтернет-адикції, які першими розпочали дослідження цього феномену, ставили питання про об'єктивні (соціальні, технічні, соціокультурні) і суб'єктивні (психологічні) чинники, що призводять до зміни природної, доцільно вмотивованої цікавості до інтернету на згубну звичку і перетворюють певну частину користувачів на інтернет-адиктів. До об'єктивних чинників віднесено: доступність і значне поширення різноманітних пристроїв, в т.ч. домашніх комп'ютерів, які дають можливість легко підключатися до інтернету; розробка доступних комп'ютеризованих програм та ІКТ; різноманітний, привабливий контент; урізноманітнення соціальних контактів – публічних і анонімних; можливість

якнайкраще презентувати себе, в т.ч. свідомо змінюючи показники власної ідентифікації (ім'я, стать, вік, зовнішність і т.ін.) тощо (Янг, К., 2008; Лучинкіна, 2013; Асеева, Ю. О., 2020).

Аналіз суб'єктивних чинників зазвичай ґрунтується на наукових традиціях біопсихосоціального підходу, якого дотримуються й українські дослідники Л.П. Журавльова, О.В. Камінська, Є.І. Ісаєв, Т.О. Ісакова, А.І. Лучинкіна, Л.А.Найдьонова, О.В.Петрунько, О.Я.Чебикін та інші автори. Згідно з цим підходом у розвитку того чи того розладу мають місце три групи чинників: фізіологічні, психологічні та соціальні.

Фізіологічні чинники (обтяжена спадковість, хронічні хвороби, органічні ураження мозку та ін.). Дослідження сімей, де в одного з членів була виявлена залежність, засвідчують, що адиктивні форми поведінки властиві не тільки пацієнтові, а й, як правило, одному з батьків (частіше – батькові). Адиктивна поведінка може виявлятися і в таких формах, як трудоголізм (38,7%); надцінні захоплення, в т.ч. «параноя здоров'я» (22,6%); алкоголізм (16,1%); гемблінг (12,9%); релігійний фанатизм (9,7%) тощо (Асеева, Ю. О., 2020). За даними досліджень А. Лембке, нейробіологічні причини виникнення будь якої залежності полягають в порушенні дофамінового обміну (або генетично успадкованого дефіциту таких нейромедіаторів як дофамін). Відомо, що стан залежності активує комбінацію частин мозку, пов'язаних із задоволенням («шлях задоволення»). При цьому в кровообігу зростає кількість дофаміну та деяких інших хімічних речовин. З часом виникає толерантність і потреба в посиленні стимуляції центру винагороди в корі головного мозку для уникнення стану абстиненції (Лембке, А., 2022).

Психологічні чинники (тип мотивації, тип акцентуації, особливості емоційної сфери, наявність психологічних травм, гедоністичні настанови, недостатність вольових функцій, прагнення

самоствердження тощо). Як свідчать дані польових досліджень, серед підлітків з Інтернет-адикцією переважають особи з шизоїдним (29,8%), істероїдним (19,3%), лабільним й епілептоїдним (по 12,3%) типами акцентуації. Рідше простежувалися нестійкі й психастенічні акцентуанти (по 7%) і в одиничних випадках астено-невротичні (5,3%) і гіпертимні (3,5%). Переважання шизоїдних акцентуантів серед Інтернет-адиктів автори пов'язують із особливостями діяльності в мережі – певний відхід від реальності, що властивий шизоїдам (Большот, Т. Ю., 2004; Асеева, Ю. О., 2020).

Саме психологічні особливості людини, а насамперед її потреби, сприяють (або, навпаки, не сприяють) перетворенню природного для неї захоплення на адикцію. Користувачі інтернету знаходять там можливості для задоволення усіх своїх потреб – як базових (дійсно важливих для особистого розвитку), так і так званих «квазіпотреб». До базових потреб належать 1) фізіологічні (замовлення бажаної їжі та напоїв через Інтернет; звернення до інтернет-ресурсів еротичного змісту, задоволення статевих потреб); 2) екзистенційні (потреба в безпеці, автономії та самостійності, відчуття контролю і володіння ситуацією); 3) комунікаційні (у безпечній комунікації з іншими, в збереженні автономії та самостійності, в отриманні відчуття контролю й володіння ситуацією); 4) соціальні (спілкування, причетність до певних соціальних груп, встановлення нових соціальних зв'язків, участь у спільній діяльності тощо); 5) розважально-дозвіллеві (online-ігри, інтернет-шопінг, інтернет-серфінг); 6) престижно-самопрезентаційні (інтернет-ресурси дають змогу оприлюднювати результати своєї творчості – від фотографій до віршів і т.п., знайомитись з творчістю інших користувачів, задовольняти потребу в самоповазі та повазі з боку інших, схваленні й визнанні, в успіху і високій оцінці); 7) фінансово-монетизаційні (купівля і продаж в інтернеті матеріальних речей і духовних продуктів власної

діяльності); 8) духовні (можливості презентувати себе в інтернет-середовищі, самоактуалізації та самовираженні в частині реалізації потенційних можливостей з розвитку власної особистості: приймати рішення, досягати поставлених цілей, ризикувати, брати на себе відповідальність, виявляти лідерство, керувати іншими) тощо (Петрунько О.В., 2011; Асеева, Ю. О., 2020).

Відома дослідниця інтернет-адикції К. Янг переконливо доводила в своїх наукових працях, що формування цієї залежності пов'язане з певним типом особистості, який отримав назву «залежний тип» і який вона відносила до окремої «групи ризику» (Янг, К., 2008). За К.Янг, ці особи мають відповідні психологічні характеристики, і це апріорі спрямовує їх на шлях узалежнення і зрештою робить їх залежними від чого завгодно і зловживання будь-чим (шкідливими речовинами, спілкуванням з тою чи тою людиною, їжею, інтернетом тощо. Такими рисами насамперед є: особистісна незрілість, несформовані моральні норми, невизначені духовні й інтелектуальні цінності, несамостійність, безвідповідальність, пасивна життєва позиція, страх і тривога, відчуття меншовартості, уразливість до критики, відмова від ухвалення рішень тощо (Янг, К., 2000).

Соціальні чинники, або чинники соціального середовища, тісно пов'язані з існуванням та соціалізацією людини в її соціокультурному, політичному й економічному просторі, особливо в умовах послаблення необхідних дій з боку державних інститутів, при відсутності належних програм розвитку суспільства, програм його оздоровлення, в т.ч. програм з розвитку інформаційної компетентності всіх його учасників. Соціальні чинники, серед яких є соціокультурні, політичні й економічні, активують ескалацію численних психосоціальних конфліктів і криз, і в такому разі знов постає питання про відповідальність державних інституцій, навіть попри війну: в соціумі є потреба й необхідність не лише

інформувати населення про чинні події, а й прогнозувати свій перспективний розвиток.

До соціальних чинників появи інтернет-адикції можна відносити велику їх групу, яку умовно визначимо як **чинники сімейного виховання та соціалізації**. Цю групу чинників можна було б означити як соціально-психологічні, однак, виходячи з того, що сім'я – це первинна соціальна група, де дитина набуває практики соціальних комунікацій, зробимо наголос на саме на цьому аспекті внеску сім'ї у виховання дитини, розвиток її особистості та в її соціалізацію. Насамперед цими чинниками є стиль сімейного виховання і батьківське ставлення: 1) гіперопіка у вихованні, оранжереїнні умови, формування магічного мислення, патогенні способи формування психологічних «прив'язок» тощо; 2) надмірні вимоги, гіперсоціальна орієнтація, гіперкритичність та відсутність підтримки з боку батьків тощо; 3) брак емоційної підтримки й емоційного обміну в сім'ї, непрогнозована емоційна поведінка, непослідовність у вихованні; 4) гіпоопіка, або потуральницький стиль виховання, брак уваги з боку батьків, байдужість до дитини тощо; 5) адиктивні розлади у батьків чи в інших членів сім'ї; 6) сімейне виховання в умовах підвищеної агресії, непорозуміння, перманентного психологічного конфлікту; 7) виховання в умовах гіперпротекції, жорсткого контролю та психологічного тиску з боку батьків чи інших членів сім'ї. Усе це призводить до стійкого психологічного дискомфорту в дитини і виникнення неї стійкого бажання відсторонитися, «втекти» в інший, кращий світ, нехай у віртуальний, де значно комфортніше, ніж у реальному житті (Петрунько О.В., 2011).

Будь-яка залежність, в т.ч. й інтернет-адикція, не виникає раптово. Навпаки, вона формується відносно повільно, і в разі присутності поруч з потенційним адиктом уважного спостерігача очевидну динаміку її формування не можна не помітити. Етапи формування інтернет-адикції відрізняються між собою кількісними (мірою вираженості розладу) і якісними

(неоднаковою симптоматикою, яка прогресує) показниками.. Перший етап – надмірне (як за часовими, так і за емоційними показниками) захоплення мережею, нездоланне бажання спілкуватися в соцмережах чи просто перебувати онлайн без будь-яких чітких цілей, просто для задоволення і підтримання позитивного емоційного стану. Другий етап – радість від перебування в інтернеті і міжособистісні стосунки там поступово зменшуються, виникає і зростає психологічний дискомфорт і напівусвідомлене розуміння, що щось не так, однак зупинити це не вдається, тому потенційний адикт приховує від близького оточення і від себе самого реальний час щоденного перебування в інтернеті. Третій етап – час проведення в інтернеті збільшується, втрачається самоконтроль не лише над використанням інтернету, а й над перебігом свого життя в цілому. З'являються ознаки порушення пам'яті й уваги, знижується фізична і розумова працездатність, є ознаки емоційної нестабільності, порушуються сон і харчування, зростає тяга до стимуляторів настрою (кава, алкоголь тощо). Четвертій етап – зростають ознаки соціальної дезадаптації: постійне незадоволення собою, своїм життям, світом в цілому, критичне зниження фізичної і соціальної активності, соціальна ізоляція, сімейні проблеми тощо. Провідні емоційні відчуття – тривога, страх, занепокоєння, дискомфорт, дистимія, депресія. І навіть доступ до Інтернету й гаджетів не полегшує цей стан. Руйнуються психіка і організм адикта. Виснажені його життєві ресурси (Griffiths, M. D., Kuss, D. J., Billieux, J., Pontes, H.M. (2016); Янг, К. (2008).

Цю динаміку міг би відстежити і сам потенційний адикт, якщо б він мав чіткі уявлення про ознаки адикції та кожному етапі її формування та її негативні наслідки. Проте, покладатися на його самоусвідомлення і самоконтроль навряд чи доцільно, тому що в першу чергу в його свідомості «вимикаються» усі контролюючі функції (рефлексивні, емоційно-вольові, самоорганізаційні тощо).

Отже, він стає двічі залежним: від комп'ютера і від зовнішньої психологічної допомоги з подолання інтернет-залежності. А відтак відповідальність за стан його фізичного, психологічного і соціального здоров'я покладається на сторонніх осіб (батьків, друзів, колег, фахівців, інших сторонніх споглядачів). На що адикт, як апіорі залежний тип, свідомо чи підсвідомо й очікував! Тепер він перетворюється на Агресора, а ви стаєте Жертвою, от і шукайте собі Рятівника! Цю думку гарно унаочнює класичний трикутник Карпмана, де якнайкраще представлено стосунки між Жертвою, Агресором і Рятівником в драматичній історії розвитку залежних стосунків цього типу (Петрунько, О.В., Паціора, Г.М., 2023).

Так чи інакше в інформаційних суспільствах дедалі гостріше постають питання не лише про грамотну інформаційну просвіту усіх його цільових аудиторій щодо існуючих інформаційних небезпек, а й про необхідність компетентного інформаційно-психологічного супроводу цих аудиторій (політико-ідеологічних, соціокультурних, демографічних, професійних тощо) з убезпечення їх від цих небезпек (Найдьонва Л.А., 2007; Петрунько, О.В., 2011; Асеева, Ю. О., 2020). І це має починатися з освіти фахівців, які безпосередньо працюють з сім'єю і надають професійну допомогу не лише особам з інтернет-адикцією, а й близькому їм соціальному оточенню (яке страждає не менше, а можливо і значно більше, ніж сам адикт), а й про необхідність системної підтримки в цьому питанні з боку суспільства і держави на рівні законодавчих рішень. Не випадково нині поширена думка, що в практиці психологічної допомоги адиктам головне – не тип їхньої адикції, а особистість адикта та засвоєний ним з дитинства стиль соціальної поведінки. Саме це і має бути фокусом уваги практичних психологів, які опікуються цим питанням. Адже, як вже наголошувалося, адиктивна особистість відзначається незрілістю, невиразністю інтелектуальних

та духовних інтересів, незрілими моральними нормами, безвідповідальністю і разом з цим надзвичайно сильними егоїстично-гедоністичними потягами. Адикт погано переносить вимоги і труднощі повсякденного життя та кризові життєві ситуації і маскує це під «комплексом недолюбленої дитини». Він – ще той маніпулятор, який прагне уваги і поваги в будь-який спосіб!

Для різних цільових груп адиктів ефективні неоднакові засоби психологічної допомоги, як індивідуальні, так і групові, в т.ч. і ті, що поєднуються з медикаментозною терапією. Та найефективнішою є групова психотерапія, в процесі якої відбуваються відновлення інтересів і цікавості до життя, формування значущих цілей і цінностей, відродження позитивної мотивації до традиційних та розвиток нових соціально значущих діяльностей, актуалізація почуття відповідальності за кожен мить свого життя. Корисним є опанування техніками тілесно орієнтованої терапії, емоційної стабілізації, майндфулнесу та ін. Нині теоретиками і практиками світового рівня, зокрема й українськими, розроблено й апробовано чимало програм психологічного супроводу осіб з інтернет-адикцією. Так загально визнано, що в особливо складних випадках адикт може потребувати спеціального, в т.ч. стаціонарного лікування, де поєднуються активні медичні інтервенції з психотерапією та соціотерапією, поступовий перехід від медикаментозного режиму до традиційної клініко-психологічної реабілітації. Зокрема дедалі більшої популярності набуває так званий «цифровий детокс», або терапія з елементами включення в процеси навчання й у трудову діяльність з жорстко обмеженим доступом до інтернету в спеціально створених таборах та хаймах.

Висновки.

1. У світовому психологічному дискурсі сформовано уявлення про інтернет-адикцію як про: 1) спосіб деструктивної психологічної сепарації та соціальної ізоляції потенційних адиктів від

реального життя («втеча від реальності»); 2) процес, який має чинники, прогнозовану негативну динаміку розвитку та очікувані деструктивні результати і трендує в напрямку від захоплення і отримання природного задоволення до недоцільного, безглузкого витрачання часу на задоволення гедоністичних потреб, що згодом перетворюється страждання.

2. Уявлення науковців і практиків про різні типи залежностей, у т.ч. і про інтернет-адикцію, ґрунтуються на визнанні дії певного набору фізіологічних, психологічних та соціальних чинників, що сприяють формуванню апріорі «залежного типу особистості», рисами якого є: психофізіологічна та психологічна нестабільність, особистісна незрілість та несамостійність, тривожність та уразливість до критики, страх бути відхиленим референтним соціальним оточенням, відмова від прийняття рішень та відповідальності за їх реалізацію й отримані результати.

3. Формування інтернет-адикції (як особистої сепарації і соціальної ізоляції) коригується низкою індивідуальних та соціально-психологічних обставин, які істотно ускладнюють ситуацію, як от: 1) розвиток адикції обтяжується браком мотиваційно-вольових функцій, навичок самоаналізу, саморегуляції й самоконтролю; 2) основною мотивацією соціальної участі адикта є задоволення гедоністичних потреб без урахування віддалених у часі негативних наслідків його поведінки, і при цьому це стає дедалі очевиднішим; 3) ігнорування адиктом моральних і соціальних норм поведінки та співбуття з іншими; 4) емоційна нестабільність, і в т.ч. втрата емоційних зв'язків з близьким оточенням; 5) байдужість до свого психологічного і соматичного здоров'я, до себе самого, до своїх близьких і друзів, і небажання змінювати цей спосіб життя навіть пропри очевидні симптоми негараздів в тих чи тих або й в усіх його сферах.

4. Засоби профілактичної психологічної допомоги потенційним адиктам можуть бути ефективними лише в

разі, якщо вони реалізуються на всіх рівнях включення реципієнтів, серед яких – потенційні адикти) в інформаційний простір (інтернет-простір). Ці засоби мають бути ретельно розробленими і придатними для впровадження: 1) у повсякденній практиці сімейної соціалізації (в житті сім'ї як першої соціальної групи з її сімейними традиціями, типовими знаками й обставинами); 2) у практиці референтних соціальних стосунків у близькому соціумі (в малих соціальних групах), де є відповідальні дорослі (учителі, вихователі, однолітки, інші значимі особи); 3) у практиці

соціального життя на державному рівні, і державні інститути – це чи не найресурсніший і найвідповідальніший суб'єкт інформаційного простору, від якого залежить якість інтернет-соціалізації і здоров'я нації в цілому.

Означені питання актуалізуються в умовах соціальних та інших криз і катаклізмів, і саме кризові умови буття розширюють потік свідомості між «страхом» і «нудьгою» та перспективи досліджень складних соціально-психологічних феноменів, до яких належить і феномен інтернет-адикції.

Література:

1. Kuss, D. J., Griffiths, M. D., & Binder, J. F. (2013). Internet addiction in students: Prevalence and risk factors. *Computers in Human Behavior*, 29(3), P. 959–966.
2. Griffiths, M. D., Kuss, D. J., Billieux, J., Pontes, H.M. (2016). The evolution of Internet addiction: A global perspective. *Addictive Behaviors*. № 53. P. 193–195.
3. Асєєва, Ю. О. Кіберадикція як проблема ХХІ століття: монографія. Одеса: ННВК «АТБ», 2020. 414 с.
4. Петрунько, О.В. (2023). Аксіопсихологія та аксіогенез особистості в умовах соціальної кризи. *Вчені записки Університету «КРОК»*. №1(69). С. 171–187.
5. Goldberg, A. *Internet Addiction Disorder*, 1995. <http://www.cog.brown.edu/brochure/people/duchon/humor/internet.addiction.html>
6. Янг, К. (2008). *Діагноз – Інтернет-зависимість*. СПб: Мир Інтернет, 2008. С. 24–29.
7. Петрунько, О.В. *Діти і медіа: Соціалізація в агресивному медіасередовищі: Монографія*. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2011. – 480 с.
8. Ботьбот, Т. Ю. Фактори ризику розвитку комп'ютерної залежності в осіб молодого віку. *Український вісник психоневрології*. Київ, 2004. Т. 12. № 4(41). с. 75-80.
9. Лембке, А. Дофамінове покоління. Де межа між болем і задоволенням. К.: Лабораторія, 2022. 217 с.
10. Петрунько, О.В, Паціора, Г.М. (2023). Особливості віктимної поведінки молоді. *Вчені записки Університету «КРОК»*. №2(70). С. 159–165.
11. Найдьонова, Л.А. (2007). Рефлексія віртуальності – новий підхід до формування медіа-та-інформаційної грамотності (МІГ) / Тези доповідей Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми». Режим доступу: http://www.psy-science.com.ua/Konferenciya_2012_05_28.htm
12. Лучинкіна, А.І. Психологія інтернет-соціалізації особистості. Сімферополь: ВД «Аріал», 2013. 356 с.
13. Synhaivska, I., Gulko, G. (2021). The Impact of the Pandemic on the Level of Students Anxiety. *Proceedings of the International Conference on Economics, Law and Education Research*. K.: Atlantis press. P. 75–79.

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНИХ ПРОБЛЕМ В ШЛЮБНИХ ПАРТНЕРСЬКИХ СТОСУНКАХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Ірина Сингаївська¹, Наталія Осауленко²

¹Кандидат психологічних наук, професор, директор ННІ психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: irinas@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6802-0081>

²Магістрант, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: nataliya.osaulenko@gmail.com

FEATURES COMMUNICATIONAL PROBLEMS IN MARRIAGE PARTNERSHIP OF FORCED MIGRANTS DURING THE WAR TIME

Iryna Synhaivska, Nataliia Osaulenko²

¹PhD (Psychological sciences), Professor, Director of the Academic and Scientific Institute of Psychology, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: irinas@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6802-0081>

²Master's degree student, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: nataliya.osaulenko@gmail.com

Анотація. Стаття присвячена дослідженню особливостей і чинників виникнення комунікативних проблем у сімейних парах вимушених переселенців у ситуації війни. Розкрита та описана сутність проблеми комунікації в шлюбній парі та визначено передумови виникнення комунікативних проблем. Наведений короткий аналіз зовнішніх та внутрішньоособистісних чинників виникнення комунікативних проблем у шлюбних стосунках загалом, та у гострих стресових ситуаціях, до яких відносимо війну, зокрема. Так, загалом до зовнішніх причин відносимо: соціально-групову несумісність, рольові протиріччя і протиріччя між потребами, цінностями, мотивами та інтересами партнерів. Внутрішньо-особистісні причини виникнення комунікативних проблем включають: психологічну несумісність, індивідуальні особливості партнерів та прояв їхніх особистісних характеристик. Також визначено ряд закономірностей, які вказують на проблеми в комунікації подружжя: усвідомлена або неусвідомлена боротьба за комунікаційний канал; парадоксальна комунікація; неконгруентність; маніпулювання партнером шляхом комунікативних прийомів; виникнення комунікативних бар'єрів; замаскована комунікація. До зовнішніх впливів війни відносимо гуманітарну кризу, відсутність відчуття безпеки, втрату звичного соціального оточення. Наведені типові особливості психічних станів особистості, обумовлених вимушеним переселенням: порушення афективної сфери («емоційне отупіння», замкненість, пригніченість, роздратованість, аутоагресія, нездатність відчувати радість, почуття провини, сорому); порушення та специфічні риси когнітивної сфери (погіршення пам'яті, мислення, концентрації уваги, прояви неухважності та забудькуватості, поява безсоння та кошмарів, часте згадування психотравмуючих подій); порушення поведінки (непослідовність, непередбачуваність поведінкових проявів, надмірна обачливість, переляк і афектація як реакція на незначні стимули). Проведено емпіричне дослідження впливу війни та вимушеного переселення на шлюбні стосунки переселенців загалом та на комунікацію в них зокрема.

Ключові слова: переселенці; шлюбна парна комунікація; війна як чинник гострого дистресу; комунікативна проблема.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 3; бібл.: 19

Annotation. The article is dedicated to research of features and factors of origin of communicative problems in the pairs of forced migrants in the situation of war. The essence of problem of communication in a married couple as well as pre-conditions of origin of communicative problems are exposed and described. Short analysis of external and intrapersonal factors of origin of communicative problems in marriage relations is maintained both in general and in situations of acute distress, which is war, in particular. So, in general, external causes include: social-group incompatibility, role contradictions and contradictions between needs, values, motives and interests of partners. Intrapersonal causes of communication problems include: psychological incompatibility, individual characteristics of partners and manifestation of their personal characteristics. A number of regularities have also been identified that indicate problems in the communication of spouses: conscious or unconscious struggle for the communication channel; paradoxical communication; incongruity; manipulation of the partner through communicative techniques; emergence of communication barriers; disguised communication. The external effects of war include the humanitarian crisis, the lack of a sense of security, and the loss of the usual social environment. Typical features of mental states of the individual caused by forced resettlement are given: disturbance of the affective sphere ("emotional numbness", withdrawal, depression, irritability, auto-aggression, inability to feel joy, guilt, shame); disorders and specific features of the cognitive sphere (deterioration of memory, thinking, concentration of attention, manifestations of inattention and forgetfulness, the appearance of insomnia and nightmares, frequent recall of traumatic events); behavioral disturbances (inconsistency, unpredictability of behavioral manifestations, excessive caution, fright and affectation as a reaction to minor stimuli). An

empirical study of the impact of war and forced resettlement on marital relationships of displaced people in general and on communication in them in particular was conducted.

Keywords: *displaced persons; marital couple communication; war as a factor of acute distress; communication problem.*

Formulas: 0; **fig.:** 0; **tabl.:** 3; **bibl.:** 19

Постановка проблеми.

Повномасштабна війна на території України поглибила кризу та нестабільність у державі, що розпочалася ще у 2014 році.

Воєнні дії, окупація, вимушена міграція, роз'єднаність сімей, економічні та соціальні проблеми адаптації в умовах переселення разом із внутрішньо-особистісними – можливим гострим чи пост-травматичним стресовим розладом (ПТСР), в умовах внутрішньої та суспільної кризи, мають значущий вплив на розвиток дистресу, можливий розвиток порогових станів та психічних розладів. В таких умовах інститут сім'ї, як соціальний суб'єкт, зазнає значного тиску та впливу, результатом якого є погіршення якості комунікації, розвиток конфліктів, погіршення благополуччя та загальної задоволеності стосунками в сімейних парах. Саме воєнний контекст і визначає актуальність дослідження особливостей шлюбної парної комунікації переселенців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема комунікації в шлюбних партнерських стосунках розглядається в дослідженнях С. Гуцола, А. Федосової, Н. Жукової, М. Заболотної, І. Сингаївської, О. Лукаш, О. Петрунко, Ю. Мохнач; вплив війни на індивідуальність, екзистенційну та духовну кризу особистості та стан переселенців описували в своїх роботах О. Демчук, Ю. Живоглядів, Л. Карамушка, В. Кердивар, О. Зубченко, Я. Каплуненко, С. Копилов, Т. Меліченко, Ю. Александров, Л. Бахмутова, І. Сингаївська, З. Спринська, Н. Жукова; основи та підходи у консультуванні сімей з порушеннями комунікації базуються на підходах В. Сатір, Д. Готмана, Х. Хендрікса і Х. Гант, В. Вацлавіка, А. Федосової, С. Мінухіна, Н. Пезешкіана.

Комунікація є цілісним явищем зі складною структурою і вивчається крізь призму різних концепцій та орієнтацій. З

точки зору механістичного підходу, комунікація – це скоординований процес формування та передачі інформаційного повідомлення реципієнту. Діяльнісно-інтеракційний підхід трактує комунікацію як взаємодію або спільну діяльність учасників, у процесі якої приймаються узгоджені рішення та дії.

Встановлено, що комунікація – це не тільки процес обміну інформацією, а й взаємодія між суб'єктами на різних рівнях (особистісному, когнітивному, емоційному та ідейному). Комунікація є основним інструментом конструювання особистісної ідентичності і базується на низці засобів, за допомогою яких сприйняття, ідеї, знання і настрої, засновані на суб'єктивному досвіді, передаються співрозмовнику. Для того, щоб комунікація відбулася, повинні бути дотримані наступні умови: наявність щонайменше двох осіб (комунікатора та реципієнта), інформаційного повідомлення, каналу комунікації та зворотного зв'язку.

Комунікація в сім'ї – це міжособистісна комунікація, специфічними характеристиками якої є інтенсивність емоцій та інтенсивність інформаційного потоку. Ефективність комунікації в парі визначає гармонійні стосунки та взаєморозуміння. Комунікація вважається ефективною лише тоді, коли результати пропорційні витраченим зусиллям. Загалом, будь-яка комунікація має інформаційний, ціннісний та емоційний вплив, який у разі успіху призводить до певних змін у світогляді, думках та установках партнера.

Порушення комунікації між партнерами спричиняють відхилення у стосунках, призводять до непорозумінь та конфліктних ситуацій, а також деструктивно впливають на особисте самопочуття, самооцінку та психофізичний стан. Причинами комунікативних розладів є:

- перенасичення каналів комунікації допоміжними функціями, формування хибних уявлень про партнера;
- одностороннє спілкування без зворотного зв'язку;
- переключення уваги на інший предмет, звинувачення або критика партнера;
- спотворення істинного змісту повідомлення і приховування;
- уникнення розмови;
- повідомлення деяких суперечливих суджень.

Науковець О. Столярчук під комунікативною проблемою у партнерських стосунках розуміє ситуацію, коли один член сім'ї має певну конкретну потребу, а її задоволення залежить від іншого члена сім'ї.

На думку І. Фурди, різного роду порушення комунікації у парі обумовлюють:

1. Психологічна несумісність партнерів (нездатність партнерів знаходити компроміс, невміння один одному поступатися, розбіжність мотивів діяльності та інтересів).
2. Адиктивна поведінка одного із партнерів.
3. Проблема фінансового забезпечення (дуже часто у парах виникають конфлікти з приводу матеріальних благ, які призводять до кризового стану).
4. Незадоволення потреб одного із партнерів.
5. Низький рівень комунікативної компетенції, невміння вирішувати комунікативні проблеми.
6. Відсутність між партнерами взаємопідтримки, взаємоповаги.
7. Неприйняття свого «Я», особистості партнера, поведінки в стосунках з партнером (Фурда І., 2021).

У роботах Л. Петровської, Г. Андрєєвої, Е. Ейдеміллера, К. Вацлавіка, В. Сатір, К. Роджерса, Т. Гордона визначені як загальні принципи та чинники ефективної комунікації в сім'ї, так і специфічні правила (Бахмутова Л., 2022):

- відкритість комунікації;

- висока активність комунікації, що забезпечує інтенсивне обговорення значущих для членів сім'ї проблем;
- необхідний ступінь саморозкриття в процесі спілкування;
- погодженість уявлень про сімейний уклад, спільність сімейних цінностей, адекватність сімейної самосвідомості, погоджена цілісність системи «Ми»;
- конгруентність вербальних і невербальних повідомлень;
- сенситивність до висловлень партнера, використання техніки активного слухання зі зворотним зв'язком;
- безоцінність і емпатійне прийняття партнера як умова позитивного розвитку емоційних відносин у сім'ї, створення атмосфери психологічної безпеки й гармонізації образу Я партнера;
- прояв любові, взаємної емпатії й підтримки, поваги партнера, що особливо важливо в кризових періодах життєвого циклу сім'ї й при виникненні стресових, фруструючих і проблемних ситуацій;
- формування сімейної мови – певних погоджених сімейних символів, традицій, норм. Існує погоджена мова поглядів, міміки, жестів, поз. Сімейні реліквії – предмети, пов'язані з певними «знаковими» подіями сім'ї, – також виконують важливу функцію стабілізації сімейного спілкування, взаємодії й формування сімейної самосвідомості, що задає нормативність життя сім'ї.

Тож важлива умова успішної комунікації партнерів – вміння розмовляти про свої стосунки, тобто здатність до вербальних особистих контактів, але в той же час й уміння спілкуватися на невербальному рівні. Успішності комунікації сприяють такі риси характеру, як адаптивність, зрілість, гнучкість, реалізм в оцінці оточуючих, реальність самооцінки, самостійність, автономність, товариськість, природність, самоповага.

Особливі труднощі в спілкуванні виникають при наявності таких рис особистості, як агресивність, егоїзм, нездатність до співпереживання, нереалістичні очікування, невміння і небажання адаптуватися до навколишнього

оточення, сприймати його таким, яке воно є.

Порушення міжособистісного спілкування – одна з найбільш актуальних проблем сімейного функціонування. Виділяють наступні види порушень міжособистісної комунікації в сім'ї (Сингаївська І., Мохнач Л., 2022):

- 1) суперечливість вербальної й невербальної комунікації;
- 2) виникнення комунікаційних бар'єрів;
- 3) маніпулювання партнером у процесі комунікації, зловживання керуванням комунікацією (Е. Берн);
- 4) порушення й викривлення передачі почуттів (В. Сатір);
- 5) «відхилена» комунікація;
- 6) парадоксальна комунікація;
- 7) «замаскована» комунікація – містифікація (Р. Ленг);
- 8) боротьба за комунікаційний канал.

На думку С. Дмитрієвої, найбільший вплив на комунікацію чинять внутрішні (суб'єктивні) чинники:

- особливості емоційно-динамічної сфери обох партнерів (темперамент та його сумісність, стабільність-нестабільність емоційного стану, настроїв у момент комунікації);
- особливості спрямованості обох партнерів під час комунікації (їхні цінності, інтереси, потреби, бажання тощо);
- особливості пізнавальної діяльності партнерів (загальний рівень знань, обізнаності, інтелекту, обсяг кругозору);
- особливості, що визначають стратегію міжособистісної взаємодії партнерів у процесі комунікації (стиль подачі інформації, психологічна готовність до діалогу, психологічний клімат у сім'ї (Дмитрієва С., 2010).

Більш узагальнено основні причини конфліктів і комунікативних проблем у сім'ї розглядають І. Сингаївська та Ю. Лукаш. До таких вони відносять: обмеження одним із партнерів свободи дій чи самовираження іншого; адиктивну поведінку одного із членів сім'ї; наявність протилежних бажань та інтересів; суб'єктивну обмеженість можливостей для задоволення потреб одного із членів сім'ї;

авторитарний тип сімейних взаємовідносин; втручання родичів; наявність важких матеріальних проблем у родині; сексуальну дисгармонію партнерів (Лукаш Ю., Сингаївська І., 2020).

До зовнішніх причин проблем у сім'ї відносять економічні умови функціонування сім'ї, а також економічну, політичну, соціальну ситуацію в країні, що значною мірою впливає на внутрішньо-сімейні стосунки.

Сукупність зовнішніх причин доповнив М. Козирев, виділивши протиріччя подружніх ролей, протиріччя між потребами, цінностями, мотивами та інтересами (Козирев М., 2014).

Війна є складною кризовою ситуацією – різким переломом у звичному соціальному житті і психічних процесах особистості. Дослідник С. Копилов дав визначення війні в Україні, як протистояння «всезагально-ціннісного характеру, що вимагає від кожної особи чіткої ціннісно-сміслової орієнтації, самовизначення і часом – жорсткого вибору» (Копилов С., 2022)

Травматичні події війни і переміщення людей до більш безпечного місця мають деструктивні та тривалі у часі наслідки для психічного здоров'я особистості, а вплив повоєнних стресових чинників здатний їх підсилювати. Науковці О. Демчук і В. Золотарьова довели, що війна не лише впливає на психологію її учасників та свідків у період її ведення, а й тривалий час після завершення залишає відбиток у свідомості та поведінці особистості.

Вивчаючи екзистенційні проблеми особистості в умовах кризового стану, Ю. Каплуненко визначила, що переживання травмуючих подій супроводжується:

- руйнуванням довготривалих цілей;
- нарощуванням сумніву стосовно власних цінностей, установок і переконань;
- почуттям безпорадності і страхом;
- втратою «довіри до життя»;
- зниженням соціальної активності та самоконтролю;

– нестійкістю і непередбачуваністю поведінкових реакцій (травмований може проявляти агресію, підвищену конфліктність, замкнутість або суїцидальні схильності) (Каплунович Я., 2017).

Дуже часто у стані війни в особистості розвиваються ознаки екзистенційної (онтологічної) провини у вигляді жалю за не реалізовані можливості. Для неї характерними є наступні особливості:

- екзистенційну провину в певній мірі відчують всі, але у стані війни вона загострюється;
- значною мірою впливає на світогляд і самосприйняття особистості;
- з'являється шляхом аналізу зробленого або не зробленого вибору;
- самостійне спростовування і витіснення цього стану з часом призводить до невротичної провини патологічного характеру.

Часто у внутрішньо переміщених осіб проявляється так званий «синдром жертви» – особистісна риса, при якій людина вважає себе жертвою обставин, інших людей. Подібна поведінка доводиться до автоматизму і стає невід'ємним елементом стилю життя особистості.

Перебравшись подалі від воєнних дій, особистість завершує певний фрагмент свого життя і переходить на новий його відрізок. Такий перехід вимагає певної сукупності психологічних ресурсів, адже від адекватного усвідомлення нових реалій залежить якість такої трансформації і ефективність комунікації.

Вивчаючи особливості соціально-психологічної адаптації людей, які виїхали за кордон та тих, які лишилися в Україні під час війни, І. Сингаївська та Л. Мохнач визначили, що процес адаптації для переселенців є стресогенним чинником, внаслідок чого спостерігаються особистісні зміни, зниження самооцінки, ломка стереотипів, ціннісних орієнтацій та соціальних установок. Автори наголошують, що в даній ситуації важливим є не лише правильне формування соціального середовища, яке створить комфортні соціально-психологічні умови

для вимушених переселенців, а й психологічна підтримка з боку фахівців, що дасть змогу пом'якшити виникаючі труднощі соціально-психологічної адаптації переселенців, сприяти їх інтеграції у приймаючий соціум (Сингаївська І., Мохнач Л., 2022).

Міжособистісна комунікація в шлюбі детально проаналізована багатьма дослідниками та підходами. Проте війна та вимушене переселення створюють новий контекст впливу на інститут сім'ї та комунікацію в парі зокрема. Відтак, з'являється проблема дослідження впливу гострого стресу, яким є війна, на процеси комунікації в шлюбних стосунках переселенців.

Особливого значення проблема порушень комунікації набуває під час війни, яка виступає потужним психотравмуючим фактором. Особистість в таких умовах може охопити відчуття повної неспроможності впливати на своє життя, що призводить до відчуження. Для людини втрачає сенс її система цінностей, час згортається, а побудова планів на майбутнє втрачає актуальність. Знаходячись в екзистенційному вакуумі, особистість не відчуває підтримку з найближчого оточення і соціального середовища, а її стан можна охарактеризувати як самотність та фрустрація.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає в представленні емпіричного дослідження особливостей комунікації в шлюбних стосунках вимушених переселенців під час війни.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання наступних завдань:

1. Дослідити вплив війни та вимушеного переселення на стосунки та комунікацію в шлюбних парах переселенців.
2. Довести чи спростувати взаємозв'язок війни та переселення, як чинників гострого дистресу та переживання духовної кризи особистості опитуваними, з порушеннями комунікації та проживанням кризи стосунків у парі.

Вклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до визначеної

мети і сформульованих завдань, використано комплекс емпіричних методів дослідження. Для дослідження впливу війни на суб'єктивне самовідчуття та комунікацію в стосунках була використана авторська анкета; для виявлення характеру спілкування між партнерами – методика «Спілкування в сім'ї» (Ю. Альошина, Л. Гозман, О. Дубовська), для кількісної оцінки ступеня реалізації у своєму житті фундаментальних екзистенційних мотивацій і ступеня екзистенційної виконаності в близьких міжособистісних стосунках – тест екзистенційних мотивацій у міжособистісних стосунках «ТЕММС» (В. Шумський); виявлення рівня задоволеності життям у парах переселенців «Шкала оцінки якості життя» (О. Чабан), для виявлення типу взаємодії – тест типу прив'язаності (Дж. Боулбі, М. Ейнсворт, К. Хорні); з метою визначення рівня соціально-психологічної і сексуально-поведінкової адаптації пар – методика оцінки рівня соціально-психологічної і сексуально-поведінкової адаптації пар (Д. Буртянський і В. Кришталь). Статистичне

опрацювання даних здійснювалось за допомогою програмного забезпечення IBM SPSS Statistics.

Для досягнення поставлених цілей проведено експериментальне дослідження за участі 55 осіб. Їх обрано із генеральної сукупності на основі двох головних критеріїв:

1. Перебувають у шлюбі.
2. Хоча б один з партнерів вимушено через війну переселився у більш безпечне місце в Україні, або знайшов тимчасовий притулок в інших країнах.

Усі досліджувані взяли участь в опитуванні добровільно і надали згоду на обробку їх персональних даних.

Соціально-демографічний портрет вибіркової сукупності виглядає наступним чином: респонденти жіночої статі становлять 78,2% вибірки (43 особи), чоловіки – 21,8% (12 осіб). Вік респондентів – від 29 до 57 років; 96% респондентів мають вищу освіту, а 4% – середню спеціальну.

Розглянемо, скільки років партнери перебувають у стосунках (Табл. 1).

Таблиця 1. Тривалість шлюбу респондентів

Тривалість шлюбу	Кількість респондентів
Від 1 до 10 років	27,3%
Від 11 до 20 років	49,0%
Від 21 до 30 років	21,8%
31 рік і більше	1,8%

Тобто, більшість пар знаходяться у стосунках від 11 до 20 років. Це зрілі сім'ї, у яких є налагоджений побут, свої традиції. Вони пройшли кризи одного року, трьох, п'яти, семи і чотирнадцяти років спільного життя. Завдяки диференціації респондентів за тривалістю шлюбу можемо прослідкувати стан комунікації у їхніх сім'ях і виявити, чи впливає на нього тривалість шлюбу, яким є переважаючий тип прив'язаності.

Більшість респондентів виховують дітей. Переважна кількість сімей є малодітними або одnodітними (36 і 27% респондентів відповідно). 28% респондентів становлять багатодітні сім'ї (28%), а найменше – інфертильних, що не мають дітей. На питання, чи змінювали

вони місце проживання після 24.04.2022 року через війну, 80% респондентів відповіли, що виїхали за кордон, 9% переїхали в більш безпечну область України, 7% – залишилися у себе вдома, а місце проживання змінив партнер. 91% опитаних причиною переселення вказали воєнні дії. 2% змінили місце проживання за причин, інших, ніж війна. У рамках дослідження нас цікавлять лише ті респонденти, які вимушено покинули свою домівку.

Виходить, що більша частина опитаних потрапила у нове соціальне середовище, з іншою мовою, культурою і особливостями побуту, що збільшує ймовірність перебування у стані гострого стресу. Особливо критичною ситуацію

можна вважати для пар, які через війну змушені були роз'єднатися – у них підвищена ймовірність розвитку комунікативних проблем (49% пар не перебувають нині разом). Окрім того, 24% батьків роз'єднані зі своїми дітьми, що ще більше поглиблює деструктивні психологічні стани переселенців. Також на

психологічний стан впливає наявність у сім'ї людини з інвалідністю (15% респондентів).

На запитання «Як би ви оцінили якість спілкування з вашим партнером останнім часом?» отримано наступні відповіді (табл. 2).

Таблиця 2. Оцінка якості стосунків

Ваші стосунки:	Кількість респондентів (%)
Дещо покращились	22%
На тому ж рівні	33%
Незначно погіршилися	11%
Погіршилися певною мірою	15%
Значно погіршилися	18%

Як бачимо, майже половина опитаних (46%) відзначили, що їхні міжособистісні стосунки з партнером погіршилися. Вважаємо, що цьому передували і ситуація роз'єднаності сім'ї, і психічні особливості партнерів, які проявилися у ситуації переселення (стан тривоги, напруженості, відчаю тощо).

Відносно часу до 24.02, поруч з партнером майже половина респондентів (45%) емоційних змін не відчують, а от 24% стало важко знайти спільні теми, погіршилося взаєморозуміння з партнером. Паралельно з цим, 18% зазначили про емоційне зближення з половинкою і зменшення кількості конфліктів.

Факт емоційного зближення з партнером деяких опитаних (18% вибіркової сукупності) пояснюємо тим, що ситуація війни і переселення являє собою сильну стресову ситуацію, яка призводить до активізації механізмів почуття прив'язаності. Це підтверджується і вже наявними дослідженнями: під час гострого стресу у людини підвищується рівень

гормону окситоцину, який відповідає за механізми формування почуття прив'язаності і, як наслідок, вони зближуються один з одним під дією різних чинників. У розрізі сімейної пари до таких чинників належать тривалість стосунків, особливості сприймання стресової ситуації, рівень довіри до партнера.

Також у респондентів запитали, чи змінилося (і яким чином) відносно періоду до 24.02 їхнє самопочуття у стосунках з партнером (Табл. 3).

Спостерігається тенденція, що самопочуття у стосунках, як і взаєморозуміння, погіршилося (37% респондентів відзначили певною мірою погіршення). У деяких воно стало настільки нестерпним, що думають про розірвання шлюбу (13%). Ці сімейні пари перебувають у стані дезадаптації і потребують психологічної допомоги у налагодженні взаємовідносин. Майже половина (49%) респондентів навпаки відзначили, що задоволені своїми стосунками, а у 14% – якість взаємодії покращилась.

Таблиця 3. Самопочуття у стосунках з партнером

Критерій оцінки на основі відповідей опитаних	К-ть респондентів (%)	Коефіцієнт
Не змінилось в жодну сторону. На тому ж поганому рівні, що й до війни	5%	0,05
Не змінилось в жодну сторону. На тому ж хорошому рівні, що й до війни	44%	0,44
Погіршилось певною мірою. Але не планую жодних змін	24%	0,24
Значно погіршилось. Не бачу спільного майбутнього. Думаю про розірвання шлюбу	13%	0,13
Змінилось певною мірою в кращу сторону	14%	0,14

Також анкетування показало, що 40% респондентів стали більше обговорювати з партнером проблеми, що виникають у процесі їхньої життєдіяльності. Виходить, що стресова ситуація може бути не лише деструктивним чинником у стосунках, а й чинником згуртування сім'ї, посилення її емоційних зв'язків.

Аналіз результатів застосування методики «Спілкування в сім'ї» Ю. Альошиної, Л. Гозман і О. Дубовської засвідчив:

- роз'єднані пари демонструють нижчий рівень довірливості, ніж ті, хто проживає разом;

- у більшості пар спостерігаються проблеми з порозумінням;

- парам, які довгий час перебувають у шлюбі, характерна легкість у спілкуванні, подібність у поглядах і психотерапевтичність спілкування. У них є сімейні символи і присутня довірливість у взаємовідносинах.

Тест екзистенційних мотивацій у міжособистісних стосунках «ТЕММС» В. Шумського свідчить про переважаючий середній рівень екзистенційної наповненості партнерів (сер. знач. – 88,4 б.). Проте функціональну мотивацію «можливості буття» респонденти оцінюють низько (18,7 б.). Виходить, що в ситуації переселення партнери не відчувають належним чином безпеку, психологічну захищеність, а тому не намагаються знаходити нові можливості у житті.

За функціональною мотивацією «Цінність життя», респонденти демонструють високий рівень (31,5 б.). Переживши психотравмуючі наслідки війни, особистість починає цінувати своє життя, а партнер поряд сприяє виникненню почуття задоволення від нього.

За функціональною мотивацією «самоцінність», респонденти демонструють середній рівень (29,8 б.) Це обумовлюється тим, що кожна особистість прагне відчувати самоцінність, приймати автентичні рішення, що є можливим лише за умов справедливого ставлення до неї з боку партнера. У парах, де переважають здорова комунікація і міжособистісні

стосунки, партнери приймають свій образ «Я», поважають себе і партнера.

Розглянемо залежність екзистенційних мотивацій від якості життя пар переселенців, використовуючи кореляційний аналіз Спірмена (r). Переселенці, які демонструють високий рівень цінності життя, задоволені власною реалізацією ($r=0,678$, при $p<1$), соціальною активністю ($r=0,745$, при $p<1$), станом стосунків з партнером ($r=0,691$, при $p<1$), своїм соціальним статусом ($r=0,587$, при $p<1$). Тут спостерігаємо прямий взаємозв'язок: чим більше особистість усвідомлює цінність свого життя в умовах переселення, тим вище оцінює існуючі в неї соціальні контакти та стосунки. А особи, які мають низький рівень цінності життя, не задоволені жодною сферою свого соціального життя: і стосунками з партнером, і спілкуванням з оточенням, і власним положенням у соціумі.

Те саме стосується і функціональної мотивації «самоцінність». Спостерігається тенденція, що партнери в ситуації переселення оцінюють свою самоцінність на середньому рівні. При цьому спостерігається позитивний кореляційний зв'язок самоцінності з станом здоров'я ($r=0,571$, при $p<1$), гедонією ($r=0,618$, при $p<1$), любов'ю ($r=0,534$, при $p<1$), соціальним статусом ($r=0,726$, при $p<1$). Особистість, яка визнає свою самоцінність, піклується про свого партнера, займається розвитком свого соціального життя та контактів у ситуації переселення. Респонденти, у яких відсутня самоцінність, мають проблеми у стосунках з партнером, оточенням і самими собою (42% респондентів). Вони не вміють радіти життю і схильні потурати власним слабкостям.

З'ясовано, що екзистенційна наповненість життям прямо корелює з рівнем досягнень різного характеру (особистих – $r=0,646$, професійних – $r=0,573$) і її можна вважати одним із чинників, який попереджує виникнення комунікативних проблем у парах переселенців. Виразність низького рівня екзистенційної наповненості життям у респондента, навпаки, тісно корелює з

низькою оцінкою власного здоров'я, особистих можливостей і соціальних контактів, в тому числі й комунікації з партнером.

Отже, встановлено значущі прямі зв'язки між окремими шкалами методик та їх сумарними показниками.

Звертаємо увагу, що на основі проведеного однофакторного дисперсійного аналізу, отримано наступний результат: коефіцієнт F-статистики становить 0,377. Отримане значення не перевищує критичне значення F-статистики для встановленого рівня значущості, що може свідчити про відсутність статистично значущої різниці між середніми значеннями по кожному респонденту.

Таким чином, респонденти, що вимушено переселилися, мають більше порушень у комунікації, ніж ті, хто залишився у звичному для них середовищі. У більшості пар після початку повномасштабного вторгнення Росії на територію України спостерігається погіршення якості комунікації, самопочуття і зниження мотивації до діяльності.

Висновки. На основі проведеного емпіричного дослідження доводиться констатувати, що, попри обґрунтування теоретиками значного впливу війни та вимушеного переселення на особистість,

виникнення та поглиблення кризи як особистості, так і шлюбних стосунків, результати дослідження свідчать про те, що екзистенційна наповненість життя особистості значною мірою визначає задоволеність стосунками та корелює з якістю комунікації в парі. Результати свідчать про високий відсоток низької адаптивності вимушених переселенців до змін, погіршення комунікації на фоні погіршення задоволеності іншими сферами життя. Тому, на наш погляд, важливо проводити педагогічно-терапевтичну роботу з парами переселенців як для зниження рівня стресу та покращення адаптації до нових умов, так і для отримання навичок ефективної міжособистісної комунікації в шлюбних стосунках. Осмислення того, що досвід, отриманий в батьківській сім'ї, не є єдином можливим сценарієм життя. Важливого значення набуває популяризація освітніх та тренінгових програм з сімейної комунікації й ментального та психічного здоров'я серед переселенців, які включали б спеціальні практичні та теоретичні заняття та вправи, підготовлені з урахуванням потреб переселенців та подальші дослідження впливу такої роботи на резильєнтність, загальну задоволеність шлюбними стосунками та екзистенційну наповненість партнерів.

Література:

1. Александров Ю. В. (2022). Особистість в умовах війни. *Особистість. Суспільство. Війна*. №1. С. 1–8.
2. Бахмутова Л., Неска А. (2022). Особливості психологічних порушень серед українських біженців. *Актуальні проблеми психології*. № 22. С. 3- 16.
3. Білик О. В. (2012). Комунікативна форма подружньої дезадаптації. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. №44. С. 38–46.
4. Булах І. С. (2016). Життєва криза як імпульс до самоцінності траєкторії особистісного зростання людини. *Проблеми сучасної психології*. №33. С. 58–68.
5. Веселова Н. П. (2013). Психологічні особливості комунікативних процесів у сім'ї. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Психологічні науки*. №114. С. 21–24.
6. Гурлева Т. С. (2004). Проблеми сімейної комунікації: причини та їх психопрофілактика.

7. Дмитрієва С. М. (2010). Психологічні особливості комунікативних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні. *Вісник ЖДУ ім. І. Франка*. №1. С. 2–7.
8. Живоглядов Ю. О., Носаль Л. Г. (2022). Екзистенційна психологія кризових станів особистості: тривога та вина в переживанні вибору майбутнього. *Вчені записки Університету «КРОК»*. №2. С. 165–172.
9. Заболотня М. Ю. (2019). Невербальна комунікація як складова процесу спілкування. Київ: НМУ ім. О. Богомольця. 51 с.
10. Каплуненко Я. Ю. (2017). Вплив травми на екзистенційну структуру особистості. Екзистенційно-аналітичний підхід до опрацювання психотравматичного досвіду. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. С. 166–174.

11. Карамушка Л. М., Карамушка Т. В. (2022). Емпіричне дослідження особливостей психічного здоров'я вимушених «внутрішніх» переселенців в умовах війни. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. №2 (26). С. 48–59.
12. Козирев М. П. (2014). Комунікативні бар'єри спілкування та шляхи їх подолання. *Науковий вісник ЛДУВС. Серія психологічна*. №1. С. 201–211.
13. Копилов С.О. (2022). Психологічні засади та стратегії комунікативної поведінки в умовах екзистенційного воєнного протистояння. *Вісник національного університету оборони України*. №5 (69). С. 84–89.
14. Кошонько Г. А. (2012). Особливості міжособистісної комунікації в сім'ї. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. №65. С. 195–199.
15. Лукаш Ю. С., Сингаївська І. В. (2020). Особливості структурно-функційних характеристик подружжя з дисфункційними взаєминами. Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: тези доповідей II Міжнародної конференції університету «КРОК». С. 181–183.
16. Поцулко О. А. (2016). Комунікативні девіації вимушених переселенців як вияв психологічного насильства. *Науковий вісник ХДУ. Психологічні науки*. №6. С. 150–154.
17. Сингаївська І. В., Лукаш Ю. С. (2021). Психологічна допомога при вирішенні подружніх конфліктів. *Вчені записки Університету "КРОК"*. № 1 (61). С. 251–257.
18. Сингаївська І. В., Мохнач Л. Ю. (2022). Особливості соціально-психологічної адаптації людей, які виїхали за кордон та тих, які лишилися в Україні під час війни. Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: тези доповідей IV Міжнародної конференції університету «КРОК». URL: <https://conf.krok.edu.ua/SRE/SRE-2022/paper/view/1274>
19. Фурда І. І., Урбановська Т. С., Парфанович І. І. (2021). Порушення комунікації у стосунках дівчини і хлопця. *Науковий вісник Ужгородського університету. Педагогіка. Соціальна робота*. №1. С. 431–434.

РОДОВИЙ КОМПЛЕКС І ТРАДИЦІЇ СВЯТОЇ ВЕЧЕРІ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТА ЕТНОГРАФІЧНИЙ ПОГЛЯД

Разіда Ткач¹, Мирослава Кирильчук²

¹Кандидатка психологічних наук, доцентка кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: razidatkach@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1984-5081>

²Філологиня, письменниця, поетеса, збирачка українських традицій і обрядів, переможниця Міжнародного фестивалю авторської поезії та пісні «Sevama fest», літературна редакторка газети «Вісті Рівненщини», м. Рівне, Україна, e-mail: myroslavka1906@ukr.net

GENEALOGICAL COMPLEX AND TRADITIONS OF THE HOLY SUPPER: PSYCHOLOGICAL AND ETHNOGRAPHIC VIEW

Razida Tkach¹, Myroslava Kyrylchuk²

¹Ph.D. (Psychological sciences), Associate Professor of Psychology Department of «KROK» University, Kyiv, Ukraine, e-mail: razidatkach@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1984-5081>

²Philologist, authoress, poetess, collector of Ukrainian traditions and rituals, winner of the International Festival of original poetry and song "Sevama fest", literary editor of the newspaper "Visti Rivnenshchyny", Rivne, Ukraine, e-mail: myroslavka1906@ukr.net

Анотація. У статті запропоновано психологічний і етнографічний погляди на архетипіку й символізм народних звичаїв українців, зокрема традицію Святої Вечері; розглянуто структуру психіки, теорію архетипів та комплексів за К. Юнгом. Вказано на полюсну природу архетипу і його властивості: образ, емоції та динамізм; наголошено, що відсутність будь-якого із цих елементів означає, що немає й архетипу. Акцентовано увагу на тому, що архетипи мають цілющу силу для людини, а комплекси можуть стати перешкодою на шляху її особистісного розвитку й причиною психологічних проблем. Розкрито механізм виникнення комплексу як наслідок того, що полярна структура архетипу ламається, коли він поділяється на частини під впливом травматичних подій, наприклад, на негативний і позитивний полюси. Дано визначення родового комплексу як частини (складників) несвідомого, які пов'язані між собою сильними емоціями, стереотипною поведінкою та загальним змістом архетипу Роду. Зазначено, що це взаємини з «внутрішніми прабатьками», сформовані реальним родинним колом людини, соціумом та архетипним образом прабатьків. Описано обряд Святої Вечері як родинного свята та розкрито його вплив на психологічний стан людини. Наведено приклади переживань людини, які «наповнюють» позитивний та негативний полюси архетипу Святої Вечері. Зокрема, зазначено, що у позитивному полюсі він несе вдячність, достаток, надію, пам'ять, захист, турботу та ін., а в негативному – страх, тривогу, розпач, відчуття голоду та покинутості. Вказано, що цілісний архетип має всі ці емоції, причому їхню більшу частину становлять не особисті переживання людини, а колективний досвід (від сім'ї і роду до нації та всього людства). Вказані психологічні заходи щодо допомоги людині, яка опинилася під впливом негативного родового комплексу, а саме: необхідність усвідомити негативну складову архетипу, активізувати позитивний полюс, «сплюснути» обидві частини в єдине ціле. Запропоновано техніку психологічної допомоги «Втрачене фото».

Ключові слова: архетип, родовий комплекс, народні вірування, українські звичаї, традиція Святої Вечері, фотоколаж, техніка психологічної допомоги «Втрачене фото».

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 13

Abstract. The article offers psychological and ethnographic views on the archetype and symbolism of Ukrainian folk customs, in particular the tradition of the Holy Supper; the structure of the psyche, the theory of archetypes and complexes by C. Jung are considered. The author points out the pole nature of the archetype and its properties: image, emotion, and dynamism; emphasizes that the absence of any of these elements means that there is no archetype. The author emphasizes that archetypes have a healing power for a person, and complexes can become an obstacle to personal development and cause psychological problems. The mechanism of the complex emergence is revealed as a consequence of the fact that the polar structure of the archetype breaks down when it is divided into parts under the influence of traumatic events, for example, into negative and positive poles. The author defines the generic complex as a part (components) of the unconscious that are interconnected by strong emotions, stereotypical behavior and the general content of the generic archetype. It is noted that these are relationships with "inner ancestors" formed by the real family circle of a person, society and the archetypal image of ancestors. The rite of the Holy Supper as a family holiday is described and its influence on the psychological state of a person is revealed. Examples of human experiences that "fill"

the positive and negative poles of the archetype of the Holy Supper are given. In particular, it is noted that in the positive pole it carries gratitude, abundance, hope, memory, protection, care, etc., and in the negative pole it carries fear, anxiety, despair, hunger and abandonment. It is pointed out that the holistic archetype has all these emotions, and most of them are not personal experiences of a person, but collective experience (from family and clan to nation and all mankind). Psychological measures to help a person who is under the influence of a negative generic complex are indicated, namely: the need to realize the negative component of the archetype, activate the positive pole, and “flatten” both parts into a single whole. The technique of psychological assistance “The Lost Photo” is proposed.

Keywords: *archetype, ancestral complex, folk beliefs, Ukrainian customs, tradition of the Holy Supper, photo collage, technique of psychological assistance “The Lost Photo”.*

Formulas: 0; fig.: 0; tabl.: 0; bibl.: 13

Постановка проблеми. Глобалізація як явище сучасного світу характеризується глобальним процесом взаємної інтеграції і глобальною уніфікацією не тільки всіх систем, що існують у суспільстві, а й посутньо впливає на людину і спосіб її життя. Все стає і простішим, і складнішим одночасно. Зокрема, завдяки комп'ютеризації, а надто «смартфонізації» люди не тільки скоротили стежку до інформації, а й отримали застосунок, що дозволяє комунікувати, не встаючи з дивану, та відчувати себе «в колі», «в гурті», «поза самотністю», тобто у відносній безпеці навіть якщо довкола пустеля й немає жодної душі. Коли ж таке відчуття зануреності у соціум втрачається, люди звертаються до фахових спеціалістів – психологів, психотерапевтів, психіатрів – залежно від глибини проблеми. Наприклад, у практиці юнганських консультантів одним із векторів вирішення проблеми душевної порожнечі і глобальної самотності є аналіз сімейних міфів, відновлення сімейного літопису, створення архіву старих фото для майбутніх поколінь – реальних чи уявних (майбутніх) нащадків. Особливість такої роботи полягає в збиранні спогадів минулого і фантазій про майбутнє на користь теперішнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В усіх роботах К. Юнга провідною є ідея, що людина перебуває між двома полюсами: «великим зовнішнім» і «великим внутрішнім». До «великого зовнішнього», на думку вченого, належить колективна свідомість, конкретний світ минулого, сьогодення і майбутнього, релігійні, етичні, естетичні, філософські норми й цінності. Тоді як «велике внутрішнє» пов'язане з несвідомим

началом, суб'єктивним світом; це те, з чого виростає свідомість і сама людина.

Згідно з юнговськими ідеями, колективна свідомість і колективне несвідоме – це простір архетипів, універсальних матриць людського реагування, поведінки та дій. Архетипи характерні для всіх людей і повсякчас, тому їх неможливо порохувати. Наша уява не здатна створити стільки образів, щоб описати кожен архетип і кожен комбінацію, що творяться через взаємодію декількох архетипів. К. Юнг (2008) писав, що архетипи – не просто імена, і навіть не філософські поняття. Це частинки самого життя, образи, що непорушно поєднані емоціями з живими людьми. Ось чому неможливо дати довільне (чи універсальне) тлумачення будь-якому з них. Тільки вивчивши все життя конкретного індивіда, можна пояснити архетип, із яким він стикнувся. Архетипи оживають лише тоді, коли ви терпеливо намагаєтесь розібратися в тому, чому вони щось означають для людини і в який спосіб відкривають їй своє значення.

М.-Л. фон Франц (2012) визначала архетипи як первісні елементи розуму і різних культур. Це визначення дозволяє спрямувати фокус уваги колег-психологів на пласт народних казок, вірувань, звичаїв, ритуалів тощо й актуалізувати проблему психологічної допомоги українцям під час війни через дотичність до своєї глибинної внутрішньої достовірності за допомогою етнічних архетипів, пошуку суголосся з нею.

Ідею К. Юнга про цілющу силу архетипів, ритуалів та народних традицій підтримують і сучасні українські психологи: М. Дідух (2015), дослідник соціально-психологічних закономірностей

індивідуації як процесу досягнення єдності зі самим собою та власним народом; О. Донченко (2001), дослідниця українського менталітету в межах концепції соціальної психіки; В. Куєвда (2007), дослідник психологічних аспектів етнокультурної моделі розбудови національної ідентичності та культури; О. Олександрова (2003), дослідниця архетипів і символів, що використовуються в українській орнаментальній символіці; О. Тиховська (2011), дослідниця архетипів українських народних чарівних казок та метафоричних сценаріїв особистісного становлення; Р. Ткач (2023; 2021) та О. Сербова (2023; 2021) дослідниці впливу терапевтичної метафори, наповненої архетипічними символами, на духовну трансформацію українців під час війни та ін. У контексті нашої статті важливо також згадати слова українського етнопсихолога В. Куєвди, що поведінка людини орієнтована на традиційність і забезпечується надійним захистом у вигляді універсального механізму селекції життєвого досвіду, його акумуляції і просторово-часового поширення, дає можливість досягти необхідних для існування індивіда та соціальних груп вираженості та стійкості, без дії такого механізму немислиме існування людини (Куєвда, 2007, с. 47). Обряди українців, пов'язані зі Святвечором, розкриваються в роботах таких фольклористів і етнологів як О. Воропай (1958), В. Скуратівський (1995).

В психологічній науці майже не розкриті особливості використання архетипіки й символізму народних традицій та обрядів як інструменту психологічної допомоги людині в складних життєвих ситуаціях і засобу подолання наслідків стресу. Відтак, у реаліях російсько-української війни актуалізується потреба у створенні спеціальних психологічних технік «швидкого реагування», в основі яких лежать глибинні знання і досвід українського народу.

Формулювання цілей статті. Мета статті – в рамках наукових знань про психіку людини та звичаї й обряди

українців окреслити основні вектори психологічної допомоги людям, що потерпають через відчуття глобальної самотності і втрати зв'язку з родом за допомогою терапевтичної метафори і роботи зі сімейними фото.

Виклад основного матеріалу дослідження. Структура психіки, за К. Юнгом, представлена трьома рівнями: колективне несвідоме (об'єктивна психіка), особисте несвідоме (індивідуальна психіка) і свідомість. *Свідомість* – частина психіки людини, яку можна назвати «людина окультурена» або «людина цивілізована». Окультурена людина – частина соціуму: сім'ї, роду, нації, народу, держави. Вона грає ролі, що їй нав'язало суспільство, живе за правилами, які диктує суспільство, а найчастіше й думає так, як заведено в ньому. Центром свідомості є *архетип Его*. Будь-який зміст, із яким стикається Его, стає свідомим. Саме Его створює відчуття усвідомленості та послідовності наших думок і дій. Частина Его, яку демонструють світу, називають *архетипом Персони*. Его й Персона – не одне й те ж. Персона – це своєрідна оболонка тієї сторони Его, що звернена до соціуму. І хоча Его й Персона в структурі психіки є її свідомою частиною, між ними доволі складні стосунки. Конфлікт спричинений тим, що в Его й Персони протилежні цілі. Его прагне до Самості (центру психіки) й до індивідуації (самоздійснення), а отже, до інтеграції у свідомість несвідомого змісту, інтерес Персони спрямований на взаємини і пристосування до зовнішнього світу.

Особисте несвідоме містить матеріал, що належить до життєвого досвіду людини, але з якихось причин не взаємодіє з людиною. Більшість цього досвіду необхідна Его і має привноситись у контакт з Его, щоб розширити і зміцнити його. Складові особистого несвідомого, які пов'язані між собою однаковою емоцією та загальним ядром архетипу чи архетипного образу, утворюють комплекс. Центром особистого несвідомого є *архетип Тіні*. *Колективне несвідоме*, як уже зазначалося, – це простір архетипів, універсальних матриць людського

реагування, поведінки та дій. Кожен архетип має полюси та три властивості: образ, емоції і динамізм. Якщо один із цих елементів відсутній, отже, немає й архетипу. Образ – це лише слово-зображення, яке мало що значить. Однак заряджений емоціями, образ набуває тремкості (або психічної енергії), динамізму, значущості [2]. І якщо архетипи мають зцілюючу силу для людини, то комплекси можуть стати перепорою на шляху її особистісного розвитку і причиною психологічних проблем.

Далі в контексті цієї статті ми розглянемо звичай Святої Вечері як етнічного архетипу українців. Отже, Свята Вечеря – це спільна вечеря всього роду. Всі «втрачені» родичі, навіть мертві, загиблі і ті, що пропали безвісти – всі мають у цей вечір зібратися разом, аби трапезувати цілим родом. Тобто, вони ритуально скликаються, згадуються і поминаються у цей вечір. Як правило, живі, зібравшись за пісним, але святковим столом в очікуванні великого свята Народження, згадують зовнішність, характер, вчинки, міркують, хто схожий на цього родича, особливо якщо він помер недавно. Цим вони візуалізують, оприявляють його в колі живих.

І хоч ритуал починається задовго до самої Вечері, ми зупинимось тільки на ній. Найпершою й обов'язковою стравою, яку всі споживають за прикрашеним відповідно до народних традицій столом, є кутя. З нею був пов'язаний ще один цікавий обряд: першу ложку куті господар підкидав угору (вважалося, для того, щоб скуштували ангели чи душі предків). І якщо зернятка пшениці та маку прилипали до стелі – це символізувало майбутні успіхи й прибутки родини, зокрема приплід худоби. Вважалося, що чим більше зернин з куті прилипне до стелі, тим багатшим і врожайнішим буде рік. Найменше зернин прилипало, звісно, коли ложку куті підкидала вдова (бо навіть чисто фізично вона була нижча і мала менше сили). Отож вдови в народі майже завжди мали епітет «бідні» не тільки через втрату чоловіка, а й через те, що не могли особливо потішити себе ані реальними, ані намріяними

багатствами, які пророкувались у Святвечір.

До речі, місце Дідуха (снопа) в хаті звалось «Раєм», бо там, вважали, перебувають душі пращурів-покровителів роду і дому. Непохитною була й упевненість, що на Святвечір і в різдвяну ніч у хаті збираються всі померлі родичі, тому аж до ранку на столі залишали ложки, кутю, узвар та інші страви, щоб душі померлих теж могли зібратися на свій Святвечір і так само відсвяткувати Різдво. Також іноді старші люди казали, що на Святвечір, перед тим як сісти, треба дмухнути на лаву – щоб не сісти на якусь душу.

Споконвіку система народних вірувань відігравала роль психологічної карти для пошуку і відновлення рівноваги. Звісно, певну, а з часом і головну роль стала відігравати церква. Та в ХІХ – на поч. ХХ століття, а тим більше в ще глибшому минулому, мало хто міг читати взагалі. Йдеться не лише про Біблію, яку інколи своїм прихожанам забороняли читати самі священники, щоб уникнути неправильного трактування чи зайвих запитань. Тож щирість віри в Бога часто залежала від священника, його ревності й освіченості. А от народні вірування, традиції, навіть забобони – завжди залишалось тим, що було зрозуміле, що приходило «з молоком матері», для ознайомлення з чим навіть вміти читати не треба було. Достатньо уважно слухати повчання старійшин роду чи поважних у громаді людей. Тож у ці набуті усні знання вірили та їх дотримувались люди всіх конфесій, на відміну від церкви, в котру ходили тільки прихожани певної гілки християнства. Ці знання також значно легше долали етнічні кордони, тож якщо в селі жили представники інших національностей, що відрізнялись ще й віросповіданням – звичаї та обряди певної місцини ставали тим фактором, який об'єднував і був широкою платформою для мультикультурних запозичень.

Можна припустити, що така живучість і багатогранність народних традицій спочатку була спровокована свого

роду захистом дохристиянських вірувань перед християнством, яке насаджувалось силою. Люди несвідомо шукали для себе лакуни, в яких би вдалося «перечекати» християнство – бо ж хіба чужий бог може бути вічний, якщо у його правдивості сумніваєшся? І хіба твій бог не переможе прийшлого? Потім, коли живі покоління, які були язичниками, їхні діти і внуки, що чули ще живі перекази, а отже мимоволі теж належали до живих свідків християнізації, відійшли, почалося поступове заміщення язичницьких обрядів християнськими. Оскільки другі програвали за соковитістю, яскравістю, а головне – зрозумілістю й автентичністю, закоріненістю, давністю, то виходило так, що запропонована християнством гола теорія обростала «епітетами», почерпнутими із язичництва: звичками – звичаями – традиціями. Й от коли звички переросли в традиції, можна припустити, що позиції язичництва і християнства зрівнялися. Люди йшли до церкви за Богом і вірою у спасіння, але йшли туди зі своїми вузликами знань, прикрашаючи дорогу звичними, з покоління в покоління переданими, дороговказами, аби не збитися з цього шляху. У християнстві це проявлялося, у першу чергу, в усталенні традиції зображати ікони, додаючи в одяг святих елементи традиційного народного одягу, «українізувати» лики святих – тобто прибирати східні антропологічні риси з облич, натомість додаючи яскраво виражені слов'янські (Александрович, 1995). Ще виразніше це можна простежити у традиції прикрашати самі ікони, Царські Врата та інші сакральні місця в церкві вишитими або тканими рушниками, різьбленими орнаментами тощо.

Як бачимо, традиція Святої Вечері має архаїчне коріння, вона володіє й особливою психічною енергією, й емоційно зарядженим ритуалом, і образом-картинкою (з візуальними, аудіальними і кінестетичними складовими). Яскравим підтвердженням цьому служить літературно-пісенна традиція, що описує, як під час спільної трапези відбувається взаємопроникнення між світами живих і

мертвих. Так, у колядці «Сумний Святий вечір в 46-ім році», яка була створена у другій половині 40-х років, коли УПА боролась проти окупації України, є такі рядки:

Ісусе наш Боже,
Зглянься Ти над нами,
Дай побачити всіх рідних
За святковими столами.
А в боях померлих,
Наших всіх Героїв,
Прийми Боже милосердний,
Жити вічно в Царстві Твоїм.

Іншим прикладом може слугувати сучасна колядка «Молитва на Різдво» Зиновія Медюха, що починається такими рядками:

На Різдво, на Святий Вечір
Позбиралася малеча,
Мати кутю вже поставила на стіл...
В хаті в нас когось бракує –
Діти, тато наш воює,
Молимося, щоб повернувся він!..
Молимося, щоб повернувся він!..

Свята Вечеря як архетип є частиною архетипу Роду і, відповідно, частиною ядра родового комплексу. *Родовий комплекс* – це частина (складники) несвідомого, пов'язані між собою сильними емоціями, стереотипною поведінкою та загальним змістом архетипу Роду; це взаємини з «внутрішніми прабатьками», що сформовані реальним родинним колом людини, соціумом й архетипним образом прабатьків (Ткач, 2023).

Оскільки всі архетипи полярні та мають два полюси, й архетип Святої Вечері не виняток. У позитивному полюсі він несе вдячність, достаток, надію, пам'ять, захист, турботу та ін., а в негативному – страх, тривогу, розпач, відчуття голоду та покинутості. Цілісний архетип, наче чаша, у якій є всі ці емоції, причому їхню більшу частину становлять не особисті переживання людини, а колективний досвід (від сім'ї і роду до нації та всього людства).

Комплекс виникає, якщо ламається полярна структура архетипу, коли він поділяється на частини. Відбувається це під впливом сильних почуттів. Якщо архетип розколовся на позитивну й негативну

частини, кожна зі своїм набором чуттєво забарвлених переживань, то у підсумку сформується позитивні й негативні комплекси. Ядром позитивного комплексу буде позитивний полюс архетипу, відповідно ядром негативного комплексу – негативний полюс. Під впливом комплексу, що утворився, людина починає згадувати інші травматичні події, пов'язані з переживаннями втрати й відчуттям небезпеки, фіксувати увагу на ситуаціях і новинах, у яких також багато болю, відчаю, страху. Це пов'язано з тим, що архетип завжди синхронізований із життям, людина стикатиметься зовні з тим, що сховано всередині. А якщо цей комплекс захоплює Его-свідомість, людина починає жити життям цього комплексу з усіма відповідними наслідками. Щоб допомогти людині у цій ситуації, необхідно повернути цілісність архетипу. А для цього потрібно усвідомити негативну складову архетипу, активізувати позитивний полюс, «сплунути» обидві частини в єдине ціле. У психологічній допомозі вже саме усвідомлення полярностей архетипу дає змогу утримувати його в цілісності, а спеціальні терапевтичні процедури дозволяють зробити це швидко та якісно.

Перш ніж описати техніку «Втрачене фото», хочемо зупинитися на давній звичці українських селян створювати своєрідні «колажі» із фотокарток найдорожчих людей, об'єднувати їх під однією рамкою і поміщати на стіні. Як правило, ці композиції прикрашали ще й рушниками. Так, як зазвичай робили з іконами на всій території України. Тобто фотокартки роду дорівнювалися до найбільших святинь, які були в хаті, адже «Біблія» тоді була не в кожній оселі. Та й на самих рушниках часто основним композиційним елементом було дерево роду, що теж постійно нагадувало про необхідність підтримувати стосунки, триматися спільнотою кривників.

Якщо ж спільний «фотоіконостас» через якусь причину не можна було створити саме тут і саме зараз – фотокартки вставляли за раму самої ікони або ховали в найпотемніший сховок – за іконою. Через обмежені можливості (відстані, відсутність

транспорту, часу, тяжка праця) виникала потреба мати в зоні постійного зорового контакту найдорожчі обличчя, відчувати зв'язок і безперервну пам'ять про тих, хто не міг наразі бути поруч.

У цьому контексті особливої ваги набуває техніка «Втрачене фото», що спрямована на роботу з родовим комплексом як способом «наростити» ту частину себе, якої не вистачає, через відчуття належності до роду і сім'ї, це також розв'язує задачу повернення архетипу його цілісності. Техніка проводиться як в індивідуальній, так і в парній і груповій роботі. Далі пропонуємо варіацію методики для подружньої пари (Ткач, 2023):

Крок 1. Психолог просить подружжя подумати про їхніх прабабусь, бабусь і прадідусів, дідусів, пригадати їхні імена та прізвища, записати під кожним ім'ям декілька відомих їм важливих характеристик кожної жінки і кожного чоловіка роду.

Крок 2. Подружжю пропонують порозмірковувати про предка, якого вони знають найменше. Назвемо його «Втрачений предок».

Крок 3. Психолог просить подружжя уявити, що вони гортають старий сімейний альбом і виявляють, що на одній зі сторінок не вистачає фото втраченого предка.

Крок 4. Подружжю пропонують уявити, що це фото знайшлося, і вибрати по одній карті з будь-якої фотокоди метафоричних асоціативних карт (МАК) із зображеннями чоловіків та жінок.

Якщо комусь із подружжя бракує інформації про прадідуся чи дідуся, психолог пропонує витягнути фото із зображеннями чоловіків (наприклад, із колоди МАК «За мужність» М. Каліної); якщо бракує інформації про прабабусю чи бабусю – то фото з колоди із жіночими зображеннями (наприклад, із колоди МАК «Історії жінок» М. Каліної).

Крок 5. Психолог просить подружжя пошукати відповіді на такі запитання:

- Чому або навіщо втрачений предок (або хтось інший), забрав це фото з альбому?
- Чим воно було цінне втраченому предку?

- Яким він постає на цьому фото?
- Яку відсутню частину вас самих відображає це фото?
- Як часто ви «тужите» за цією частиною себе?
- Що ви робите, щоб «наростити» втрачену частину себе?
- Як ваш чоловік/дружина може вам у цьому допомогти?

Крок 6. Психолог спільно з подружжям підсумовує результати роботи.

Висновки. У ході терапевтичної роботи з дітьми й дорослими, українськими родинами було констатовано посилення суб'єктивного почуття єдності сім'ї і

захисту роду; покращення емоційного стану та зниження рівня стресу. Тому, вважаємо за доцільне використання представленої техніки «Втрачене фото» в психологічній практиці фахівців, з метою психологічної підтримки, пошуку й підвищення ресурсу та гармонізації психіки людини в сучасних умовах переживання війни. Подальші перспективи дослідження вбачаємо у продовженні розробки, аналізу ефективності й впровадження використання архетипіки і символізму народних традицій і обрядів як основи спеціальних психологічних процедур із використанням сімейних реліквій (фото, предметів посуду, побуту, сувенірів тощо).

Література:

1. Юнг, К. Г. (2008). Архетипи і колективне несвідоме. Львів: Астролябія.
2. Franz, Marie-Louise von (2012). Archetypische Dimensionen der Seele. Amazon Kindle.
3. Дідух, М. Л. (2015). Феномен етнічної індивідуалізації. Київ: Ніжин: Вид. Лисенко М. М.
4. Донченко, О. (2001). Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психологічного повсякдення) : моногр. Київ : Либідь.
5. Куєвда, В. (2007). Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект. Монографія. Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ.
6. Польшина, О. Г. (2003). Психосемантичний підхід у дослідженні семантичних просторів деяких орнаментальних символів. Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України, (V (7), с. 230-237.
7. Тиховська, О. М. (2011). Українська народна чарівна казка: психоаналітичний аспект. Ужгород: Гражда.
8. Ткач, Р., Сербова, О. (2023) Використання кодів історичної пам'яті українців у терапевтичних метафорах. Вчені записки Університету «КРОК», (3(67), с.161–166.
9. Воропай, О. (1958). Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: Українське видавництво. Мюнхен.
10. Скуратівський, В.Т. (1995). Дідух : свята укр. Народу. Київ: Освіта.
11. Александрович, В. (1995). Українське малярство XIII-XV ст. Львів: Видано коштом Д-ра Стефанії Тершаковець-Бережницької та Д-ра Юрія Бережницького в пам'ять їх Родичів.
12. Ткач, Р. (2023). Юнгіанське подружнє консультування. Київ: Талком.
13. Ткач, Р., Сербова, О. та ін. (2021). Юнгіанське консультування: кол. моногр. К.: Талком.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК САМООЦІНКИ ТА САМОПРЕЗЕНТАЦІЇ МОЛОДІ У СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ

Лариса Березовська¹

¹Кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри теоретичної та практичної психології, Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, Україна, e-mail: berezlyarsa@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5972-7883>

RELATIONSHIP OF SELF-ESTEEM AND SELF-PRESENTATION OF YOUTH IN SOCIAL NETWORKS

Larysa Berezovska¹

¹Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Theoretical and Practical Psychology, Lviv Polytechnic National University, Lviv, Ukraine, e-mail: berezlyarsa@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5972-7883>

Анотація. У статті описано особливості взаємозв'язку самооцінки та самопрезентації молоді, що користуються соціальними мережами. Феномен самопрезентації набув неабиякої значимості та актуальності через появу та поширення соціальних мереж, які передбачають та демонстрацію власного Я у просторі соціальних мереж та прийняття певної позиції. У сучасному світі соціальні мережі допомагають молодим людям відчувати зв'язок з іншими людьми та презентувати себе як особистість. Самооцінка – це оцінка, яку людина дає собі, своїм якостям і здібностям, а також своєму місцю у соціальному оточенні. Самооцінка людини показує її соціальну адаптацію, є регулятором поведінки та діяльності, що акумулює весь життєвий досвід людини. Феномен самопрезентації трактується в рамках однієї з трьох парадигм: 1) самопрезентація визначається як загальна характеристика соціальної поведінки індивіда, тобто цілеспрямована і свідомо поведінка, спрямована на створення певного враження в інших; процес або постійне прагнення суб'єкта представити бажаний образ зовнішній і внутрішній публіці); 2) самопрезентація є засобом усунення когнітивного дисонансу; 3) існує зв'язок між самопрезентацією та самосвідомістю людини. Наведено результати емпіричного дослідження особливостей взаємозв'язку самооцінки та самопрезентації молоді у соціальних мережах. Емпірично виявлено, що у половини опитаних низький рівень самооцінки, за рівнем прояву переважають тактики самопрезентації асертивного типу і порівняно меншого прояву набувають тактики захисного типу. За результатами кореляційного аналізу визначено, що при підвищенні рівня самооцінки молоді менше користується тактиками і стратегіями самопрезентації захисного типу. Тобто, при підвищенні рівня самооцінки, юнаки починають схилитися до стратегій самопрезентації, спрямованих першочергово на керування враженнями, а не на захист власного образу в очах інших.

Ключові слова: самооцінка, самопрезентація, самоставлення, молодь, соціальні мережі.

Формули: 0, **рис. 4, табл.: 1, бібл.:18**

Abstract. The article describes the features of correlation of self-esteem and self-attitude of youth that uses social networks. The phenomenon of self-presentation has acquired great significance and relevance due to the emergence and spread of social networks that involve a demonstration of one's Self in the dimension of social networks and taking of a certain position. In modern world, social networks help young people feel connected to others and present themselves as individuals. Self-esteem is an assessment that a person gives to themselves, their qualities and abilities, as well as their place in the social environment. A person's self-esteem shows their social adaptation, it plays a role of a regulator of behaviour and activity that accumulates the entire life experience of an individual. The phenomenon of self-presentation may be interpreted within one of three paradigms: 1) self-presentation is defined as a general characteristic of an individual's social behaviour, that is, purposeful and conscious behaviour aimed at creating a certain impression on others; the process or the subject's constant desire to present the desired image to the external and internal public); 2) self-presentation as a mean for elimination of cognitive dissonance; 3) there is a relation between person's self-presentation and self-awareness. The results of an empirical study of the features of the correlation between self-esteem and self-presentation of young people in social networks are presented. It was found empirically that half of the interviewees had a low level of self-esteem, it was also found that the self-presentation tactics of the assertive type predominate in terms of manifestation, and the tactics of the defensive type acquired comparatively less manifestation. In accordance with the results of the correlation analysis, it was determined that when the level of self-esteem increases, young people use defensive type defensive type of self-presentation less. In other words, when the level of self-esteem increases, young people begin to lean towards self-presentation strategies aimed primarily at managing impressions, and not at protecting their own image in the eyes of others.

Key words: self-esteem, self-presentation, self-attitude, youth, social networks.

Formulas: 0, **fig. 4, tabl.: 1, bibl.: 18**

Постановка проблеми. Феномен самопрезентації набув неабиякої значимості та актуальності через появу та поширення соціальних мереж, які передбачають та демонстрацію власного Я у просторі соціальних мереж та прийняття певної позиції. У сучасному світі соціальні мережі допомагають молодим людям відчувати зв'язок з іншими людьми та презентувати себе як особистість. Опитування серед користувачів популярних соціальних мереж показало, що молоді люди реєструються у них заради підтримки контактів зі знайомими та половина з опитаних вказують, що через соціальні мережі дізнаються новини з життя своїх друзів та презентують себе та своє життя, свої успіхи та захоплення. Самопрезентація у соціальних мережах побудована на оцінюванні себе, своїх переваг, своєї зовнішності, своїх якостей та рис та порівняння себе з іншими.

Самооцінка особистості може як сприяти побудові якісної, правдивої самопрезентації у соціальних мережах, так і впливати на створення нереальної, видуманої та штучної особистості. У разі нереальної презентації, що буде взаємодіяти з іншими молода людина створить про себе хибне уявлення про інших.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психологічній науці здійснено чимало досліджень феномену самопрезентації та самооцінки особистості. Найчастіше сучасні українські та закордонні розвідки розглядають самопрезентацію у соціальних мережах саме у молоді. Так, психологічні особливості самопрезентації молоді в соціальних мережах розглядають Н. Боднар, Ю. Боднар та К. Дубовська (2012), О. Діса (2018), А. Краснякова (2016), В. Тканова (2022), W. Huang (2018), тактики самопрезентації у Фейсбук досліджує S. Zarghooni (2007), в Instagram визначають Л. Ляховець та А. Лісневська (2020); роль самопрезентації у соціальних мережах у професійній діяльності досліджують Д. Березова (2021), І. Вислоух (2021), формування іміджу сучасних жінок в

соціальних мережах у розглядають І. Сингаївська, Т. Колеснікова (2020); практики самопрезентації в Інтернет-просторі описує К. Настояща (2019); самобрендування на різних платформах Інтернету розглядали В. Duffy, U. Pruchniewska, L. Scolere (2017); вікові особливості самопрезентації у соціальних мережах досліджувала А. Вавілова (2021), питання хибної самопрезентації описано Н. Макогончук (2022) та інші. При цьому варто зауважити, що в основному така особистісна характеристика як самооцінка досліджується в контексті феномену самопрезентації в соціальній мережі, що і стало спонуканням до визначення предмету даної розвідки.

Формулювання цілей статті. Метою статті виступає дослідження особливостей самооцінки молоді та її самопрезентації у соціальних мережах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження самооцінки молоді та їхньої самопрезентації у соціальних мережах ґрунтується на розуміння того, що самооцінка – це оцінка, яку людина дає собі, своїм якостям і здібностям, а також своєму місцю у соціальному оточенні (Кутішенко, Ставицька, 2007). Самооцінка людини показує її соціальну адаптацію, є регулятором поведінки та діяльності, що акумулює весь життєвий досвід людини.

Щодо феномену самопрезентації, то вона як правило, трактується в рамках однієї з трьох парадигм. Так, згідно з першою, самопрезентація визначається як загальна характеристика соціальної поведінки індивіда, тобто цілеспрямована і свідомо поведінка, спрямована на створення певного враження в інших; процес або постійне прагнення суб'єкта представити бажаний образ зовнішній і внутрішній публіці). Згідно з іншою, самопрезентація є засобом усунення когнітивного дисонансу; представники третього підкреслюють зв'язок між самопрезентацією і самосвідомістю (Капустюк, 2007).

Самопрезентація розуміється як свідоме надання певної інформації про себе

(Диса, 2018), як «поведінковий вираз емоційних та когнітивних елементів Я-концепції» (Диса, 2018), як процес «усвідомлюваного або неусвідомлюваного, цілеспрямованого або стихійного пред'явлення певних аспектів свого «Я» оточуючим» (Диса, 2018) та інше. Самопрезентація у соціальних мережах має, як правило соціальний характер, який відображається у демонстрації користувачем на своїй сторінці (акаунті) свого соціального статусу, рівня освіти, соціального оточення та інше.

Для емпіричного визначення самооцінки у молоді та її самопрезентації у соціальних мережах розроблено програму, яка містить комплекс психодіагностичних методик. А саме: «Визначення рівня своєї самооцінки» (розроблена Г.М. Казанцевою); методика самоставлення (В. Столін - С. Пантелєєв); методика «Особистісний диференціал» (ОД) (адаптована в НДІ ім. В.М. Бехтерева); шкала вимірювання тактик самопрезентації (методика С. Лі, Б. Куїглі) (Зелінська, Михайлова, 2009) та анкета.

Вибірку дослідження склала 71 особа, віком від 18 до 23 років, які проживають у Львівській, Тернопільській, Хмельницькій та Волинській областях. Досліджувані є студентами спеціальності Психологія та Філологія. Найчастіше запитувані мають акаунти в таких соціальних мережах, як Instagram (n=71; 100%), Tiktok (n=69; 97,2%), Telegram (n=68; 95,8%) та Facebook (n=57; 80,3%). Щодо інших популярних мереж, то тут зареєстровано значно менше молодих людей: у Twitter зареєстровано 10 осіб (41,1%), у Pinterest 6 (8,5%), у Viber 5 осіб (7%) та в YouTube 4 досліджуваних (5,6%). Тобто, найчастіше реєструють свої акаунти у Instagram, Tiktok, Telegram та Facebook.

Всі досліджувані зареєстровані більше, ніж в одній соціальній мережі. Здебільшого вони мають акаунти у трьох (n=18; 25,4%) соціальних мережах, у чотирьох віртуальних мережах (n=16; 22,5%) та акаунти у п'яти соціальних мережах (n=16; 22,5%). Більш детальний аналіз показав, що найбільш часто

зустрічається такий варіант поєднання користування соціальними мережами, як Instagram та TikTok, менше зустрічається поєднання Instagram, TikTok, Telegram та Facebook. Звертаючи увагу на особливості перших двох платформ, можемо зробити зазначити, що в них юнаки створюють презентацію себе, визначають реакцію на свої світлини, дописи, повідомлення, інформацію про інтереси. Отже, досліджувані в більшій мірі користуються тими соціальними мережами, які передбачають яскравий емоційно заряджений візуальний контент, який швидко змінюється і його можна використати як інструмент представлення себе, своєї особистості, уподобань, переваг.

Серед опитаних 69% осіб час від часу викладають історії про своє життя у різних соціальних мережах, в той же час 12,7% юнаків часто викладають історію у віртуальне спілкування. Це свідчить про те, що в юнаків є бажання презентувати себе у соціальних мережах. Про особливості самопрезентації у соціальних мережах свідчить те як користувачі маніпулюють із своїми світлинами та світлинами інших людей (табл. 1).

Як зазначено в таблиці 1 досліджувані презентують себе за допомогою своїх світлин, які вони обробляють різними програмами, порівнюють свої світлини з іншими користувачами та виставляють свої світлини та пишуть свої пости для того, щоб сподобатися інших, хто заходить до юнаків на сторінки у соціальних мережах.

Щодо прояву самооцінки у досліджуваних, то її досліджено за методикою «Визначення рівня своєї самооцінки» (розроблена Г.М. Казанцевою). Найбільше серед опитаних (50%) із заниженим рівнем самооцінки, тобто у них оцінка себе є нижчою, ніж реальні можливості людини. Це виявляється через невпевненість у собі, боязкості, відсутність бажання розвиватися, неможливість реалізувати свої здібності. Вони не ставлять перед собою мету, якої важко досягнути, виставляють тільки завдання повсякденної потреби, а також є занадто критичними до себе.

Таблиця 1. Маніпулювання світлинами в соціальних мережах

Запитання	Так		Іноді		Ні	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
Чи обробляєте Ви свої світлини перед тим як виставляєте у соціальні мережі?	29	40,8	23	32,4	19	26,8
Чи порівнюєте свої світлини із світлинами інших людей в соціальних мережах?	7	9,9	34	47,9	30	42,2
Чи виставляєте Ви пости або світлини у соціальних мережах для того щоб сподобатися?	9	12,6	31	43,7	31	43,7

Третина опитаних (34,3%) виявляють адекватну самооцінку. Вони правильно співвідносять свої можливості та досягнення, достатньо критично ставляться до себе, прагнуть реально дивитися на свої успіхи та невдачі, перед собою ставлять досяжні цілі. Тобто юнаки із адекватною самооцінкою реально бачать себе, з одного боку не переоцінюють себе, з іншого боку – без зайвої критичності щодо свого спілкування, поведінки, діяльності та переживань.

15,7% юнаків виявляють завищену самооцінку. Ці досліджувані мають неправильне уявлення про себе, вони мають ідеалізований образ власної особистості та можливостей, свої цінності та унікальності для оточуючих, для загальної справи. Тоді ігноруються невдачі

для того, щоб зберегти звичну високу оцінку себе, своїх справ та вчинків. Емоційно «відштовхується» людина від усього, що порушує уявлення про себе, а сприйняття реальності спотворюється і, як наслідок, ставлення до дійсності стає неадекватним і все негативне у житті пояснюється зовнішніми причинами та іншими людьми.

Отже, наша вибірка має значну кількість юнаків, що демонструє занижену самооцінку.

Для визначення тактики самопрезентації, які вибирають юнаки під час позиціонування себе та при справлянні враження застосовано «Шкалу вимірювання тактик самопрезентації» (методика С. Лі, Б. Куїглі) (рис. 1).

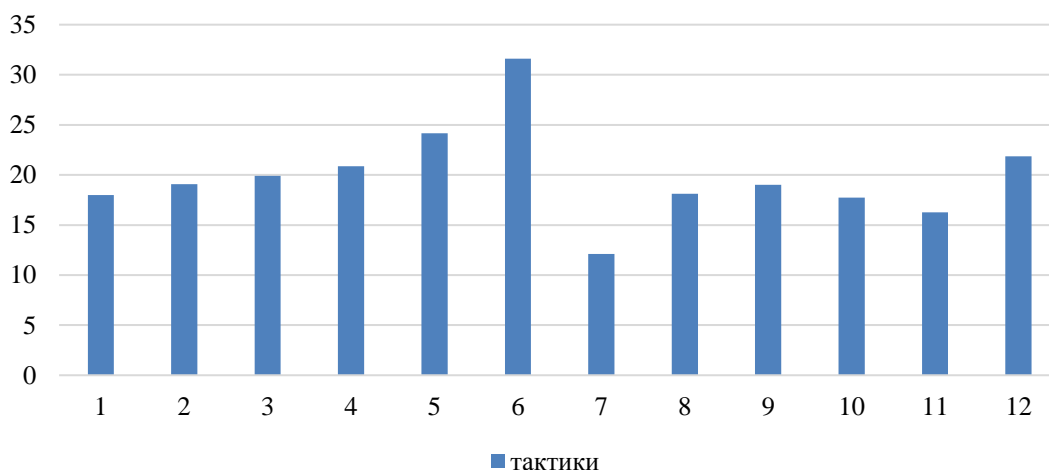

Рис. 1. Тактики самопрезентації

Примітка: тактики самопрезентації: 1 – виправдання із запереченням відповідальності, 2 – виправдання з прийняттям відповідальності, 3 – заперечення, 4 – перешкода самому собі, 5 – вибачення, 6 – бажання/намагання сподобатися, 7 - залякування, 8 – прохання/благання, 9 – приписування собі досягнень, 10 - перебільшення своїх досягнень, 11 – негативна оцінка інших, 12 – приклад для наслідування.

Найвищі середні значення у загальній сукупності респондентів вибірки виявлено за шкалами бажання сподобатися ($M=31.62$), вибачення ($M=24.17$), прикладу для наслідування ($M=21.86$) та перешкоди собі ($M=20.87$). Найменше середнє значення виявлено за шкалою тактики залякування ($M=12.11$), яка відноситься до стратегій захисного типу. Тобто, найбільш характерними загалом для вибірки є зазначені тактики самопрезентації, дві з яких відносяться до асертивного типу, а одна до захисного.

Взаємозалежності між самооцінкою й тактиками самопрезентації респондентів у молоді визначено за кореляційним аналізом t-Стюдента.

Було виявлено, що різні шкали самооцінки й самоставлення в дійсності мають достовірні кореляційні зв'язки з окремими шкалами – тактиками самопрезентації. Зокрема, показник самооцінки має достовірний помірний зв'язок з тактикою перешкоджання самому собі ($r=0.261$, $p\leq 0,029$) і тактикою перебільшення власних досягнень ($r=0.248$, $p\leq 0,038$), а також сильний достовірний зв'язок з показником тактики прохання/благання ($r=0.425$, $p\leq 0,001$). Тобто, при підвищенні рівня самооцінки за цією шкалою у респондентів спостерігається підвищення показників зазначених тактик (рис. 2).

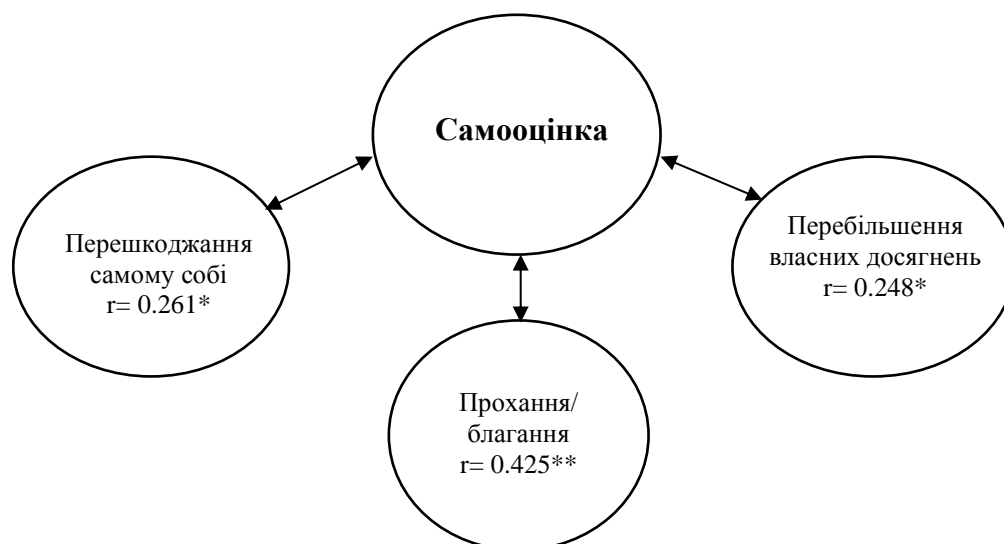

Рис. 2. Кореляційні зв'язки між рівнем самооцінки та тактиками само презентації

Ми вважаємо, що при підвищенні рівня самооцінки особистість висловлює вищий ступінь тривоги стосовно помітності власних недоліків спостерігачам, що впливає на рішення людини використовувати тактику перешкоджання собі аби захистити свій образ в очах інших. В той же час особистість активніше намагається позиціонувати як більш успішну, аніж насправді є. Також виявляється, що ймовірно, що при підвищенні рівня самооцінки особистість частіше схиляється до тактики

самопрезентації, яка полягає у презентації себе як слабшої і залежної від конкретних людей, аби отримати бажану допомогу.

Показник самоставлення має достовірні зворотні кореляційні зв'язки з наступними тактиками: виправдання із запереченням відповідальності ($r=-0.261$, $p\leq 0,029$), виправдання з прийняттям відповідальності ($r=-0.238$, $p\leq 0,046$), заперечення ($r=-0.320$, $p\leq 0,007$), перешкоджання самому собі ($r=-0.344$, $p\leq 0,003$), вибачення ($r=-0.335$, $p\leq 0,004$) і прохання/благання ($r=-0.442$, $p\leq 0$) (рис. 3).

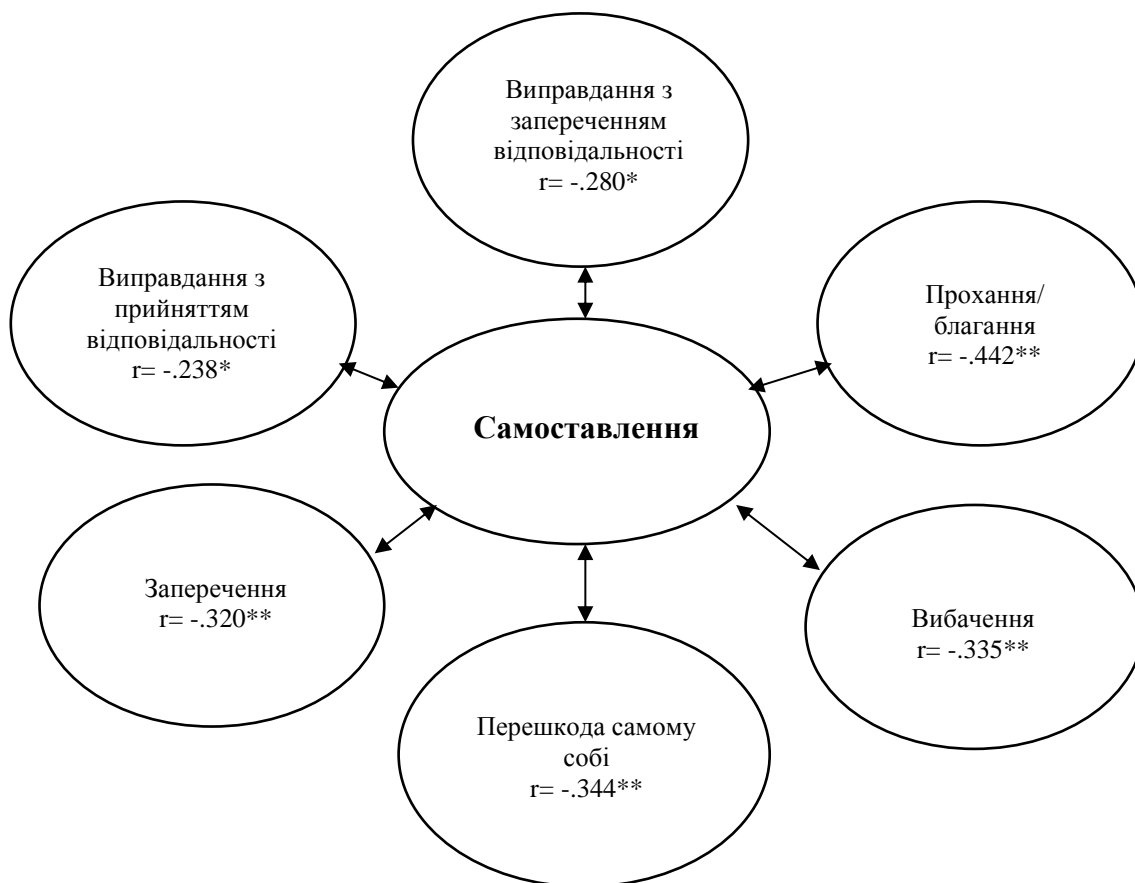

Рис. 3. Кореляційні зв'язки між рівнем самоствавлення та тактиками самопрезентації

Ми вважаємо, що при підвищенні рівня самоствавлення у респондентів спостерігається зниження показників здебільшого захисних тактик самопрезентації. Тобто, що вище рівень самоствавлення особистості, тим меншу потребу вона проявляє у захисних стратегіях самопрезентації і навпаки. Це може бути пов'язано з тим, що при загалом позитивному самоствавленні особистість радше обирає стратегії, які переважно спрямовані на керування враженнями і конструювати необхідні образи про себе в очах оточуючих, аби задовольнити певну потребу (наприклад, у спілкуванні).

Помірний достовірний зворотній зв'язок самоствавлення із тактиками виправдання з прийняттям або запереченням відповідальності може бути розтлумачений як своєрідна закономірність, за якої при позитивному відносно високому рівні самоствавлення особистість в меншій мірі схильна до актуалізації захисних стратегій, які спрямовані на виправдання загалом. Тобто, така особистість не визначає такі тактики

як найважливіші і диференціює в яких ситуаціях взагалі доцільно виправдовуватися, незалежно від того чи будуть негативні дії вербально заперечуватися або ж використовуватися для отримання підтримки, розуміння.

Загалом разом з підвищенням рівня самоствавлення зменшується тенденція до користування тактиками, орієнтованими на зречення можливих негативних наслідків вчинків ще до того, як вони такими будуть оцінені, створення перешкод самому собі, аби бути успішним, з метою відволікти споглядачів від власних недоліків, визнання відповідальності за будь-яку негативну дію незалежно від реальної причетності. Найменш вираженим при підвищенні рівня самоствавлення використання тактики, що передбачає проєкцію себе як слабкого і залежного від споглядачів, адже при позитивному самоствавленні людина радше відчуває себе достатньо автономною і спроможною вирішити проблеми, що хоче транслювати у враження інших про себе, щоб власний

образ у них асоціювався з компетентністю, відповідальністю, повноцінністю.

Кореляційні взаємозв'язки шкали «оцінка» методики особистісного диференціалу з тактиками само презентації зображено на рисунку 4. Зокрема, фактор оцінки має достовірні прямі кореляційні

зв'язки з наступними тактиками: виправдання з прийняттям відповідальності ($r = 0.249$, $p \leq 0,036$), заперечення ($r = 0.286$, $p \leq 0,016$), перешкоджання самому собі ($r = 0.286$, $p \leq 0,016$), залякування ($r = 0.269$, $p \leq 0,023$) і прохання/благання ($r = 0.394$, $p \leq 0,001$).

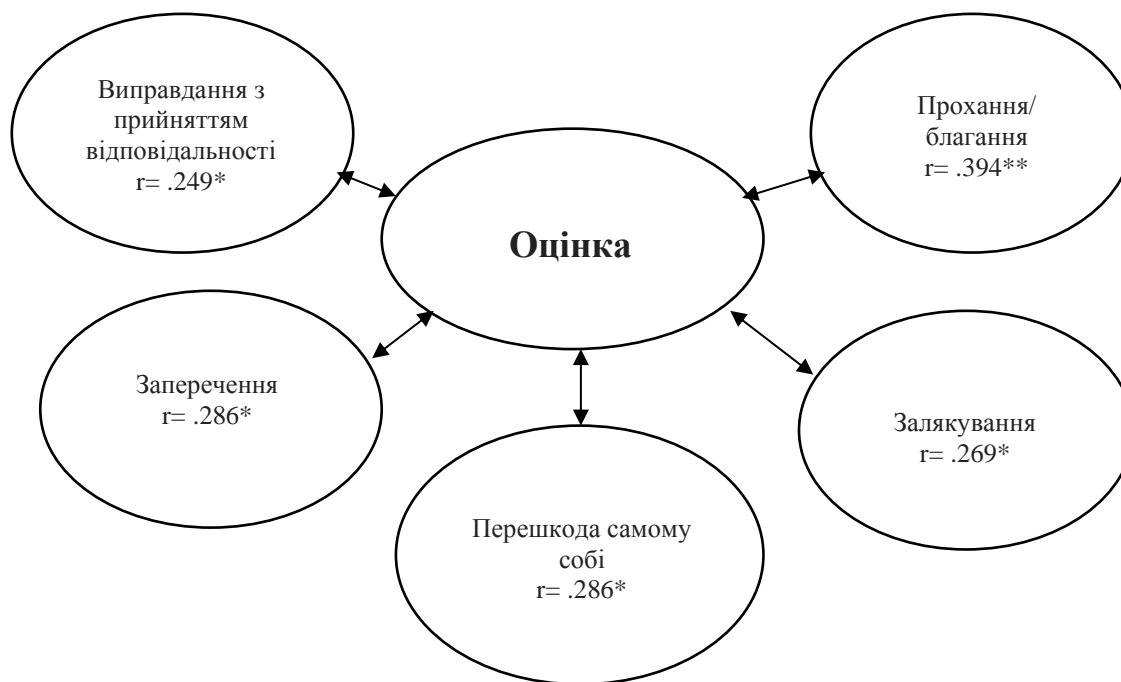

Рис. 4. Кореляційні зв'язки між фактором оцінки та тактиками само презентації.

Ми вважаємо, що при підвищенні рівня самооцінки, при позитивній оцінці себе та різних аспектів власної особистості респонденти виявляють порівняно меншу за інтенсивністю тенденцію до використання тактик самопрезентації захисного типу, орієнтованих на залякування і презентацію себе з позиції абсолюту сили у взаємодії з іншими, благання теж не розглядається в якості актуальної тактик самопрезентації, адже позиція ця передбачає позицію слабкості й залежності – тобто, протилежного полюсу до попередньої тактики. Людина, що позитивно себе оцінює намагається презентувати себе такою, як вона є, тобто справляє враження про себе наближене до реальності.

Також така особистість не боїться, що споглядачі зможуть спостерігати її недоліки, а радше буде орієнтуватися на отримання у свою адресу конструктивної критики, яка дозволить їй покращити певні

свої характеристики, свою самопрезентацію у взаємодії з іншими. Така особистість не проявляє спрямованості на зречення наслідків власних вчинків, особливо, якщо вона точно знає, що вони будуть негативними. Навпаки, вона виражає готовність вчитися на помилках, актуалізує прагнення справляти краще враження на інших за рахунок покращення результатів діяльності.

Отже, при підвищенні рівня самооцінки молодь менше користується тактиками і стратегіями самопрезентації захисного типу. Тобто, при підвищенні рівня самооцінки, особистість починає схилитися до стратегій самопрезентації, спрямованих першочергово на керування враженнями, а не на захист власного образу в очах інших.

Висновки. Визначено, що самооцінка – це оцінка, яку людина дає собі, своїм

якостям і здібностям, а також своєму місцю у соціальному оточенні.

- Самопрезентація у соціальних мережах має, як правило соціальний характер, який відображається у демонстрації користувачем на своїй сторінці (акаунті) свого соціального статусу, рівня освіти, соціального оточення та інше.

- Емпірично виявлено, що у половини опитаних низький рівень самооцінки, у третини адекватний рівень оцінки себе.

- За рівнем прояву переважають тактики самопрезентації асертивного типу і порівняно меншого прояву набувають тактики захисного типу.

- Визначено взаємозалежності: при підвищенні рівня самооцінки молоді менше користується тактиками і стратегіями самопрезентації захисного типу. Тобто, при підвищенні рівня самооцінки, юнаки починають схилитися до стратегій самопрезентації, спрямованих першочергово на керування враженнями, а не на захист власного образу в очах інших.

Важливим, актуальним і таким, що потребує подальших досліджень, залишається питання дослідження взаємозв'язку самопрезентації молоді у соціальних мережах та її суб'єктивного благополуччя.

Література:

1. Бондар, Н. С., Бондар, Ю. І., & Дубовська, К. М. (2012) Психологічні особливості самопрезентації студентської молоді в соціальних мережах інтернет. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки*. Вип. 37. 261-266.
2. Дуса, О. С. (2018) Особливості самопрезентації у соціальних мережах. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 12 квітня 2018 р.). Дніпро : ДДУВС, 2018. 81-83
3. Краснякова, А. О. (2016) Інтернет-середовище як новий комунікативний простір самопрезентації особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. Вип. 38. 286-297.
4. Тканова, В. В. (2022) Особистісна самопрезентація сучасної молоді у соціальних мережах. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*, 7, 140-144.
5. Huang, W. (2018) Analysis on Self-presentation in Internet Social Media. 3rd international social sciences and education conference. 19-22.
6. Zarghooni, S. A (2007) Study of Self-Presentation in Light of Facebook. – [Електронний ресурс]. – https://zarghooni.files.wordpress.com/2011/09/zarghooni-2007-selfpresentation_on_facebook.pdf
7. Ляховець, Л.О., Лісневська, А.О. (2020) Особливості само презентації юнаків-користувачів мережі Instagram. *Теорія і практика сучасної психології*. 1 (2). 89-94.
8. Березова, Д.О. (2021) Я-образ як фактор самопрезентації в соціальних мережах у менеджерів по роботі з клієнтами. *Національний авіаційний університет*. Київ. Режим доступу: <https://dspace.nau.edu.ua/handle/NAU/54144>
9. Вислоух, І.С. (2021) Самопрезентація у соціальних мережах як елемент стратегії пошуку роботи. *Національний авіаційний університет*. Київ. Режим доступу: <https://dspace.nau.edu.ua/handle/NAU/51665>
10. Колеснікова, Т.В., Сингаївська, І.В. (2020) Психологічні передумови формування іміджу сучасної жінки в соціальних мережах. *Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно-правові, соціально-економічні аспекти розвитку: тези доповідей II Міжнародної конференції (Київ, 20 листопада 2020 р.)*. К.: Університет «КРОК». 44-46.
11. Настояща, К. В. (2019) Практики самопрезентації в інтернет-просторі: форми і тенденції. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 22 (1). 20-28
12. Duffy, B., Pruchniewska, U., Scolere, L. (2017) Platform-specific self-branding: Imagined affordances of the social media ecology. 8th International International Conference on Social Media and Society. 5. 1-9.
13. Вавілова, А.С. (2021) *Стратегії самопрезентації дорослих та підлітків у соціальних мережах*. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки* (2). 14-21.
14. Макогончук, Н.В. (2022) Соціальні мережі та передумови хибної самопрезентації особистості у Facebook. *Особистість та суспільство в цифрову еру: психологічний вимір III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 24 черв. 2022 р.)*. Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія». 141-144.
15. Кутішенко, В.П., Ставицька, С.О. (2009) *Психологія розвитку та вікова психологія: Практикум: навч. посіб.* К.: Каравела.
16. Капустюк, О.М. (2007) Самопрезентація як засіб створення позитивного іміджу особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2. 95-102.
17. Зелінська, Т.М., Михайлова, І.М. (2009) *Практикум із загальної психології: Навч. посібн.* К.: Каравела. 106-108.

УДК 159.938.3:378

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-150-158

ОСОБИСТІСНІ СУПЕРЕЧНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА ЇХ КОРЕКЦІЯ ЗАСОБАМИ ПСИХОДРАМИ

Анатолій Шулдик¹, Галина Шулдик²

¹К.психол.н., доцент, доцент кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, м. Умань, Україна, e-mail: shuldikav@meta.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6223-1838>

²К.психол.н., доцент, доцент кафедри психології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, м. Умань, Україна, e-mail: shuldikgo@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9478-9123>

HIGHER EDUCATION APPLICANTS' PERSONAL CONTRADICTIONS AND THEIR CORRECTION BY MEANS OF PSYCHODRAMA

Anatolii Shuldyk¹, Halyna Shuldyk²

¹Ph.D. (Psychology), Associate Professor of Psychology chair, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine, e-mail: shuldikav@meta.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6223-1838>

²PhD of Psychological, Associate Professor of Psychology chair, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine, e-mail: shuldikgo@ukr.net ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9478-9123>

Анотація. У статті розглянуто особистісну суперечність як неузгодженість між різними складовими психіки людини (між потребами та можливостями їх задоволення, між свідомістю та несвідомими психічними явищами, між неправильними думками та вчинками і емоціями тощо). Подолання особистісної проблеми – це розуміння та відмова від запрограмованої поведінки, яка не дозволяє досягти поставленої цілі, та поступове формування нових зразків ефективною поведінки. Зараз актуальними залишаються підбір і використання ефективних методів для діагностики та корекції особистісних проблем здобувачів вищої освіти. Мета статті – поглибити розуміння та коригувати особистісні суперечності здобувачів-психологів закладів вищої освіти засобами психодрами. Завдання полягали в коригуванні особистісних суперечностей, які проявлялися через механізми психологічних захистів та кризові стани здобувачів – майбутніх психологів. Для діагностики механізмів психологічних захистів використано опитувальник Р. Плутчика, Г. Келлермана, Г. Конте. Для діагностики та корекції особистісних суперечностей проведено зі здобувачами психодраматичні сесії у процесі вивчення навчальної дисципліни «Психодрама», які включали розминку, вибір протагоніста, психодраматичну дію та шерінг. У результаті нами встановлено такі позитивні зміни. Зменшилася кількість неусвідомлюваних механізмів психологічних захистів – від 15,3% до 10,7%. Зменшилася кількість здобувачів, які не усвідомлювали власні кризові стани (від 25,7% до 10,3%). В середньому розуміння особистісних суперечностей здобувачами збільшилося на 8%. В середньому розуміння особистісних суперечностей майбутніми психологами збільшилося на 8%. Розуміння особистісних суперечностей полягало у виведенні їх на рівень свідомості. Корекція полягала в тому, що переживання (проживання) зовні драми внутрішнього світу допомогла здобувачам глибше усвідомити та опанувати своє минуле і «попрощатися» з ним; повірити в себе, у свої сили й можливості позитивних змін; знайти оптимальні способи поведінки у важких життєвих ситуаціях; освоїти нові ролі й моделі поведінки; скоригувати життєвий сценарій, знайти вихід з конфлікту, зменшити симптоми важких переживань тощо. Заняття з психодрами допомогли здобувачу зрозуміти та відкоригувати особистісні проблеми, а це допомогло йому ефективно працювати в майбутньому з клієнтами під час своєї практики. Отже, важливим методом усвідомлення та корекції особистісних суперечностей стала психодрама.

Ключові слова: особистісна суперечність, механізми психологічних захистів, кризові стани здобувачів вищої освіти, психодрама.

Формули: 0, **рис.** 0, **табл.:** 3, **бібл.:** 13

Abstract. The article is devoted to a personal contradiction as inconsistency between different constituents of human psyche (between needs and possibilities of satisfying them, between consciousness and not conscious psychic phenomena, between wrong thoughts as well as actions and emotions). To overcome a personal problem is to realize and refuse a programmed behavior, which does not allow meeting a planned target, and the gradual formation of new samples of the effective behavior as well. Currently, the choice and use of effective methods to diagnose and correct students' personal problems have been real. The aim of the article – to deepen understanding and correct students-psychologists' personal problems using psychodrama. Main tasks were based on correcting personal contradictions which might have occurred in, mechanisms of psychological defenses, as well as students' crisis conditions – intended psychologists. To diagnose mechanisms of psychological defenses we used a questionnaire of R. Plutchyk, H. Kellerman, and H. Conte. To diagnose and correct personal contradictions it has been held psychodramatic sessions for students in the process of

learning the discipline "Psychodrama". Those sessions consisted of warming-up, a selection of the protagonist, a psychodramatic action as well as sharing. Consequently, we have defined next positive changes The quantity of not conscious mechanisms of psychological defenses – from від 15.3% до 10.7%. The number of students who were not aware of their own crisis states decreased (from 25.7% to 10.3%). The average awareness of personal problems by students has increased to 6.9%. The understanding of personal contradictions was based on their transformation into the level of consciousness. The correction was based on the believe that the external emotional experience (feeling) of the inner world out of drama helped students understand thoroughly and realize their past, as well as say "good-bye" to them; believe in themselves, in their power and possibilities of positive changes; find out the optimal ways to behave in difficult life situations; master new roles and models of behavior; correct life scenario, solve a conflict, reduce symptoms of hard emotional experience. The psychodrama helped students understand and correct personal problems. This must help him work with clients effectively in the future. Thus, the psychodrama has become the important method of personal contradictions awareness and correction.

Keywords: *personal contradiction, mechanism of psychological defenses, students' crisis conditions, psychodrama.*

Formulas: 0, **fig.:** 0, **tabl.:** 3, **bibl.:** 13

Постановка проблеми. Основою психічного розвитку особистості є зовнішні протиріччя, які трансформуються у внутрішні. Інколи внутрішні суперечності можуть привести до викривленого сприймання дійсності. Якщо суперечності не будуть вирішені, то вони як «вимушене повторення» «видаватимуться» порціями все життя, забираючи енергію, яка могла б бути спрямована на різні продуктивні сфери життєдіяльності здобувача вищої освіти.

Здобувач вищої освіти часто самостійно не може розв'язати особистісні суперечності внаслідок неусвідомлюваності самої суперечності та її детермінант. Важливо допомогти йому усвідомити суперечності між свідомими ствердженнями і несвідомими результатами дій, усвідомити так звані їх «переваги» та відмовитися від них. Тому стає актуальним підбір та використання ефективних засобів вирішення особистісних суперечностей у здобувачів вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження особистісних суперечностей людини засобами психодрами здійснено у працях як вітчизняних психологів (Т. Яценко, П. Гоностая, Я. Обухова, Т. Бондар, Р. Ткач та ін), так і зарубіжних (Я. Морено, Д. Кіппер, Г. Лейтц, Г. Блатнер) фахівців. Дослідження проявів особистісних суперечностей через механізми психологічних захистів знаходимо у працях З. Фрейда, Т. Яценко та їх послідовників.

Виникнення суперечності між потребами та бажаннями поведінка здобувача може регулюватись механізмами психологічних захистів. Вони спрямовані на витіснення зі свідомості всього того, що серйозно загрожує системі цінностей особистості. Часто ці механізми стають причиною ускладнень у розвитку особистості здобувача, заважають його самовдосконаленню. Захисні механізми – це не способи досягнення бажаної мети, а способи організації тимчасової душевної рівноваги, необхідної для боротьби з труднощами життя, це захисти свого Я від почуття тривоги, сорому, провини, гніву, а також від конфлікту, фрустрації та інших ситуацій, які переживаються як небезпечні.

Психологічний захист – це засіб розв'язання суперечності між свідомістю та несвідомими психічними явищами (Yatsenko, 2006). Психологічний захист – це система процесів і механізмів, спрямованих на збереження одного разу досягнутого чи на відновлення втраченого позитивного образу Я (Stroo, 1998). Дослідження психологічних захистів здійснюється методами психомалюнку, психодрами (Bohdan, 2012; Yatsenko, 2006).

Механізми психологічних захистів у здобувачів свідчать про наявність у них особистісних суперечностей між потребою зберегти позитивний образ Я та різними загрозами цьому образу.

Психодрама (спонтанний театр) – метод групової психотерапії, що полягає в розігруванні учасниками сцен з їхнього життя, у яких відтворюються особистісні

проблеми й створюється можливість відкоригувати їх (Chudaieva and Shuldyk, 2020). Вона ґрунтується на припущенні, що дослідження почуттів, формування нових стосунків та моделей поведінки відбувається більш ефективно при використанні дій, реально наближених до життя (Moreno, 1993). Основна мета психодрами – досягнення спонтанності та креативності, яке експериментально доведено (Moreno, 1993). Психодрама не допускає пасивного спостереження, емоційна енергія, креативність психодрами здатні втягнути в неї кожного, хто стежить за її розвитком (Moreno, 1993). Підтвержені ідеї Я. Л. Морено про те, що психодрама успішна, адже вона орієнтована на дію (Bohdan, 2012; Kipper and Ritchie 2003; Moreno, 1993; Plutchyk, 2002; Yatsenko, 2006).

Психодрама як спосіб втручання у внутрішній світ людини, узгоджується з іншими психотерапевтичними теоріями, метою яких є досягнення психотерапевтичних змін (Dogan, 2010; Cheung, Alzate and Viet, 2012; Nicholas, 2009). У психодрамі внутрішній світ людини виноситься на зовні за допомогою дії (драми), а в психоаналізі за допомогою слова. Коли досліджувані повторно переживали минуле, щоб зрозуміти теперішні почуття, психодрама здійснювала позитивний ефект на зміну внутрішнього світу і зниження опору (Chudaieva and Shuldyk, 2020).

Виявлено ефективність психодрами у поліпшенні розуміння себе магістрантами, усвідомлення ними стилів прихильності, формування впевненості в собі, співпереживання та бачення перспектив свого життя (Karp, Holmes and Tawon, 2013; Kipper and Ritchie 2003; Cheung, Alzate and Viet, 2012). У дослідженнях Т.В. Богдан вирішуються суперечності між цілісною психікою за допомогою психодрами у поєднанні з іншими методами активного соціально-психологічного пізнання (Bohdan, 2012). Щоб виникла драма, повинен бути конфлікт (суперечність), який тягнеться ще з дитинства чи невдалого досвіду.

Незважаючи на значну кількість досліджень особистісних суперечностей в галузі психології проблема використання ефективних засобів їх дослідження залишається актуальною і потребує подальшого вивчення та впровадження у психологічну практику. Адже майбутніх психолог, який не в змозі зрозуміти та відкоригувати особистісні суперечності ще в студентські роки, не зможе допомогти клієнтам під час своєї практики.

Формулювання цілей статті. Мета – поглибити розуміння та коригувати особистісні суперечності у здобувачів-психологів закладів вищої освіти засобами психодрами.

Завдання. Коригувати особистісні суперечності здобувачів вищої освіти, які проявляються через:

- 1) механізми психологічних захистів;
- 2) кризові стани здобувачів (проблеми працевлаштування, відокремлення від батьківських сімей, налагодження інтимних стосунків, формування ідентичності здобувачів тощо).

Методи дослідження. Для діагностики механізмів психологічних захистів нами використано опитувальник Р. Плутчика, Г.Келлермана, Г. Конте (Plutchyk, 2002). Корекцію особистісних суперечностей ми здійснювати засобами психодрами. Ми проводили зі здобувачами вищої освіти психодраматичні сесії у процесі вивчення навчальної дисципліни «Психодрама» (10 годин лекційних і 18 годин практичних занять). Під час занять нами використовувалися різні психодраматичні техніки: самопрезентація, дублери, дзеркало, рольова гра, репліки убік, порожній стілець та ін.

Експериментальна база становила 50 респондентів експериментальної групи та 50 респондентів контрольної групи. Це здобувачі вищої освіти – випускники факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, спеціальність 053 Психологія.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для діагностики та корекції особистісних суперечностей майбутніх

психологів ми проводили психодраму, використовуючи такі стадії, як розминка, вибір протагоніста, психодраматична дія та шерінг.

Під час *розминки* (15% від усього часу психодраматичної сесії) нами використано різноманітні вправи з метою виникнення спонтанності та творчої активності учасників групи, поступового розкріпачення їх рухової активності, полегшення спілкування між ними, підсилення групової згуртованості, збільшення почуття довіри й приналежності до групи. Розминка допомагала сконцентрувати увагу учасників на особистісних суперечностях, над якими вони хотіли б попрацювати на поточній психодраматичній сесії. Вона сприяла членам групи перебороти страх здаватися наївними чи занепокоєними з приводу власних акторських здібностей. Ведучий допомагав учасникам усвідомити те, що вони можуть грати все, що хочуть, і бути відкритими, безпосередніми, не боячись образ.

Розминка була особливо потрібна в тих групах, учасники яких чинять опір дослідженню певної теми або соромляться стати протагоністами. У цих випадках прийоми розминки дозволяли учасникам включитися в групову ситуацію, знизити свій рівень тривожності, послабити опір у розкритті своїх проблем, знизити небажання та страх розповісти про своє потаємне. Крім рухових, вербальних вправ нами використано і невербальні, які допомагали учасникам непрямим шляхом переборювати опір відкритій розмові про свої почуття й проблеми. Одні види розминок були ефективні при невисокому рівні тривожності й спрямовані на заохочення спонтанності та створення групової згуртованості. Інші – потребували більш високого рівня саморозкриття й давали більш емоційно значущий матеріал для обговорення.

Вибір протагоніста. Як правило, після закінчення розминки один або кілька учасників прояснюють для себе суперечності, які вони б хотіли досліджувати і пропонують розіграти в

групі свою драму. Протагоніст не призначається, а добровільно погоджується бути ним. Під час занять протагоністи розігравали: 1) минуле; 2) майбутнє; 3) свої фантазії (що було б, якби...); 4) альтернативні варіанти (спілкування з своєю рисою характеру, зі своєю якоюсь частиною тіла, з твариною тощо);

Під час *психодраматичної дії* (65% від всього часу) протагоніст за допомогою ведучого, а також групи займається дослідженням особистісних суперечностей. Для постановки драми не існує ніякого задалегідь написаного сценарію, у кожний момент драматичної дії проявляється спонтанна творчість протагоніста, допоміжних осіб і ведучого. Наприклад, ведучий пропонує протагоністові використати техніку «Монолог». Протагоніст детально розповідає про якусь життєву ситуацію, яку він не може самотійно зрозуміти та вирішити. Учасники вислуховують протагоніста дуже уважно, особливо звертають увагу на його перші слова, бо саме в них можливо буде озвучена особистісна суперечність.

Далі йде побудова сцени. у психодрамі вона має подвійне значення: 1) площадка, місце, де відбувалася подія (кухня, парк, поляна, сад, дорога...); 2) епізод (сценка), що має початок, протікання і завершення.

Потім протагоніст вибирає дублера серед присутніх, який повністю відтворює його монолог, уточнюючи у нього чи правильно він це робить, чи правильно зрозуміє. Протагоніст уточнює, доповнює, виправляє дублера. Звісно, під час цієї роботи протагоніст продовжує усвідомлювати особистісну суперечність. Він визначає, які учасники з групи можуть знадобитися для розігрування даної конкретної сцени (наприклад, виконувати ролі батьків, братів, сестер, однокласників, партнерів для сім'ї чи роботи, керівників тощо). Немає сумніву, що вибір членів групи на ці ролі зовсім не випадковий. Через «теле» (двобічний потік емоцій) протагоніст відчуває, хто з присутніх у цей момент може зіграти в драмі ролі значущих для нього людей. У цьому випадку вікові й

статеві обмеження не мають принципового значення. Досвід інших допомагав усвідомлювати свої суперечливі думки і вчинки та коригувати їх.

Дуже цінними виявляються часті обміни ролями, особливо коли протагоніст виконує роль тієї людини, до якої у нього є певна неприязнь. Іде усвідомлення ним своїх вчинків, їх перегляд і заміна на більш продуктивні. Важливою ознакою психологічного неблагополуччя є прагнення здобувача ухилятися від відповіді на деякі запитання чи відповідати загальними фразами. У такого здобувача слід виявити елементи психологічного захисту, які вказують на фактичну наявність конфліктної ситуації. Все це можна зрозуміти за максимально повного висловлювання здобувача, слухаючи його без всякої оцінки.

Завершення психодраматичної дії (20% всього часу). Два етапи завершення цієї дії: 1) шерінг (всі учасники обмінюються почуттями і думками; 2) процес – аналіз. Покроково відбувається аналіз того, що відбулося.

На стадії *шерінгу* в результаті контакту із сильними почуттями, пережитими колись у минулому чи теперішньому часі, протагоніст отримує більше інформації про свою власну поведінку. Це дозволяє йому випробувати нові типи поведінки та інші варіанти виходу з глухого кутка, в який у даний момент зайшли його думки, почуття чи вчинки. Під час обговорення члени групи розповідали, які почуття у них виникали у процесі розігрування ситуації з протагоністом, давали інтерпретацію іншим можливим способам розв'язання суперечностей. Дуже важливо, щоб у процесі шерінгу учасники не давали оцінки ситуації, про яку розповів протагоніст, бо він у цей час є дуже вразливим. Я. Л. Морено порівнював протагоніста під час шерінгу з пацієнтом, що перебуває в реанімаційному відділенні після важкої операції. Під час шерінгу учасники групи, які грали ролі допоміжних осіб, «знімають» із себе ці ролі. Процес шерінгу дозволяє протагоністові, який може відчувати себе в

повній ізоляції, перебуваючи у вкрай суперечливому стані, відчути свою спільність з іншими. До того ж на цій стадії своїми думками й почуттями можуть поділитися ті учасники групи, які під час психодраматичної дії виявилися дуже схвилюваними тим, що відбувається. Відкрите обговорення цих питань у групі дає їй учасникам відчуття впевненості й необхідну психологічну підтримку.

Кінцевий продукт психодрами – інсайт (озоріння, усвідомлення), тобто перехід від незнання до знання. Це здогадка про те, як можна розв'язати суперечність.

Терапевтичні аспекти завершення психодраматичної дії: 1) деролінг (вихід з ролі); 2) відновлення емоційної стабільності протагоніста, допоміжного я чи глядача); 3) комфортний стан; 4) оптимізм (створення почуття позитивної перспективи, підказування на пряму дії); 5) здатність розуміти себе; 6) плани на майбутнє не лише у вигляді бажань, а й намірів.

Діагностика механізмів психологічних захистів засвідчила наявність у здобувачів таких їх видів. *Витіснення* – виштовхування зі свідомості у сферу несвідомого неприємної інформації, яка загрожує позитивному образу-Я. *Раціоналізація* – це механізм пошуку переконливих доказів, виправдань для недостатньо схвалюваних дій і бажань. Здобувач шукає такі аргументи для виправдання свого вчинку, які на перший погляд мають логіку і правдоподібні. Висловлювання здобувачів: «я відповів на всі запитання, але викладач прискіпувався до мене, хотів мені знизити оцінку», «я отримав низьку оцінку тому, що запитання, яке попалося мені, ми не розглядали на лекції», свідчать про наявність раціоналізації. У здобувачів раціоналізація має різні форми, зокрема, це пошук причини в зовнішній ситуації чи в інших людях, покладання на авторитети, самооскарження, признание винятку, приниження чи завищення вартості цілі, якої не вдалося досягнути, підміна мотивів іншими, що не відповідають дійсності. Здобувач пояснює причини своєї поведінки

тим, що «не вдалося», «не встиг», «не зміг», «не зрозумів», «не подумав», «невпевнений, сумніваюся», «не знаю».

Коли здобувач не визнає об'єктивних ознак неблагополуччя у спілкуванні, мова йде про *заперечення*, тобто несвідоме ігнорування подій чи бажань, за яких він відчував себе винним. Це сенсорна чи перцептивна «глухота». *Сублімація* у здобувачів проявлялася в задоволенні або придушенні незадоволених бажань за допомогою іншої діяльності. Здобувач,

який переживає сильний потяг до іншої особистості та не спроможний цей потяг задовольнити, знаходить часткову розрядку в припустимих діях – у танцях, спорті, живопису, політичній активності чи іншій творчій діяльності.

Регресія проявлялася як повернення здобувача під впливом сильних емоційних переживань до більш ранніх ступенів психічного розвитку, що спостерігається у формах ригідної, «дитячої» поведінки.

Таблиця 1. Зміни в особистісних суперечностях здобувачів

Особистісні проблеми, які проявляються через:		До проведення психодраматичних сесій (у %)	Після проведення психодраматичних сесій (у %)
Механізми психологічних захистів	1. Раціоналізація	39	30
	2. Витіснення	30	19
	3. Сублімація	13	10
	4. Проекція	7	5
	5. Заперечення	9	6
	6. Регресія	5	2
	7. Інші механізми	4	3
Середнє значення		15,3	10,7
Кризові стани здобувачів вищої освіти	1. Відокремлення від батьківських сімей	35	26
	2. Працевлаштування	29	20
	3. Налагодження інтимних стосунків	25	17
	4. Криза професійної ідентичності	24	10
Середнє значення		25,7	18,2
Узагальнені дані		20,4	12,4

Проекція проявлялася у перенесенні на іншу людину своїх емоційних станів, власних намірів чи бажань. Це покладання відповідальності за труднощі на інших або приписування іншим людям своїх моральних якостей і спонукань. Під час проекції здобувачка каже: «Він мене ненавидить», а не «я його ненавиджу», «він мене любить», а не «я його люблю».

Відокремлення здобувачів вищої освіти від батьківських сімей проявлялося у вигляді емоційної, конфліктної та матеріальної незалежності. Криза *працевлаштування* проявлялася у плануванні кар'єри, пошуку місця роботи, у протиріччі між планами і очікуваннями випускників (працевлаштування за

спеціальністю чи перекваліфікація). У налагодженні *інтимних стосунків* виникали труднощі між встановленням близькості та ізоляцією. Криза *професійної ідентичності* проявлялася у порушенні внутрішньої єдності між складовими Я-концепції: Я-образу (знання про професію), Я-ставлення (позитивне чи негативне ставлення до професії) та Я-вчинком (бажання чи небажання займатися професією).

В середньому дія механізмів психологічних захистів зменшилась на 4,6%, а кризові стани – зменшились на 5,5%.

Статистичний аналіз отриманих даних здійснювався із використанням

методів описової та порівняльної статистики. В таблицях 2 і 3 представлено вихідні дані та результати аналізу.

Серед механізмів психологічного захисту (за тестом Р.Плутчика, Г.Келлермана, Г. Конте) на чільному місці – «інтелектуалізація», «регресія»,

«заперечення», «компенсація», найменш актуалізовані – «проекція» та «сублімація».

Найпоширенішим кризовим станом для досліджуваних є «становлення професійної ідентичності», менш поширені стани – «відокремлення від батьківських сімей» та «працевлаштування».

Таблиця 2. Механізми психологічного захисту в експериментальній та контрольній групах

	Параметри вимірювання	Експериментальна група, n=50		p	Контрольна група, n=50		p
		До (М)	Після (М)		До (М)	Після (М)	
Механізми психологічних захистів	Заперечення	4,12	3,01	0,03	4,04	4,11	0,88
	Витіснення	3,82	2,75	0,28	3,75	3,81	0,93
	Регресія	4,18	3,51	0,37	4,21	4,28	0,90
	Компенсація	4,02	3,12	0,00	4,08	4,09	0,99
	Проекція	3,35	2,15	0,00	3,29	3,33	0,94
	Сублімація	3,44	2,85	0,24	3,41	3,47	0,87
	Раціоналізація	5,16	3,74	0,00	5,21	5,25	0,92
	Реактивне утворення	3,81	2,92	0,04	3,93	3,90	0,92

Після проведення коригувальної психодраматичної роботи в експериментальній групі відбулися суттєві зміни стосовно більшості досліджуваних параметрів. За t-критерієм Стьюдента для залежних вибірок статистично значуще ($p \leq 0,05$) знизилися показники більшості шкал тесту діагностики механізмів психологічних захистів (5 із 8), а саме «заперечення», «компенсація», «проекція», «раціоналізація», «реактивне утворення». Показники решти механізмів психологічних захистів теж знизилися, але не на статистично значущому рівні.

Використавши ϕ^* -критерій кутового перетворення Фішера ми встановили, що в експериментальній групі статистично значуще ($p \leq 0,05$) зменшилася кількість здобувачів, що мають такі кризові стани, як «відокремлення від батьківських сімей» і

«налагодження інтимних стосунків», а також позначилася тенденція до статистично значущих відмінностей ($p \leq 0,1$) із контрольною групою щодо кризового стану «становлення професійної ідентичності», і, нарешті, не встановлено суттєвого зрушення стосовно кризового стану «працевлаштування».

У контрольній групі за час, що минув після експерименту, жодних статистично значущих зрушень за досліджуваними параметрами не знайдено.

Отже, можемо стверджувати, що психодраматична діагностико-коригувальна практика є досить ефективними засобом зниження напруження психологічних захистів та зменшення проявів кризових станів.

Таблиця 3. Розповсюдженість кризових станів здобувачів в експериментальній та контрольній групах

	Параметри вимірювання	Експериментальна група, n=50		p	Контрольна група, n=50		p
		До (%)	Після (%)		До (%)	Після (%)	
Кризові стани здобувачів	Відокремлення від батьківських сімей	36	20	0,04	40	36	0,84
	Працевлаштування	32	26	0,78	28	32	0,86
	Налагодження інтимних стосунків	40	24	0,04	40	36	0,84
	Становлення професійної ідентичності	44	32	0,07	48	52	0,86

Висновки. Отже, нами було діагностовано особистісні суперечності майбутніх психологів, зроблена спроба поглибити їх розуміння та провести корекцію.

Нами використано психодраму як засіб корекції особистісних суперечностей здобувачів. За допомогою неї нам вдавалося вивільнити у здобувачів витіснені негативні переживання, допомогти їм частково усвідомити наявні механізми психологічних захистів.

Розглянуто захисні механізми з точки зору їх дезадаптивної ролі, які приводять до негативних наслідків: розриву стосунків з оточуючими, підвищеної чутливості до критики і стресів, невміння будувати міцні стосунки, систематичного повторення однієї й тієї ж життєвої ситуації як неусвідомленого сценарію свого життя. Здобувачі, які обізнані з механізмами психологічних захистів та кризовими станами і які усвідомлюють наявність їх у собі, вже стали на шлях зниження їх дії. Майбутні психологи в процесі діагностики власних особистісних суперечностей прагнуть до усвідомлення їх негативного впливу на емоції. Це дає змогу стверджувати, що у них виникає бажання позбутися від них і наблизитися до емоційного благополуччя.

У здобувачів наступили такі зміни:

1. Зменшилася кількість здобувачів, які неусвідомлювали власні механізми психологічних захистів – від 15,3% до 10,7%.

2. Зменшилася кількість здобувачів, які неусвідомлювали власні кризові стани (від 25,7% до 10,3%).

3. В середньому розуміння особистісних суперечностей здобувачами збільшилося на 8%.

Отже, психодрама виявилася важливим засобом усвідомлення та корекції особистісних суперечностей у майбутніх психологів. Розуміння особистісних суперечностей полягало у виведенні їх на рівень свідомості. Корекція полягала в тому, що переживання (проживання) зовні драми внутрішнього світу допомогла здобувачам глибше усвідомити та опанувати своє минуле та «попрощатися» з ним; повірити в себе, у свої сили й можливості позитивних змін; знайти оптимальні способи поведінки у важких життєвих ситуаціях; освоїти нові ролі й моделі поведінки; скоригувати життєвий сценарій, знайти вихід з конфлікту, зменшити симптоми важких переживань тощо.

Нами розглянуто *суперечність* як неузгодженість між різними складовими психіки людини (між потребами та можливостями їх задоволення, між свідомістю та несвідомими психічними явищами, між неправильними думками, вчинками та емоціями тощо). Зменшити опір суперечностей можна шляхом їх розуміння та відмова від запрограмованої поведінки, яка не дозволяє досягти поставленої цілі, а потім поступове формування нових зразків ефективної поведінки.

Паралельно з психоаналітичним підходом розвивається інший погляд на механізми психологічних захистів, які не викривляють реальність, а стають адаптивними, захищають особистість від страху, тривоги, виконують функцію

«допомоги» в роботі над собою. Тому в перспективі слід розглянути захисні механізми здобувачів вищої освіти не як патологічні процеси, а як результативні, адаптивні реакції на особистісну проблему.

Література:

1. Bohdan T. V. (2012) Diahnastyka i korektsiia vnutrishnikh superechnosteі osobystosti zasobamy psykhodramy u protsesi aktyvnoho sotsialno-psykholohichnoho navchannia : dys. ... kand. psykol. nauk : spets. 19.00.07 "Pedahohichna ta vikova psykholohiia". Kharkiv. 224 s. [in Ukrainian].
2. Dogan, T. (2010). The effects of psychodrama on young adults' attachment styles. *Arts in Psychotherapy*. 37 (2),112-119.
3. Karp, M., Holmes P., Tawon K. (Ed). (2013). *Manual on psychodrama*. (O.P. Prokopov, Trans). Kyiv: P. Gornostay.
4. Kipper, D.A, Ritchie, T.D. (2003). The effectiveness of psychodramatic techniques: A meta-analysis. *Group Dynamics: Theory, Research and Practice*, 7,1, 13-25.
5. Monit Cheung, Kim Alzate, Peter Viet. (2012). Psychodrama Preparation for Internship. *Practice Digest*. Volume 2.2. October
6. Moreno, Y. (1993). *Teatr spontannosti [Theater of spontaneity]*. Krasnoyarsk: Fond Ment. Zdorovyia [in Russian].
7. Nicholas, M. (2009). Intoduction to the special issue on psychodrama With some comments on Moreno's concept of spontaneity. *Group*, 33(4), 291-295.
8. Plutchyk, R. (2002). Diagnostics of typologies of psychological protection. *Social-psychological diagnostics of the development of personality and small groups*. Fetiskin, N.P., Kozlov, V.V., Manuilov, G.M. (Ed.); (Chapter 9.4, 309-314). Moscow: Publishing House of the Institute of Psychotherapy.
9. Synhaivska, I. V., Tkach, V. V., Tkach, R. M. *Metody yunhianskoho analizu v rozviazanni vnutrishnoho konfliktu osobystosti (na prykladi roboty z poshukom sensu zhyttia)*. *Pravnychiy visnyk Universytetu «KROK»*. K.: Vyshchyi navchalnyi zaklad «Universytet ekonomiky ta prava «KROK». 24. 2016. S. 229–234. [in Ukrainian].
10. Stroo, V.A. (1998). Zashchitnyie mehanizmy: otlichnosti k gruppe [Protective mechanisms: from person to group]. *Voprosy psichologii – Questions of psychology*, 4, 5-60 [in Russian].
11. Cheung, M., Alzate, K., Viet, P. (2012). Psychodrama Preparation for Internship. *Practice Digest*, Vol. 2.2. [in Ukrainian].
12. Chudaieva, N.V., Shuldyk, H.O. (2020) Psykhodrama. Kurs lektsii : navchalnyi posibnyk dlia studentiv pedahohichnykh vuziv. MON Ukrainy, Umanskyi derzh.ped.u-tet imeni Pavla Tychyny, F-tet sotsialnoi ta psykholohichnoi osvity, K-ra psykholohii. Uman : Vizavi. 158 s. [in Ukrainian].
13. Yatsenko, T. S. (2006). *Osnovyglybynnoyipsyhokorekciyi: fenomenologiya, teoriyaipraktyka [Fundamentals of Deep Psychocorrection: Phenomenology, Theory and Practice]*. Kyiv : VyshchaShkola [in Ukrainian].

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ЗМІЦНЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ПІДПРИЄМЦІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

Олена Никоненко¹, Артем Шевченко²

¹Канд. психол. наук, доцент, заступник завідувача кафедри психології ВНЗ “Університет економіки та права “КРОК”, м. Київ, Україна, e-mail: nikonenkoev@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0794-7905>

²Магістрант навчально-наукового інституту психології ВНЗ “Університет економіки та права “КРОК”, м. Київ, Україна, e-mail: shevchenkoav@krok.edu.ua

PRACTICAL ASPECTS OF STRENGTHENING THE PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF ENTREPRENEURS IN THE CONDITIONS OF WAR

Olena Nykonenko¹, Artem Shevchenko²

¹Ph.D.(Psychology), Professor, Department of Psychology, “KROK” University, Kyiv, Ukraine, e-mail: nikonenkoev@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0794-7905>

²Student of the 3rd year of the master's degree in the specialty "Psychology", “KROK” University, Kyiv, Ukraine, e-mail: shevchenkoav@krok.edu.ua

Анотація. В статті представлено теоретичне дослідження практичних аспектів зміцнення психологічного благополуччя чоловіків середнього віку. І хоча у розгляді особливостей функціонування підприємництва насамперед приділяється увага економічній складовій, не варто оминути й психологічні характеристики професійної діяльності підприємців. Психологічне благополуччя визначається як цілісне переживання щастя, яке супроводжується сприятливим емоційним фоном та осмисленістю буття, у результаті позитивного функціонування особистості, задоволення, узгодженості та відповідності усіх рівнів екзистенціальних потреб. Психологічне благополуччя носить суб'єктивний характер, обумовлюється мірою задоволеності життям й співвіднесенням позитивних та негативних емоцій; містить спрямованість особистості на позитивне функціонування, що виражається у переживанні щастя та задоволеності особистим життям. Критеріями психологічного благополуччя виступають прийняття відповідальності за власне життя і здоров'я, схильність до самопізнання і розуміння, вибудована чітка ієрархія цінностей, здатність приймати себе та оточуючих. Одним із чинників, який впливає на задоволеність життям та професійною діяльністю підприємців, є відчуття психологічного благополуччя, здатність до самоприйняття та реалізації плану особистісного зростання; до управління середовищем та відчуття себе господарем власного життя; до постановки цілей у житті та їх послідовного досягнення. Також до компонентів психологічного благополуччя відносяться й позитивні стосунки з оточуючими, що включають наявність володіння комунікативними якостями у підприємців. Вивчення особливостей зміцнення психологічного благополуччя та впровадження цих знань у практичну площину може значно сприяти збільшенню успіхів підприємців і в професійній діяльності. Варто приділити увагу розгляду особливостей підвищення та зміцнення відчуття психологічного благополуччя у підприємців, що забезпечить умови для досягнення ними успіхів у професійній діяльності.

Ключові слова: психологічне благополуччя, задоволеність життям, структура психологічного благополуччя, чинники психологічного благополуччя підприємців.

Формули: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 19

Abstract. The article presents a theoretical study of practical aspects of strengthening the psychological well-being of middle-aged men. And although in considering the peculiarities of the functioning of entrepreneurship, attention is primarily paid to the economic component, the psychological characteristics of the professional activity of entrepreneurs should not be overlooked. Psychological well-being is defined as a holistic experience of happiness, which is accompanied by a favorable emotional background and meaningfulness of being, as a result of the positive functioning of the individual, satisfaction, coherence and compliance of all levels of existential needs. Psychological well-being is subjective in nature, determined by the degree of satisfaction with life and the correlation of positive and negative emotions; contains the individual's focus on positive functioning, which is expressed in the experience of happiness and satisfaction with personal life. Acceptance of responsibility for one's own life and health, a tendency to self-knowledge and understanding, a clear hierarchy of values, and the ability to accept oneself and others are the criteria of psychological well-being. One of the factors that affects satisfaction with life and professional activities of entrepreneurs is a sense of psychological well-being, the ability to self-accept and implement a personal growth plan; to managing the environment and feeling like the master of one's own life; to setting goals in life and their consistent achievement. Also,

the components of psychological well-being include positive relationships with others, including the possession of communication skills in entrepreneurs. Therefore, the study of the features of strengthening psychological well-being and the implementation of this knowledge in the practical sphere can significantly contribute to increasing the success of entrepreneurs in their professional activities. In accordance with the above, it is worth paying attention to considering the features of increasing and strengthening the sense of psychological well-being among entrepreneurs, which will provide the conditions for them to achieve success in their professional activities.

Keywords: *psychological well-being, life satisfaction, structure of psychological well-being, factors of psychological well-being of entrepreneurs.*

Formulas: 0, pic.: 0, table: 0, bibl.: 19

Постановка проблеми. В умовах гострої соціально-економічної кризи під час воєнного стану особливо важко сучасним підприємцям. Незважаючи на складні умови виконання виробничих завдань, проблеми із ресурсами (електроенергією, теплом, водозабезпеченням), зниження попиту, втрату клієнтської бази, вони змушені працювати, утримуючи продуктивність свого бізнесу хоча б на мінімальних позитивних показниках. Таким чином в суспільстві постає запит на пошук практик, свідомих дій по зміцненню психологічного благополуччя. Розробка практичних рекомендацій в цій сфері потребує теоретичного обґрунтування структури психологічного благополуччя та врахування чинників психологічного благополуччя підприємців. Підтримка та оптимізація психологічного благополуччя підприємця – це завдання, яке може бути вирішене шляхом створення сприятливих умов для внутрішнього розвитку. Відчуття себе здоровим, благополучним, активним, сповненим сил та енергії надихає на звернення, є запорукою гарного самопочуття та настрою, виступає чинником психологічного благополуччя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феномен психологічного благополуччя особистості вивчали Н. Бредберн, Е. Дінер, Д. Канеман, Р. Райан, А. Ватерман, К. Ріфф, М. Селігман, К. Берідж, Е. Десі, Дж. Майклсон, П. Фесенко, Б. Братусь, В. Духневич. Засади психологічної роботи з дорослими, що спрямована на підвищення психологічного благополуччя, висвітлюються у працях Н. Волинець, К. Гавриловської та Ю. Дем'янчук, І. Горбаль, Т. Данильченко, Т. Каткової, М. Лукашевич, Т. Титаренко,

О. Чиханцової. Однак проблема практичних аспектів зміцнення психологічного благополуччя підприємців залишається малодослідженою.

Формулювання цілей статті.

Метою статті є теоретично обґрунтувати особливості зміцнення психологічного благополуччя підприємців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «благополуччя» було введено Н. Бредберном, який описував цей феномен в категоріях щастя або нещастя, суб'єктивного відчуття задоволеністю або незадоволеністю життям.

Науковцем Е. Дінером (Diener, 2002) було запропоноване поняття «суб'єктивне благополуччя», що на думку вченого, включає в себе три головні компоненти: загальне задоволення, приємні емоції та неприємні емоції. Е. Дінер вважає, що більшість людей по-різному оцінюють події, які трапляються з ними, і така інтелектуальна оцінка має відповідно забарвлену емоцію. Відповідно до цього суб'єктивне благополуччя кожної людини складається з її когнітивної оцінки задоволеністю різними сферами власного життя, та емоційної оцінки. На думку Е. Дінера, кожен компонент суб'єктивного благополуччя (загальне задоволення, приємні емоції та неприємні емоції) має окремі складові (Diener, 2002). Наприклад, загальне задоволення може поділятися на задоволення різними галузями життя, такими як любов, робота, шлюб тощо. Приємні емоції включають в себе такі почуття як радість, гордість, любов. Неприємні емоції – це, наприклад, сором, сум, гнів, неспокій.

За даними К. Санько, почуття психологічного благополуччя визначається як інтегральний психічний феномен, цілісне переживання, що відображає

успішність функціонування індивіда в соціальному середовищі, що супроводжується сприятливим емоційним фоном, функціональним станом організму та психіки, позитивним само ставленням та довірливим ставленням до світу. Також дослідниця стверджує, що психологічне благополуччя є одним із важливих елементів психологічно здорової особистості, яка має певний запас психологічної міцності, що дозволяє їй продуктивно долати життєві складності та справлятися зі стресами повсякденного життя (Санько, 2016). Загалом поняття «психологічне благополуччя» знаходиться в одному смисловому полі із термінами «задоволеність життям», «щастя», «якість життя» та «психологічне здоров'я». Така близькість обумовлена декількома факторами:

1) усі зазначені поняття характеризуються високим рівнем узагальненості та інтегральності, кожне з названих понять має, принаймні, декілька визначень;

2) аналіз підходів дає можливість розглядати взаємозв'язок між цими поняттями як на рівні структурних компонентів (афективних, когнітивних, конотативних) та і на рівні функціонування особистості.

Дослідницею Ю. Кашлюк виділено структурні компоненти психологічного благополуччя особистості, до яких вчена відносить емоційний, когнітивний та конативний компоненти:

1. Під емоційний компонентом розуміється позитивне чи негативне ставлення людини, що виникає при реалізації цілей, потреб і намірів особистості;

2. Під когнітивним – оцінка індивідом власного життя та задоволеність життям, як головний показник;

3. Конативний компонент забезпечує позитивне функціонування особистості: автономія, управління навколишнім середовищем, особистісне зростання, позитивні відносини з оточуючими, наявність життєвих цілей і самоприйняття (Кашлюк, 2016).

К. Ріфф та П. Варра виділяють такі компоненти моделі психологічного благополуччя:

1) емоційний, який включає відсутність емоційного виснаження, вияв задоволеності життям і роботою, а також лояльність / прихильність до інших людей;

2) когнітивний, що містить в собі рівень пізнавального інтересу та розумової втоми чи її відсутності, характеризує стан когнітивних функцій людини (чи здатна вона сприймати нову інформацію або її здатність концентруватися на виконуваний діяльності);

3) поведінковий, включає в себе: якість міжособистісних взаємин та відсутність негативного ставлення до людей; готовність до вирішення виникаючих конфліктів у взаємовідносинах з іншими;

4) мотиваційний, який передбачає врахування таких критеріїв благополуччя, як рівень автономності людини, її прагнення до особистісного росту і розвитку, наявність свідомих цілей та смислів поставлених завдань, а також рівень її компетентності у вирішення життєвих і професійних завдань;

5) психосоматичний, що характеризує прояви психосоматичних скарг, зокрема таких, як головний біль або і болі у спині (емпіричним шляхом багато разів було доведено тісний взаємозв'язок між цими болями та відчуттям суб'єктивного благополуччя в людини) (Ryff, Singer, 2008)

Інформативною в теоретичному плані є модель психологічного благополуччя, запропонована Ю. Олександровим. Компонентами психологічного благополуччя, на думку автора, є: ресурсний (особистісна зрілість); процесуальний (самоактуалізація); результативний (психологічне благополуччя особистості); структурний (гармонія особистості); оціночний (суб'єктивне благополуччя) (Олександров, 2010).

Отже, психологічне благополуччя визначається як інтегральний психологічний феномен, який характеризує позитивне функціонування особистості та

виражається в суб'єктивному відчутті задоволеності життям, реалізації власного потенціалу і залежить від суб'єктивної якості комунікацій особистості з оточуючими.

Згідно з результатами останніх досліджень Б. Пахоля, до таких чинників, що впливають на відчуття психологічного благополуччя, відносяться: система особистісних цінностей і уявлень про світ, наявність емоційних та поведінкових стереотипів, різноманітних комунікативних навичок, особистісних якостей, цілей у житті та навіть загального рівня інтелекту. Різні аспекти благополуччя вимірюються суб'єктивними (самооцінка) та об'єктивними (об'єктивні психодіагностичні вимірювання) методами.

Не можна не брати до уваги те, що рівень психологічного благополуччя залежить від того, чи відповідатимуть задоволенню потреби різного рівня, в тому числі соціальні, оскільки спонукання людини включають потяг належати до соціальної групи (спільноти) та займати у цій групі певне місце, користуватися зв'язками, добрими стосунками, увагою оточуючих, бути об'єктом їх поваги та любові (Пахоль, 2017)

Вчені Т. Дзюба і О. Коваленко вказують на різноманітність факторів психологічного задоволення життям серед дорослих, відчуття свого благополуччя. Вони відзначають, що для одних людей задоволеність життям пов'язана з роботою, для інших джерелом задоволення життя стає переважно сім'я та особисті інтереси (Дзюба, Коваленко, 2013).

У дослідженні В. Афанасенко та Т. Комар розглядався зв'язок відчуття благополуччя із сімейним статусом. Дослідниці довели, що відчуття благополуччя у жінок залежить від порядку шлюбу, і до третього шлюбу найвищою цінністю є автономність жінки. А щодо чоловіків, то дослідниці опираються на дані експериментів інших психологів, де було встановлено, що рівень благополуччя в одружених чоловіків вищий, порівняно із

не одруженими (Афанасенко, Комар, 2020).

При цьому, за даними зарубіжних науковців встановлено, люди у шлюбі характеризуються вищим рівнем психологічного благополуччя і задоволеності життям, кращим станом здоров'я, ніж самотні люди, які не перебувають в шлюбі.

У дослідженні Л. Карамушки серед найбільш вагомих чинників благополуччя та показників, що найбільше впливають на задоволення власною професійною діяльністю та її успішність, підприємці назвали:

- свободу і незалежність у прийнятті рішень, у плануванні діяльності та робочого часу, відсутність контролю – «сам собі господар» (70%);
- прагнення досягнення успіху у власній справі (69%);
- насичене професійне спілкування та взаємодію у бізнес-середовищі (50%);
- можливість отримання високого прибутку (25%).

Вказане засвідчує полімотивованість підприємницької діяльності та порушує існуючі стереотипи щодо безперечного прагнення до високого прибутку як основного мотиву підприємницької діяльності. Тобто підприємці насамперед високо цінують власну професійну діяльність за свободу прийняття рішень, можливість самостійно планувати і досягати успіхів, впроваджувати інновації у процес виробництва, керувати колективом працівників (у великих підприємствах). При цьому відчуття психологічного благополуччя у них також виникає від досягнення успіхів у професійній діяльності та отриманні прибутку, від взаємодії у професійному бізнес-середовищі. А соціальні мотиви, а саме «потреба визнання в суспільстві», має значущість тільки для 19% опитаних підприємців (Карамушка, 2005).

Загалом це підтверджує думку про те, що підприємцям важливий прибуток більше за соціальне визнання та принесення користі для суспільства. З іншого боку – прибуток не є

найголовнішою перевагою у здійсненні підприємницької діяльності.

Також за даними дослідження Л. Карамушки було встановлено типові характеристики підприємців за даними самоописів. Як вказали сучасні підприємці, їм властиві такі особистісні якості, як: відповідальність; сумлінність; цілеспрямованість; наполегливість у досягненні поставлених цілей; комунікабельність; вміння йти на компроміс; вміння приймати рішення; незалежність; творчі здібності та розвинена інтуїція.

Близько половини підприємців вказали, що їм властиві: уміння ризикувати; лідерські якості; здатність до високого рівня самоорганізації та налагодження роботи персоналу підприємства; вміння завершувати всі розпочаті справи, доводити їх до кінця та ін. Хоча саме ці особистісні риси підприємців сприяють вдосконаленню їхньої професійної майстерності та підвищують ефективність підприємницької діяльності (на думку самих опитаних). Тобто, опираючись на відповіді респондентів, ми можемо помітити, що з одного боку, для ведення підприємницької діяльності особистостям потрібний великий перелік професійних та особистісних якостей, здатність до самоорганізації, дисциплінованості, готовність до ризику, що пов'язується із гнучкістю мислення, з іншого боку – при відповідях про процес підприємницької діяльності, більшість підприємців вказували, що зазнають певних труднощів при плануванні і здійсненні контролю. Позитивно зазначаючи роль персоналу у процесі забезпечення успіху підприємницької діяльності (80%), підприємці мали нечіткі уявлення про саму сутність команди, про структуру і принципи її функціонування, особливо щодо керівної діяльності в процесі застосування механізмів формування такої команди фахівців на підприємстві. Також 90% підприємців засвідчили високу стресогенність виконання поставлених завдань виробничої діяльності, часте виникнення стресових ситуацій, і близько

половини з них вказали, що не вміють їх долати (Карамушка, 2005).

Отже, відповідно до розглянутого портрету сучасного підприємця він має володіти багатьма особистісними та поведінковими характеристиками, до яких відносяться: високий рівень розвитку інтелектуальних здібностей; емоційно-вольові якості цілеспрямованості, наполегливості, саморегуляції, витримки. Також сучасним підприємцям властиві активність і енергійність готовність до розумного ризику, орієнтація на ефективність; здатність до пошуку можливостей та ініціативи при їх використанні та ін.

У контексті чинників психологічного благополуччя підприємцям властиві висока орієнтація на свободу вибору, незалежність у прийнятті рішень, у плануванні професійної діяльності, що дає відчуття себе як творця свого життя і бізнесу («сам собі господар»). Також для підприємців властива висока мотивація на досягнення успіхів у власній справі, активне професійне спілкування та взаємодія у бізнес-середовищі, що позитивно впливають на відчуття психологічного благополуччя та дають підприємцям відчуття успіху, задоволеності від життя, створюють емоційний комфорт (Synhaivska, 2022).

Звісно ж, відчуття благополуччя також пов'язується із можливістю отримання високого прибутку внаслідок ведення підприємницької діяльності, творчої самореалізації у професії, принесенні користі суспільству. Не можна сказати, що тільки прибуток цікавить підприємців, однак він є основоположним чинником продовження їх професійної діяльності, а тому відчуття благополуччя тільки від самореалізації і принесення користі людям буде неповним. На відчуття психологічного благополуччя впливають фактори зовнішнього середовища та особистісні якості людини. М. Лукашевич пропонує розглядати проблему підвищення психологічного благополуччя з таких точок зору:

- підтримка фізичного здоров'я;

- подолання труднощів;
- раціональний розподіл сил і часу (Лукашевич, 2016).

Серед шляхів зміцнення психологічного благополуччя надається великого значення забезпеченню чинників, які впливають на це відчуття. Тобто вважається, що для усвідомлення себе благополучним, насамперед, людині варто володіти високим рівнем саморозуміння та усвідомлення власних цінностей, здатності рефлексувати та оцінювати ступінь свого благополуччя, вміти визначати прояви негативних станів, емоцій, думок, що вказують на не благополуччя і розбалансування сил, енергії, успіхів у різних сферах свого життя. Також важливим вважається цілеспрямований розвиток особистісних якостей, які впливають на відчуття благополуччя (Титаренко, 2017).

М. Аргайл виділяв групу чинників, від яких залежить благополуччя особистості – самоповага, висока самооцінка, усвідомленість життя та екстраверсія. На його думку, значущими для задоволення життям та відчуття благополуччя є такі чинники, як: здоров'я, задоволеність роботою, наявність близьких соціальних зв'язків, вільний час для дозвілля, певні особистісні якості, позитивний емоційний фон.

За даними дослідження Н. Гончарової, А. Харченко, до детермінант психологічного благополуччя також відносять здатність до любові, дружби, наявність віри у що-небудь, усвідомлення життя і позитивний характер міжособистісних відносин (Харченко, Гончарова, 2017).

Зважаючи на те, що із психологічним благополуччям пов'язані особистісні властивості, то при умові їх розвитку можна досягти вищих показників відчуття психологічного благополуччя. Зокрема, на думку Г. Павленко, одним із чинників психологічного благополуччя виступають «такі особистісні фактори, як когерентність, життєстійкість та довіра, які мають позитивний вплив та виступають ресурсом для досягнення та збереження

відчуття психологічного благополуччя особистості».

Вчена О. Чиханцова вважає, що життєстійкість характеризує ступінь сформованості в особистості здатності витримувати ситуацію гострого або хронічного стресу, зберігати внутрішню збалансованість, не знижуючи успішності діяльності. На її думку, сприйняття людиною змін, які з нею відбуваються, надають змогу скористатися внутрішніми ресурсами, зберігаючи внутрішню збалансованість. Практичний аспект життєстійкості людини обумовлюється тією роллю, яку це особистісне утворення відіграє в її успішному протистоянні стресу, насамперед, у професійній сфері самореалізації людини. А свідоме подолання людиною несприятливих умов її розвитку є однією зі специфічних форм прояву її особистісних рис (Чиханцова, 2017).

Життєстійкість позитивно пов'язана із відчуттям психологічного благополуччя. Вона забезпечує позитивне самоприйняття та автономію, допомагає отримати задоволення від спілкування з іншими людьми, формує прагнення ставити цілі для особистісного росту і реалізації свого потенціалу, дає змогу знаходити нові внутрішні ресурси.

Тому, на нашу думку, важливо розвивати життєстійкість у дорослих, щоб активізувати у них відчуття психологічного благополуччя, задоволеності життям, здатності справитися із виникаючими проблемними ситуаціями, професійними стресами та ін.

Важливим чинником, який впливає на задоволеність життям та відчуття психологічного благополуччя, є наявність роботи, при чому не стільки сам факт роботи або матеріального заохочення праці, скільки психологічні аспекти роботи, а саме: різноманітність та самостійність праці, її усвідомленість, суспільна цінність, емоційний фон, характер відносин із колегами та керівництвом. Відповідно одним із шляхів зміцнення благополуччя є пошук відповідної зайнятості. Як вказують українські дослідниці Н. Афанасьєва та

О. Мірошніченко, люди, задоволені своєю роботою, частіш за все задоволені й своїм життям взагалі. Одинокі, депресивні, тривожні, проблемні люди – ті, хто потребує допомоги психолога – частіше не задоволені своєю роботою, не визнають її цінностей, особливо якщо це студенти чи співробітники корпорації. Професійна фрустрація чи стрес, незадоволеність рішеннями чи професійним ростом є основним джерелом проблем для багатьох людей (Афанасьєва, Мірошніченко, 2020).

Дослідники Т. Дзюба, О. Коваленко звертають увагу, що задоволеність своєю роботою, професійним життям, збереження інтересу до роботи, відданість їй протягом усього періоду дорослості є необхідними умовами для підтримання почуття задоволення нею. Від глибини задоволення людини власною професією залежать зміцнення або послаблення мотивів професійної діяльності і зміна роботи. На задоволення роботою впливають зовнішні (зарплата, премії, умови праці і відпочинку тощо) та внутрішні (задоволення від особливостей діяльності, коли процес розв'язання професійних проблем є захоплюючим, цінним і значущим, підвищує професійну компетентність) чинники (Дзюба, Коваленко, 2013).

За даними вітчизняних досліджень доведено, якщо особистість задоволена своєю професійною діяльністю, в якій вона самоактуалізується, то, відповідно, вона задоволена і своїм особистим життям. І, навпаки, незадоволеність особистості професійною діяльністю призводить до загальної незадоволеності в особистому житті. Відповідно до вказаного – для відчуття психологічного благополуччя важливим є пошук такої роботи, професійної сфери самореалізації, творчої діяльності, яка б дозволяла відчувати себе реалізованим, задоволеним у процесі виконання її завдань (Никоненко, 2014).

Поряд із роботою виділяється ще й такий фактор: дозвілля, вільний час (хобі, перегляд ЗМІ, заняття фізичною культурою та спортом, відвідування історичних пам'яток, музеїв, виставок, зоопарків; подорож за місто, відвідування кафе,

ресторанів, танців тощо). Цей фактор має більшу значущість, ніж робота, що можна пояснити наявністю простору для діяльності, пов'язаною із внутрішньою мотивацією, отриманням задоволення від спілкування, зміцненням почуття ідентичності, наявністю можливостей для розрядки та відпочинку.

Як зазначає вчена Т. Титаренко, підвищення благополуччя не можна уявляти без значущого спілкування, без формування почуття спільності з іншими, причетності до групи інших людей, одностумців. Тому найпершим чинником підвищення благополуччя є значуще спілкування і взаємодія з іншими людьми. Другим важливим чинником підвищення благополуччя є просоціальний, що передбачає засвоєння особистістю відповідних практик відмови від заздрості, вияву незаздрісної уваги до оточуючих людей, підтримки тієї людини, яка потребує цього. У здатності людини приходити на допомогу іншим, не рахуючись зі своїми інтересами, лежить зерно зародження власного благополуччя. Третій чинник підвищення благополуччя (який можна назвати інтернальним), передбачає, що зростання відповідальності особистості за все, що з нею відбувається, свідоме ставлення до власного життя, дає відчуття власного благополуччя. Саме розвиток внутрішнього локусу контролю допомагає знаходити нові сенси життя, сприяє постановці перспективних життєвих завдань для майбутнього.

Допоміжним способом зміцнення психологічного благополуччя, активізації задоволення своїм життям Т. Титаренко називає здатність особистості інтегрувати попередній травматичний досвід, прожити його як частину свого життя; здатність людини досягати балансу між внутрішньою автономією та комунікативними навичками ефективної взаємодії з іншими; здатність активізувати самоефективність завдяки підвищенню відповідальності за своє майбутнє, за подальші плани та створення власного життя (Титаренко, 2018).

За Т. Данильченко, ефективним для підвищення благополуччя є участь у

соціально-психологічних тренінгах, які спрямовані на:

- оволодіння знаннями про основні категорії позитивної психології: суб'єктивне благополуччя, задоволеність життям, психологічне благополуччя, успіх, суб'єктивне соціальне благополуччя;

- оволодіння методами діагностики суб'єктивних станів і особистісних якостей, що складають «силу особистості» та її життєстійкості, є ресурсами для подолання стресових ситуацій в житті, побудови успішної стратегії життя;

- сприяння розвитку особистісних якостей, актуальних для досягнення психологічного благополуччя і соціального добробуту: оптимізму, здатності до емоційної саморегуляції, впевненості в собі;

- оволодіння навичками і вміннями позитивного функціонування (продуктивними стратегіями): смакування, вдячності, позитивної соціальної активності, гармонійних відносин з іншими тощо (Данильченко, 2014).

Важливим напрямком психологічної роботи з підвищення благополуччя, на думку Т. Данильченко, має виступати зміна структури суб'єктивного благополуччя за допомогою: зменшення хаотичних зв'язків між компонентами, а також збільшення рівня їх інтеграції в єдине переживання благополуччя. Послідовність побудови психологічної роботи з дорослими для підвищення їх відчуття психологічного благополуччя за Т. Данильченко включає декілька етапів: підготовчий, діагностичний, конструктивний та дистанційний (домашні завдання для саморозвитку і вдосконалення).

За даними Т. Данильченко, конструктивний етап є основним, на ньому реалізується мета надання дієвої допомоги дорослим респондентам у підвищенні відчуття психологічного благополуччя, що може охоплювати декілька занять, і має такі стадії:

- «усвідомлення», мета якого – рефлексія буття. Крім діагностики, на цьому етапі відбувається конкретизація уявлень учасників про щастя та успіх, а

також актуалізація бачення життя, його позитивних та негативних сторін, часових перспектив. Підсумком цієї стадії має стати усвідомлення учасниками своєї існуючої життєвої ситуації, зокрема, її психосоціального виміру, а також виділення задовольняючих аспектів, і тих, які необхідно змінити для досягнення психологічного благополуччя (вибір «прийняти» або «змінити»);

- «оновлення емоцій», що має на меті роботу з тими аспектами життя, якими учасники тренінгу задоволені. Головними напрямками психологічної роботи на цій стадії є: розвиток позитивного мислення і пам'яті, навичок отримання насолоди від життя (оптимізм, смакування, залученість), навичок позитивної комунікації (подяка, довіри, підтримка інших, щирий інтерес). Особливо важливими на цьому етапі психологічної роботи з дорослими є домашні завдання та свідоме ставлення учасників до їх виконання. Серед домашніх завдань можна запропонувати: ведення журналу подяки, «акти доброти», волонтерство;

- «зміна ситуації». Мета – пошук засобів і ресурсів для зміни існуючої ситуації, якщо вона не влаштовує учасників. Важливим є виділення ключових моментів, які викликають незадоволеність в конкретній ситуації і у взаємодії з конкретними людьми. Основне завдання – розвинути в учасників навички роботи з проблемою (розвиток критичного мислення) і з'ясувати діапазон наявних ресурсів. До ресурсів, які надають змогу успішно подолати ситуацію, яка не задовольняє, на думку Т. Данильченко, відносяться сенситивність, саморегуляція і релаксація. Домашнім завданням стає виконання підготовленої програми дій і ведення щоденника досягнень (Данильченко Т. В. 2014).

За ствердженням Т. Титаренко, багато людей, які відчувають брак внутрішніх ресурсів для зміцнення психологічного благополуччя, потребують підтримки (соціальної та психологічної), що може надаватися «близькими людьми, спільнотами та професіоналами:

психологами, психотерапевтами, соціальними працівниками. Ефективними формами підтримки людей у справі зміцнення психологічного благополуччя може стати соціально-психологічний супровід у процесі їхнього особистісного життєтворення, що включає: відновлення психологічного здоров'я, формування життєстійкості, покращення стосунків з оточенням, забезпечення умов для повнішої професійної самореалізації» (Титаренко, 2018).

Також важливими у формуванні відчуття психологічного благополуччя є мотивування дорослих до саморозвитку, пошуку улюблених занять, які допоможуть відчувати власну творчу та професійну самореалізацію. Очевидно, що при зв'язку благополуччя з особистісними якостями важливим є розвиток стресостійкості і життєстійкості, здатності до усвідомлення життя, що допомагають відчувати себе благополучною людиною (Сингаївська, Шульц, 2022). Також цінним є формування комунікативних якостей, що забезпечують позитивний характер міжособистісних відносин з оточуючими, готовність до успішного вирішення життєвих завдань та відчуття.

Висновки. На основі теоретичного аналізу психологічного благополуччя встановлено, що в сучасній психології відсутні загальноприйняті визначення терміну. Поширеною є теорія психологічного благополуччя К. Ріфф, відповідно до якої під цим терміном розуміють інтегральний показник ступеню спрямованості людини на реалізацію головних компонентів позитивного

функціонування, а також ступінь реалізованості вказаної спрямованості, що суб'єктивно виявляється у відчутті щастя, задоволеності життям та задоволення собою. Структурно психологічне благополуччя включає такі компоненти, як: ставлення до себе (самоприйняття; орієнтація на особистісне зростання); до інших (позитивні відносини; автономія), до діяльності (управління середовищем; здатність до досягнення цілей в житті). У дорослому віці благополуччя пов'язане із матеріальним становищем, заробітком, займанням вищого кар'єрного статусу, посади. Встановлено, що підвищення рівня доходів, покращення фінансового стану підвищує й психологічне благополуччя особистості та її задоволеність життям. Вагомим чинником благополуччя підприємців є можливість отримання високого прибутку внаслідок ведення підприємницької діяльності, творчої самореалізації у професії. Практики зміцнення психологічного благополуччя особистості стосуються підтримки фізичного здоров'я, підвищення сил та ресурсів організму для подолання труднощів, раціонального розподілу сил і часу на роботу та відпочинок, балансу енергії в своєму житті. Серед практик зміцнення благополуччя підприємця можна виділити: спілкування і взаємодію з іншими людьми; розвиток здатності людини альтруїстично приходити на допомогу іншим; прийняття відповідальності за все, що відбувається з людиною; свідоме ставлення до свого життя, що дає відчуття власного благополуччя.

Літератури:

1. Афанасенко, В.І., Комар, Т.В. (2020) Особливості психологічного благополуччя жінок із різним шлюбним статусом. Актуальні проблеми психології. Т. 9, Вип. 13. С. 177–188.
2. Афанасьєва, Н., Мірошніченко, О. (2020) Психологічні чинники задоволеності життям фахівців екстремального профілю діяльності. The role of technology in the socio-economic development of the postquarantine world Edited by Magdalena Gawron-Lapuszek, Andrii Karpenko Series of monographs Faculty of Architecture, Civil Engineering and Applied Arts Katowice School of Technology

Monograph 42 Publishing House of Katowice School of Technology, С. 410

3. Данильченко, Т.В. (2014) Об'єктивні фактори суб'єктивного благополуччя. Актуальні проблеми психології. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Т. 13. С. 165–176.
4. Дзюба, Т.М., Коваленко, О. Г. (2013) Психологія дорослості з основами геронтопсихології. навч. пос. / за ред. проф. В. Ф. Моргуна. Полтава. 172 с.
5. Кашлюк, Ю.І. (2016) Основні чинники, які впливають на психологічне благополуччя особистості. Проблеми сучасної психології. Вип. 34. С. 170–186.

6. Карамушка, Л.М. (2005) Технології роботи організаційних психологів. Київ: Фірма «ІНКОС». 366 с.
7. Лукашевич, М. П. (2016) Самоменеджмент: Як досягти успіху в діловій кар'єрі. Харків. 125 с.
8. Никоненко, О.В. (2014) Структурно-функціональна модель монетарної соціалізації. Актуальні проблеми психології. Вип. 10. Т. 11. С. 145-157
9. Олександров, Ю.М. (2010) Саморегуляція як чинник психологічного благополуччя студентської молоді : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Харків. 22 с.
10. Пахоль, Б.Є. (2017) Суб'єктивне та психологічне благополуччя: сучасні та класичні підходи, моделі та чинники. Український психологічний журнал. № 1 (3). С. 780–104.
11. Поліванова, О.Є., Гуляєва, О.В. (2015) До проблеми визначення психологічного змісту поняття «психологічного благополуччя». Вісник Харківського національного університету. Серія «Психологія». №1150. С. 34–39.
12. Санько, К.О. (2016) Психологічне благополуччя як основа повноцінного та психологічно здорового функціонування особистості. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія». №59. С. 42–45.
13. Сингаївська, І., Гура, Г. (2023) Психологічні особливості ухвалення рішень керівниками бізнесу в ситуації невизначеності. Організаційна психологія. Економічна психологія, 29(2-3), 95-111. <https://doi.org/10.31108/2.2023.2.29.9>
14. Титаренко, Т.М. (2018) Способи підвищення психологічного благополуччя особистості, що пережила травму. Психологія: теорія і практика. Вип. 1 (1). С. 112–119. URL: <https://msu.edu.ua/psixologiya-teoriya-i-praktika/titarenko-t-m-sposobi-pidvishhennya-psixologichnogo-blagopoluchchya-osobistosti-shho-perezhila-travmu/>.
15. Харченко, А.С., Гончарова, Н.О. (2017) Особливості психологічного благополуччя студентів із різним типом спрямованості. Психологія і особистість. № 2 (12). С. 186–194.
16. Чиханцова, О.А. (2017) Модель життєстійкості особистості. Актуальні проблеми психології. Вип. 17. Т. 5. С. 142–150.
17. Diener, E., Biswas-Diener, R. (2002) Will Money Increase Subjective Well-Being? A Literature Review and Guide to Needed Research. Social Indicators Research. № 57. P. 119–169.
18. Ryff, C. D., Singer, B. H. (2008) Know thyself and become what you are: A eudaimonic approach to psychological well-being. Journal of Happiness Studies. Vol. 9(1). Pp. 13–39.
19. Synhaiivska, I., Schults, E. (2022) Social and psychological factors of motivation of professional activity of medical representatives of pharmaceutical companies. 2nd International Conference on Corporation Management-2022 (Estonia, 19 may 2022). - <https://conf.scnchub.com/index.php/ICCM/ICCM-2022/paper/view/369>

УДК 159.92

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-169-175

ТИП ТРУДОВОЇ МОТИВАЦІЇ ТА РІВЕНЬ ЕМОЦІЙНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ У СПІЛКУВАННІ, ЯК ЧИННИКИ АДАПТАЦІЇ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ В УКРАЇНІ

Ганна Скляр¹, Валерій Козачук²

¹Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: HoncharovaGO@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9366-4591>

²Здобувач вищої освіти ступеня бакалавр, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: vv.kozachuk@krok.edu.ua

TYPE OF WORK MOTIVATION AND LEVEL OF EMOTIONAL EFFICIENCY IN COMMUNICATION AS FACTORS OF ADAPTATION OF LABOR MIGRANTS IN UKRAINE

Hanna Skliarova¹, Valeriy Kozachuk²

¹Ph.D. (Psychology), Associate Professor of the Psychology Department. "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: HoncharovaGO@krok.edu.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9366-4591>

²Bachelor student, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: vv.kozachuk@krok.edu.ua

Анотація. У статті проаналізовано поняття адаптації, розглянуто загальні види адаптації (соціальна, психологічна, фізіологічна) та види, які виокремлюють дослідники етнічності (етнічна, культурна, лінгвокультурна, міжкультурна). Окреслено поняття трудової мотивації, її об'єктивні та суб'єктивні показники, надана соціально-психологічна характеристика трудової адаптації мігрантів. Також у статті розглянуто деякі чинники адаптації мігрантів – ті, що пов'язані з особливостями приймаючого регіону (густота населення, наявність робочих місць, загальне ставлення до мігрантів), й ті, які є характеристиками особистості – суб'єкта адаптації. У статті також описано емпіричне дослідження, проведене за допомогою таких методик: опитувальник Герчикова (Мотуре); методика діагностики "перешкод" (бар'єрів) у встановленні емоційних контактів В. Бойка; методика діагностики соціально – психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда. Метою дослідження є з'ясування впливу типу трудової мотивації (інструментальний, професійний, патріотичний, господарський (хазяйський), люмпенізований), та перешкод у встановленні емоційних контактів, на адаптацію трудових мігрантів в Україні. Результати дослідження, представлені у статті, вказують на те, що у опитаних респондентів переважаючим типом трудової мотивації є інструментальний та професійний типи трудової мотивації, також більшість респондентів мають труднощі у встановленні емоційних контактів та певні бар'єри в комунікації. В кінці статті, це дає змогу зробити висновки про те, що найнижчі показники адаптації мають особи з інструментальним типом мотивації, середній рівень адаптації – респонденти з професійною трудовою мотивацією, високий рівень адаптації демонструють респонденти з переважаючим хазяйським (господарським) типом мотивації. Також встановлено, наявність проблем у встановленні емоційних контактів з оточуючими підвищує рівень дезадаптивності особи.

Ключові слова: адаптація, трудова адаптація, адаптація мігрантів, тип трудової мотивації.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 2, бібл.: 12

Abstract. The article presents the concept of adaptation, considers the general types of adaptation (social, psychological, physiological) and the types distinguished by ethnicity researchers (ethnic, cultural, linguistic, intercultural). The concept of labor motivation, its objective and subjective indicators are outlined, and the socio-psychological characteristics of labor adaptation of migrants are provided. The article also considers some factors of adaptation of migrants – those related to the peculiarities of the receiving region (population density, availability of jobs, general attitude towards migrants), and those that are characteristics of the personality - the subject of adaptation. The article also describes an empirical study conducted using the following methods: Herchikov's questionnaire (Moture); method of diagnosing "obstacles" (barriers) in establishing emotional contacts by V. Boyko; method of diagnosis of socio-psychological adaptation by K. Rogers and R. Diamond. The purpose of the study is to clarify the influence of the type of labor motivation (instrumental, professional, patriotic, economic (household), lumpenized), and obstacles in establishing emotional contacts, on the adaptation of labor migrants in Ukraine. The results of the research presented in the article indicate that among the interviewed respondents, the prevailing type of work motivation is instrumental and professional types of work motivation, also most respondents have difficulties in establishing emotional contacts and certain barriers in communication. At the end of the article, it makes it possible to draw conclusions that the lowest adaptation indicators are those with an instrumental type of motivation, the average level of adaptation is shown by respondents with a professional work motivation, and a high level of adaptation is demonstrated by respondents with a predominant mastery (economic) type of motivation. It was also established that the presence of problems in establishing emotional contacts with others increases the level of a person's maladjustment.

Keywords: adaptation, labor adaptation, adaptation of migrants, type of labor motivation.

Formulas: 0, pic.: 0, table: 2, bibl.: 12

Постановка проблеми. Попри війну, в Україні існують сприятливі умови для здобуття молоддю вищої освіти, що зумовлює потік студентів-іноземців до нашої країни. Окрім того, пропозиції на ринку праці, спрощені системи оподаткування для тих, хто веде власний бізнес, продовжують мотивувати іноземців, які на законних підставах перебувають в Україні, і не покинули її через війну, продовжувати жити та працювати в Україні. Вдала адаптація іноземців до умов проживання, навчання та праці в Україні сприяє їх інтеграції в українське суспільство, а отже безконфліктне, гармонійне співіснування з ним. З огляду на це, важливо розуміти, які чинники впливають на адаптацію трудових мігрантів в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Саме поняття адаптації, знайоме з галузі біології, у психології не є новим, та використовується як визначення звикання організму до нових умов середовища.

Тривалий час проблемою адаптації до змін займалися вчені, такі як І. Павлов, О. Леонтєв, К. Роджерс, Д. Андрєєва, Ф. Березін та багато інших.

На сьогодні існує багато досліджень присвячених темі адаптації трудових мігрантів з України у країнах Європейського Союзу, а ось публікацій щодо досліджень процесу адаптації осіб, які, навпаки, приїхали працювати чи навчатися в Україну з-за кордону, знайдено дуже мало.

Доцільно сказати, що на процес адаптації впливають різноманітні чинники, у даній роботі ми обрали дослідити вплив типу трудової мотивації та рівня емоційної ефективності у спілкуванні як чинників адаптації трудових мігрантів до умов проживання й праці в Україні.

Формування цілей статті. Метою статті є виклад результатів емпіричного дослідження впливу типу трудової мотивації та рівня емоційної ефективності у спілкуванні на адаптацію трудових мігрантів в Україні.

Виклад основного матеріалу

дослідження. Процес адаптації – це процес, за допомогою якого особа здатна пристосуватися до нових умов життєдіяльності. Аналіз наукової літератури дає змогу сказати, що адаптація – це “процес пристосування особи до зовнішнього світу, її входження в умови його функціонування, що забезпечує її внутрішній комфорт” (Ярошенко & Передало, 2018).

Адаптація може мати різний характер, в залежності від конкретної ситуації індивіда. Наприклад, адаптація до нового робочого місця може вимагати зміни професійних навичок і засвоєння нової технології праці, адаптація до нового місця проживання – передбачати зміну кліматичних умов і адаптацію до нового соціального середовища, культурних відмінностей (Hung, 2016).

У психології виділяють такі основні види адаптації: соціальна, психологічна, фізіологічна. Під соціальною адаптацією розуміється, зокрема, процес “пристосування вихідців із інших етнічних спільнот, зазвичай новоприбулих, до соціальних умов існування у новому середовищі. У цьому контексті соціальна адаптація передбачає такі важливі компоненти, як соціальне включення, передусім іммігрантів, у суспільство проживання, прийняття ними норм і цінностей цього суспільства (принаймні, не створення конфліктогенних ситуацій)” (Сидоренко, 2008).

Існує поділ адаптації й на інші види, наприклад, залежно від сфери дослідження, або залежно від того, до чого саме необхідно пристосуватися особі, як от в нашому випадку – до нових умов праці та проживання в іншій країні. Отож доцільно буде додати, що дослідники етнічності розрізняють такі типи адаптації: етнічна адаптація – “процес пристосування особи іншої етнічності до нового етнічного докільля й сприйняття маркерів етнічності спільноти поселення та інкорпорації їх у свою етнічну самосвідомість та у зразки своєї поведінки”; культурна адаптація – під час якої відбувається звикання до традицій та цінностей, які сповідує приймаюча

спільнота; культурне привласнення – адаптація однією етнічною спільнотою деяких специфічних елементів культури іншої спільноти (наприклад, елементи одягу, музики, мови, поведінки) й пристосування їх до потреб своєї спільноти; лінгвокультурна (мовно-етнічна) адаптація – пристосування до нового етномовленевого середовища; міжкультурна адаптація – “пристосування до закономірностей та особливостей міжкультурної взаємодії носіїв різних культурницьких традицій та сучасних практик у межах одного ареалу проживання” (Кондюкова, 2011).

Говорячи про трудову адаптацію, тобто пристосування нового працівника до умов праці на конкретному підприємстві, а також пристосування організації до нового працівника, слід зазначити, що виділяють об'єктивні та суб'єктивні показники цього процесу. Серед об'єктивних показників можна виділити те, що описує ефективність виконання трудової діяльності (виконання визначених завдань, встановлених нормативів та дотримання норм трудової дисципліни). Як суб'єктивні показники адаптації можна назвати, зокрема, загальну задоволеність роботою, відносинами з керівництвом та колективом (Баденіна, 2014).

Необхідність такого одночасного й різноспрямованого пристосування часто є причиною виникнення складнощів у адаптації трудових мігрантів. Інколи їм доводиться повністю відмовитися від своїх колишніх цінностей для того аби стати частиною нового середовища [9]. Особи, які приїхали з інших країн можуть зіткнутися із труднощами у взаємодії з колегами та керівництвом, через різні культурні та мовні особливості. Це може призвести до помилок у роботі, а також до виникнення конфліктних ситуацій між новими працівниками та колегами, керівництвом. Несумісними можуть виявитися й норми трудової поведінки, які не однакові у різних культурах. Це може стати причиною конфліктів та непорозумінь, які впливатимуть як на загальну продуктивність роботи, так і на

трудова адаптація мігранта (Mc Loughlin & Priyadarshini, 2021).

Ось чому питання дослідження чинників адаптації трудових мігрантів є вкрай важливим.

Так, серед чинників, які впливають на трудову адаптацію мігрантів виокремлюють: економічні показники, соціально-демографічні та адміністративно-правові умови, наявні у приймаючих регіонах (щільність населення, наявність вільних робочих місць, рівень соціального захисту населення, ставлення місцевого населення до мігрантів) (Ухова, 2020). Також, серед чинників адаптації можна виділити і характеристики самої особистості мігранта (вік, стать, рівень освіти, сімейний стан, комунікативні здібності, риси характеру, стресостійкість тощо).

Для вивчення впливу типу трудової мотивації та "перешкод" (бар'єрів) у встановленні емоційних контактів на рівень адаптації трудових мігрантів в Україні, нами було проведено емпіричне дослідження. Дослідження проводилось в квітні – травні 2023 року. Респондентами виступили іноземці, які прибули в Україну з метою проживання та працевлаштування. В дослідженні взяли участь 31 особа, з них 20 – жінок, 11 – чоловіків. Вік респондентів: від 18 до 26 років (4 особи жіночої статі); від 27 до 35 років (8 осіб жіночої статі та 4 особи чоловічої); від 36 до 66 років (жіноча стать – 8 осіб, чоловіча – 7 осіб). Більшість респондентів має рівень освіти не нижче бакалавра.

Оцінка переважаючого типу трудової мотивації відбувалася за опитувальником Герчикова (Motype), який містить 23 запитання та спрямований на визначення інтересів людини, пов'язаних з професійною діяльністю. Відповідно до цієї методики, виокремлюються такі типи мотивації: інструментальний тип – самостійність, сильна спрямованість на матеріальну складову; професійний – свобода дій, націленість на професійний розвиток; патріотичний – суспільне визнання, досягнення надідей; господарський (хазяйський) –

ініціативність, лідерські задатки, потреба в кар'єрному зростанні; люмпенізований – відсутність ініціативи, вибірковість у праці (Герчиков, 2004).

Аналіз результатів дослідження за наведеною методикою, дав змогу виявити, що 45,16% респондентів мають інструментальний тип мотивації, 29% – професійний, 19,3% – хазяйський тип трудової мотивації, по 3,2% респондентів продемонстрували патріотичний та люмпенізований типи трудової мотивації.

Як можемо бачити, у респондентів переважає інструментальний та професійний типи трудової мотивації. Тобто для більшості респондентів найважливішою мотивацією в роботі є матеріальна складова, робота – це інструмент для досягнення інших цілей. Також важливими є можливість професійного розвитку, самореалізації та вирішення складних задач. Тип трудової мотивації може впливати на процес адаптації людини в робочому середовищі. Наприклад, при внутрішній трудовій мотивації (професійний, господарський тип) особа більш орієнтована на досягнення успіхів саме в своїй професійній сфері, компанії, відповідно швидше адаптується до змін та викликів.

Методика діагностики "перешкод" (бар'єрів) у встановленні емоційних контактів В. Бойка спрямована на виявлення рівня емоційної ефективності у спілкуванні та виявлення типу емоційних перешкод (Бойко, 1996).

Серед емоційних бар'єрів В. Бойко виділяє п'ять підгруп: невміння керувати емоціями; неадекватний прояв емоцій; нерозвиненість емоцій; домінування негативних емоцій; небажання зближуватися з людьми на емоційній основі. Опитувальник складається з 25 запитань, відповіді на які оцінюються певною кількістю балів. Відповідно до набраної кількості балів можна встановити наступне: А) 0 – 2 балів – емоції ніяким чином не заважають встановлювати нові контакти та підтримувати вже існуючі; В) 2 – 5 балів – емоції зазвичай не заважають спілкуватися з партнерами; С) 6–8 балів – є

деякі емоційні проблеми у повсякденному спілкуванні; D) 9–12 балів – свідчення того, емоції певною мірою ускладнюють взаємодію з партнерами; Е) 13 балів і більше – емоції явно заважають встановлювати контакти з людьми, можливо є схильність до будь-яких дезорганізуючих реакцій або станів.

В даному випадку нас цікавить загальна шкала, за допомогою якої можна визначити загальні показники наявності або відсутності перешкод у встановленні міжособистісних та ділових контактах.

Виходячи з отриманих результатів, можна сказати, що більшість респондентів мають труднощі у встановленні емоційних контактів та певні бар'єри в комунікації. Так, респондентів, які б не мали перешкод у встановленні контактів не виявлено зовсім. Лише у 3-х респондентів емоції зазвичай не заважають спілкуватися з партнерами. У 9-ти осіб є деякі емоційні проблеми у повсякденному спілкуванні, та ще 9 показали, що емоції заважають встановлювати контакти з людьми, та викликають схильність до будь-яких дезорганізуючих реакцій або станів. Для 10-ти респондентів емоції певною мірою ускладнюють взаємодію з людьми. Звичайно, такі прояви не є сприятливими чинниками для адаптації мігрантів в Україні.

Перевірка рівня соціально – психологічної адаптації була здійснена за допомогою методики діагностики соціально – психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда (Фетіскін, Козлов & Мануйлов, 2002). Опитувальник соціально - психологічної адаптованості розроблено у 1954-му році К. Роджерсом і Р. Даймондом для виявлення характеристик соціально-психологічної адаптації – ступеня адаптованості – дезадаптованості у системі міжособистісних відносин. Опитувальник має 101 питання, та наступні шкали: шкала «самоприйняття» – відбиває ступінь дружності – ворожості стосовно свого «Я»; шкала «Прийняття інших» — відбиває рівень дружності – ворожості до людей, до світу; шкала «Емоційна комфортність» —

відбиває характер переважних емоцій у житті обстежуваного; шкала «Інтернальність» – відображає, якою мірою людина відчуває себе активним об'єктом своєї діяльності і в якій – пасивним об'єктом дії інших людей та зовнішніх обставин; шкала «Прагнення до домінування» — відображає ступінь прагнення людини домінувати у міжособистісних відносинах. Опитувальник призначений для людей

віком від 14 років та старших, без обмежень за освітніми, соціальними та професійними ознаками.

Середні показники адаптованості респондентів, за методикою діагностики соціально - психологічної адаптації К. Роджерса та Р. Даймонда (СПА) представлені в Таблиці 1. Результати подано у балах, та розмежовано у різні колонки за віком та статтю респондентів.

Таблиця 1. Показники адаптованості респондентів

Шкали	За статтю		За віком		
	Ч n=11	Ж n=20	18-26р. n=4	27-35р. n=12	35-66р. n=15
Інтегральна адаптація	64.6	62.3	52	60,5	68,2
Адаптивність	133	138	115,2	139,3	140,5
Деадаптивність	77	86.2	104,5	94,8	67,6
Інтегральне самоприйняття	70	68	51,5	67,2	74,9
Прийняття себе	44.1	46.9	34,8	47,4	47,7
Неприйняття себе	12.7	13.9	19,8	15,3	10,5
Інтегральне прийняття інших	60.5	63.5	52	60,6	66,7
Прийняття інших	21.5	25.1	22	24,3	23,9
Неприйняття інших	17	17.5	24	18,6	14,5
Інтегральний емоційний комфорт	53.9	50	44,6	51	53,5
Емоційний комфорт	22.1	26.4	19,8	23,5	27,3
Емоційний дискомфорт	20.2	20.6	24,3	23,6	17
Інтегральна інтернальність	69.7	65	59,6	64,6	70,3
Внутрішній контроль	58.1	56.5	54,8	57,5	57,3
Зовнішній контроль	19.2	22.9	26	24,2	18,2
Інтегральне прагнення до домінування	55.5	55.6	44,7	54,7	59,2
Домінування	9	10.6	8,7	11,1	9,5
Конформність	14.3	17.1	18	18,6	13,5
Ескапізм	11.5	14.3	14,7	14,9	11,6

Джерело: складено автором на основі підрахунку отриманих показників методами математичної статистики

За даною методикою можна визначити рівень багатьох поведінкових характеристик, та нас в даній роботі цікавить найбільше інтегральна шкала адаптації та адаптивність. Як видно з таблиці, дані показники в усіх групах в межах «середніх» та «високих» значень, та не можна не зазначити, що рівень адаптації та адаптивності у більш старших респондентів за віком є на більш вищому рівні за шкалами. Це може бути обумовлено життєвим досвідом респондентів та досвідом у пристосуванні до змін в цілому, які протягом життя спіткають кожен людину.

Кореляційний зв'язок між емоційними перешкодами у спілкуванні,

встановленні міжособистісних контактів та рівнем адаптації має зворотньо середній рівень, в зв'язку з чим можна зазначити, що високий рівень проблем у встановленні емоційних контактів з оточуючими підвищує рівень дезадаптивності особи.

В Табл. 2 наведені середні значення (бали) І. адаптації, адаптивності та дезадаптивності, поділені по групах, за ознакою переважаючого типу трудової мотивації. Вбачаючи на мінімальну кількість респондентів, в яких переважаючий тип мотивації «патріотичний» та «люмпенізований» вони не будуть включені в таблицю для порівняння.

Таблиця 2. Показники адаптації респондентів із різним типом трудової мотивації

Переважаючий тип трудової мотивації	I. адаптація	Адаптивність	Деадаптивність
Інструментальний	60	137,6	87,1
Професійний	61,8	129,2	82,4
Хазяйський	68,6	148	69,6

Джерело: складено автором на основі підрахунку отриманих показників методами математичної статистики

Як бачимо за кількістю наведених балів, найнижчі показники адаптації мають особи, у яких на першому плані в роботі є мета отримувати винагороду, кошти. Середній рівень адаптації демонструють респонденти з професійною трудовою мотивацією, для яких в основі роботи лежить розвиток, самовдосконалення. Найвищий ж результат адаптації показали респонденти з переважаючим хазяйським (господарським) типом мотивації. Вірогідно, це пов'язано з тим, що особи з даним типом мотивації більш схильні до самостійності, відповідальності в роботі. Працівник з таким типом мотивації виконуватиме свою роботу з максимальною віддачою, не наполягаючи на її особливій цікавості чи високій оплаті, не вимагаючи додаткових вказівок. Можна припустити, що саме схильність до самостійності та досвід виконувати вправу без сторонньої допомоги формують адаптивні навички.

Звичайно, процес адаптації є складним і залежить від багатьох чинників, а не лише від типу трудової мотивації. Однак, тип мотивації може впливати на ставлення працівника до роботи, його залученість до процесу праці, зацікавленість та загальний рівень задоволення від праці, що впливає на ефективність та тривалість адаптаційного періоду як на робочому місці, так і в інших сферах життя.

Висновки. Адаптація – це процес пристосування особи до змін зовнішнього середовища. Одним з видів адаптації є адаптація до зміни місця проживання.

Література:

1. Баденіна, О. (2014). Значення процесу адаптації для ефективного управління персоналом. *Управління розвитком*, № 8, 34-35.
2. Карамушка Л.М. (2004). Психологія освітнього менеджменту : навч. посібник. К.: Либідь, 2004. 424с.

Причиною такої зміни, зокрема, може бути трудова міграція, що зумовлює необхідність одночасного й різноспрямованого пристосування – до особливостей здійснення трудової діяльності, умов проживання, мовних та культурних норм.

Теоретичний огляд проблеми дозволяє виявити різноманітні чинники, які можуть впливати на процес адаптації. Ці чинники можуть бути як зовнішніми, так і внутрішніми, і мають різний вплив на ту чи іншу особу, вбачаючи її вікові характеристики, фізіологічно – психологічні та інші.

В результаті дослідження було виявлено зворотній кореляційний зв'язок між перешкодами у встановленні емоційних контактів та адаптивністю, що вказує на наявність труднощів в процесі адаптації у іноземців, яким важко встановлювати нові контакти або підтримувати міжособистісні емоційні зв'язки. І навпаки, встановлення нових контактів, спілкування сприяє успішному перебігу процесу адаптації.

Виявлено, що респонденти з певним типом трудової мотивації, а саме господарським типом, мають більш високі показники адаптивності. Тобто, ціннісні орієнтири особи, які є детермінантою трудової мотивації, можуть впливати на спосіб сприйняття змін та прилаштування до нового середовища. Особи, які мають більш виражену внутрішню мотивацію можуть легше адаптуватися до нового соціального середовища.

3. Колот А.М. (2002). Мотивація персоналу. К.: КНЕУ. 337 с.
4. Кондюкова, В. (2011). Адаптація до професійної діяльності: соціально-психологічний аспект. *Правничий вісник Університету «КРОК»*, Вип. 9,

139-143.

5. Сидоренко, С. (2008). Соціальна адаптація людини в умовах глобального суспільства [Автореф. дис. канд. філософ. наук, Запорізький національний університет]. Основний фонд Запорізького національного університету.
6. Ухова, А. (2020). Соціокультурна адаптаційна поведінка інтелектуального мігранта в новому середовищі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*, 1(51), 47-49.
7. Зливков В.Л., Лукомська С.О. & Федан О.В. (2016). Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. К.: Педагогічна думка. 219 с.
8. Ярошенко, В., & Передало, Х. (2018). Адаптація працівників – мігрантів: актуальність сьогодення в умовах євроінтеграції. *Економічний аналіз: зб. наук. праць. Тернопільський національний економічний університет, Том 28, № 1*, 105 – 114.
9. DiMaria, C.H., & Peroni, C., & Sarracino, F. (2020). Happiness Matters: Productivity Gains from Subjective Well-Being. *Journal of Happiness Studies, Springer, vol. 21(1)*, 139-160.
10. Mc Loughlin, & E., Priyadarshini, A. (2021). Adaptability in the workplace: Investigating the adaptive performance job requirements for a project manager. *Project Leadership and Society, Volume 2*.
11. Synhaivska, I., Kutas, M. (2018). The applications of interactive methods for the development of competencies in management psychology. *Innovations in science: The challenges of our time (collective monograph)*. Ontario, Canada: Accent Graphics Communications & Publishing. 84–92.
12. Hung, H.V. (2017). Happy workers value effort, sad workers value reward. *The International Journal of Human Resource Management*, 28(11), 1591–1624. <https://doi.org/10.1080/09585192.2015.1128458>

УДК 159.942-021.484-027.1]:37.091.212
DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-176-183

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

Наталія Гриньова¹, Лариса Данилевич²

¹Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Україна, e-mail: grineva-n@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7261-9871>

²Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Україна, e-mail: lar62ko@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2321-4285>

DEVELOPMENT OF EMOTIONAL RESISTANCE OF FUTURE TEACHERS

Nataliia Hryniova¹, Larisa Danilevich²

¹Ph.D. (Psychology), Associate Professor of Psychology chair, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine, e-mail: grineva-n@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7261-9871>

²Ph.D. (Psychology), Associate Professor of Psychology chair, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine, e-mail: lar62ko@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2321-4285>

Анотація. Стаття присвячена вивченню проблеми розвитку емоційної стійкості, як важливої особистісної та професійної властивості майбутніх педагогів. Метою статті є теоретичне та емпіричне дослідження психологічних особливостей емоційної стійкості особистості майбутніх педагогів – здобувачів Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Здійснено аналіз підходів до визначення понять «емоційна стійкість», «емоційний інтелект», їх взаємозв'язок. Проаналізовано сучасні підходи визначення сутності емоційної стійкості, її складових. Розкрито сутність емоційної стійкості як складної динамічної інтегративної властивості особистісної, що забезпечує високу продуктивність та ефективність діяльності й поведінки в складних емоційно напружених умовах та збереження психічного здоров'я. Визначено сутність та особливості емоційного інтелекту як єдності інтелектуальних та емоційно-вольових особливостей і властивостей особистості. Представлено результати емпіричного дослідження емоційної стійкості та емоційного інтелекту здобувачів вищої освіти під час навчання у ЗВО, проведено порівняння розвитку емоційних станів та здібностей здобувачів I-ого та IV-ого курсів. Було встановлено, що у здобувачів IV-го курсу, у порівнянні зі здобувачами I-го курсу, компоненти емоційної стійкості (екстраверсія – інтроверсія; прихильність – відособленість; самоконтроль – імпульсивність; емоційна нестійкість – емоційна стійкість; експресивність – практичність) знаходяться на більш високому рівні розвитку. Діагностика самооцінки психічних станів (тривожність, фрустрація, агресія, ригідність) засвідчила, що їх рівень станів у здобувачів IV-го курсу нижчий, ніж у здобувачів I-го курсу. Визначено, що розвиток складових компонентів емоційної стійкості та емоційного інтелекту є важливим для підтримки психічного здоров'я педагога.

Ключові слова: майбутні педагоги, емоційна стійкість, емоційний інтелект, психічне здоров'я, емоційна сфера особистості.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 3; бібл.: 13

Abstract. The article is devoted to the study of the problem of developing emotional stability, as an important personal and professional attribute of future teachers. The purpose of the article is a theoretical and empirical study of the psychological features of the emotional stability of the personality of future teachers - graduates of the Uman State Pedagogical University named after Pavel Tychyna. An analysis of approaches to defining the concepts of "emotional stability", "emotional intelligence", and their relationship was carried out. The essence of modern approaches to determining the essence of emotional stability is revealed and its components are analyzed. The essence of emotional stability is revealed as a complex dynamic integrative personal property that ensures high productivity and efficiency of activity and behavior in difficult emotionally stressful conditions and preservation of mental health. The essence and features of emotional intelligence as a unity of intellectual and emotional-volitional features and properties of the personality are defined. The results of an empirical study of emotional stability and emotional intelligence of students of higher education while studying at a higher education institution are presented, and a comparison of the development of emotional states and abilities of students of the 1st and 4th courses is made. It was established that the components of emotional stability (extraversion - introversion; attachment - detachment; self-control - impulsivity; emotional instability - emotional stability; expressiveness - practicality) are at a higher level among students of the 4th year, compared to students of the 1st year. levels of development. Diagnostics of self-assessment of mental states (anxiety, frustration, aggression, rigidity) proved that their level of states in the 4th year students is lower than in the 1st year students. It was determined that the development of the constituent components of emotional stability and emotional intelligence is important for maintaining the mental health of the teacher.

Keywords: future teachers, emotional stability, emotional intelligence, mental health, emotional sphere of personality.

Formulas: 0; fig.: 0, tabl.: 3, bibl.: 13

Постановка проблеми. Успішність педагогічної діяльності майбутніх педагогів, їхня адаптація в освітньому середовищі в системі взаємодії «людина-людина», що відбувається в щоденних особливих умовах підвищеного рівня відповідальності за навчання, виховання дітей і пов'язана з різними стресогенними або конфліктними ситуаціями (відчуття соціальної незахищеності, конфліктні стосунки з батьками тощо) – залежить від здатності підтримувати у *рівновазі власний емоційний стан та розвиненої емоційної стійкості*. Особливо наразі, в період військової російської агресії та трагічних подій, відчутною для кожної людини є проблема емоційної стабільності, вміння відновлювати внутрішні ресурси особистості, розвивати життєстійкість.

Для сучасної системи вищої освіти актуальним є завдання пошуку шляхів підвищення рівня емоційної стійкості особистості майбутніх педагогів, її розвиток, як професійно важливої якості, ще в період підготовки до професійної діяльності. Перед дослідниками постає завдання пошуку шляхів розвитку навичок у майбутніх педагогів підтримувати як власні особисті ресурси, емоційну рівновагу задля ефективної педагогічної діяльності, так і для допомоги дітям у стресогенних та напружених ситуаціях (Сингаївська, 2015). Адже, володіння емоційною стійкістю в процесі професійної діяльності, в умовах постійних змін, дає можливість швидко знаходити рішення в складних ситуаціях і зберегти при цьому витримку і самоконтроль, своє психічне здоров'я (Пилипенко, 2010).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема розвитку емоційної стійкості є однією з актуальних у психологічній науці. Дослідження емоцій та емоційної стійкості особистості на різних вікових етапах здійснено в роботах таких учених: І. Аршава, О. Запорожець, О. Рева, Я. Неверович та інші; взаємозв'язок емоційної стійкості з індивідуальними та психофізіологічними властивостями вивчали дослідники І.

Аршава, М. Корольчук, Г. Лапшинська, Я. Овсяннікова, І. Султанова та інші (Лапшинська, 2014).

Важливими для сучасної психологічної науки та практики є вивчення емоційної стійкості як особистісної якості, пошуки засобів розвитку її чинників в період оволодіння професійною діяльністю, досліджені у працях учених К. Пилипенко, Н. Кордунової, Н. Дмитріюк, Г. Лапшинської.

Аналіз психологічних досліджень свідчить, що проблема визначення особливостей розвитку емоційної стійкості у майбутніх фахівців педагогічної діяльності є недостатньо дослідженою, що не дає можливості обґрунтувати шляхи її розвитку у майбутніх педагогів під час навчання та практичної підготовки.

Формулювання мети статті.

Метою нашої статті є теоретичне та емпіричне дослідження психологічних особливостей емоційної стійкості особистості майбутніх педагогів в період фахової підготовки.

Для досягнення мети було визначено наступні завдання: проаналізувати підходи до визначення особливостей емоційної стійкості майбутніх педагогів, ролі індивідуально-психологічних властивостей особистісної емоційної стійкості; емпірично дослідити психологічні особливості емоційного інтелекту майбутніх педагогів у процесі фахової підготовки.

Вклад основного матеріалу дослідження. Більшість з визначень емоційної стійкості мають відмінності, які пов'язані з особистісними властивостями у взаємозв'язку зі специфікою професійної діяльності. Сучасні дослідники у загальному розумінні розглядають емоційну стійкість як інтегративну якість особистості, яка забезпечує високу результативність діяльності, що здійснюється в емоціогенних умовах (П. Зільберман, Т. Кириленко, В. Моляко, К. Пилипенко, Н. Пов'якель, О. Саннікова тощо) (Пилипенко, 2019).

Згідно досліджень К. Пилипенко, емоційна стійкість є професійно важливою

якістю у педагогічній діяльності, необхідною для збереження психічного здоров'я та профілактики емоційного вигорання. Учена-психолог визначила емоційну стійкість як складну динамічну інтегративну властивість особистості, що забезпечує високу продуктивність та ефективність діяльності й поведінки в складних емоційно напружених умовах (Пилипенко, 2019).

Учена І. Аршава вважає емоційну стійкість важливою особистісною властивістю, яка проявляється в особливостях реалізації вищих психічних функцій, психологічному благополуччі, та пов'язана з емоційним інтелектом. На думку вченої, успішність формування емоційної стійкості визначається «..як сутнісними (онтологічними) характеристиками суб'єкта, у тому числі формально-динамічними характеристиками емоційності у структурі індивідуальності, так і особливостями індивідуального досвіду, в процесі якого формуються мотиваційні, вольові, емоційні та інтелектуальні якості, що становлять у їх сукупності «мотиваційно-енергетичний ресурс» особистості» (Аршава, 2010).

У своїй праці Г. Лапшинська здійснила детальний теоретичний аналіз чинників та структури емоційної стійкості особистості, які досліджені у роботах українських та зарубіжних психологів, виокремила групи чинників, що детермінують емоційну стійкість особистості, та які знижують її розвиток (Лапшинська, 2014). Зокрема, чинниками, що сприяють розвитку емоційної стійкості особистості, є наступні: соціальна адаптивність, самодостатність, самовпевненість, сила «Я», соціальна сміливість та інші. До якостей, які блокують емоційну стійкість, дослідниця І. Султанова віднесла такі особистісні чинники, як: напруженість, афектотимію, схильність до почуття провини, боязкість, слабкість «Я», залежність від групи, низький самоконтроль та інші (Лапшинська, 2014).

Учена Я. Овсяннікова також вважає, що зниження емоційної стійкості особистості виникає через підвищену тривожність, гнівливність, ворожість, спрямованість агресії на себе, емоційну збудливість, нестабільність, песимістичне ставлення до життєвої ситуації, замкнутість, закритість (Овсяннікова, 2009).

У розвитку емоційної стійкості важливе значення учені надають емоційному інтелекту. Першими дослідниками емоційного інтелекту були американські учені Дж. Мейер, П. Селовей, Г. Гарднер. Дослідження емоційного інтелекту представлено у працях українських учених, таких як: Н. Коврига, Є. Клопота, С. Могиляста, В. Москаленко, Е. Носенко, О. Пилипенко, Л. Ракітянська та інших.

Згідно досліджень Е. Носенко, Н. Ковриги, емоційний інтелект виконує стресозахисну та адаптивну функцію, що є важливим фактором «особистісної детермінанти успіху життєдіяльності» (Носенко, Коврига, 2003).

Американські психологи Дж. Мейер і П. Селовей детально охарактеризували п'ять основних властивостей (здібностей) особистості, яка володіє емоційним інтелектом:

1) усвідомлення людиною власних емоцій та причин виникнення переживань, що впливає на спроможність керувати власними емоціями, їх характер та інтенсивність; спроможність усвідомити свої істинні переживання і зрозуміти їх походження дає можливість людині краще впоратись з ними;

2) регулювання емоцій, як здібності контролю переживань, їх самоусвідомлення; управління власними емоціями – це вміння заспокоїти себе, позбавитись тривожного стану, суму, або роздратованості, швидко долати небажані емоційні стани;

3) спроможність мотивувати себе до діяльності; спрямувати власні емоції на досягнення мети діяльності; самомотивування на нові досягнення, на креативну діяльність та самоконтроль;

вміння відкладати задоволення миттєвих імпульсів для досягнення більш значущої віддаленої мети;

4) розпізнавання та розуміння емоцій інших людей (здібність до емпатії), спроможність виявляти емпатію до слабких соціальних ознак, які вказують на те, що інші оточуючі їх люди мають якісь проблеми чи переживання і їх необхідно врахувати у спілкуванні;

5) вміння підтримувати доброзичливі відносини з оточуючими; спроможність людини впоратися зі своїми емоціями, під час взаємодії з іншими людьми (визначений, як соціальний інтелект, який зумовлює популярність людини, її лідерські здібності, її ефективність в міжособистісному спілкуванні) (Носенко, Коврига, 2003).

Формування та розвиток емоційного інтелекту та емоційної стійкості майбутнього педагога відбувається на етапі професійної підготовки у ЗВО. З метою встановлення рівня професійно важливих якостей було проведено дослідження серед здобувачів I-го та IV-го курсів факультету початкової освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Всього в дослідженні взяли участь 80 здобувачів, віком 18-21 рік, чоловічої та жіночої статі.

Особливості емоційної стійкості здобувачів вивчалися за допомогою ряду методик: тест «ЕмІн» Д. Люсіна, «П'ятифакторного особистісного опитувальника» Р. МакКраема та П. Кости (в адаптації А. Хромова), «Діагностика емоційних станів» А. Айзенка, Методика діагностики типу емоційної реакції на вплив стимулів навколишнього середовища В.В. Бойка.

Тест «ЕмІн» Д. Люсіна дає можливість оцінити наступні здатності:

1. Здатність розуміти власні та чужі емоції та встановлювати наявність емоційного переживання у себе або в інших людей.
2. Здатність ідентифікувати емоції, знаходити для них словесну форму вираження, розуміти причини та наслідки емоцій.

3. Здатність керувати власними почуттями та впливати на почуття інших людей, контролювати інтенсивність емоцій та їх зовнішні прояви, викликати ту чи іншу емоцію при необхідності.

Обстежувані оцінюють ступінь відповідності тверджень опитувальника власному досвіду за 4-ьох бальною шкалою: «цілком не погоджуюсь», «частково не погоджуюсь», «частково погоджуюсь», «цілком погоджуюсь». Отримані результати співвідносять із 5-ма шкалами («Розуміння своїх емоцій», «Управління своїми емоціями», «Контроль експресії», «Розуміння емоцій інших людей», «Управління емоціями інших людей», та 3-ма інтегральними показниками («Внутрішньоособистісний», «Міжособистісний», «Загальний емоційний інтелект»). Результати діагностики особливостей проявів емоційного інтелекту серед здобувачів I-го та IV-го курсів представлені в таблиці 1.

Отримані результати дають підстави стверджувати, що здатність розпізнавати та ідентифікувати свої емоції, розуміти їх причини є сформованою на середньому рівні у 41,8 % досліджуваних, на високому – у 23,5 %, на дуже високому – у 13,8 % осіб, які навчаються на I-ому курсі. У здобувачів, які навчаються на IV-ому курсі здатність розуміти свої емоції є сформованою на середньому рівні у 49,4 % досліджуваних, на високому – у 25,5 %, на дуже високому – у 15,2 % осіб.

Здатність і потреба управляти своїми емоціями, викликати і підтримувати бажані емоції та тримати під контролем небажані, є сформованими у здобувачів I-ого курсу на середньому рівні у 35,3 %, на високому – у 26,5 %, на дуже високому – у 20,4 % осіб; у здобувачів IV-ого курсу на середньому рівні у 33,5 %, на високому – у 32,7 %, на дуже високому – у 26,2 % осіб.

Контроль експресії як здатність контролювати зовнішні прояви своїх емоцій присутній на середньому рівні у 43,4 % досліджуваних I-го курсу, на високому – у 35,4 %, на дуже високому – у 10,2 %; у здобувачів IV-ого курсу на

середньому рівні у 38,1 %, на високому – у 38,6 %, на дуже високому – у 16,7 % осіб.

Табл. 1. Результати діагностики емоційного інтелекту за методикою «ЕМІн» Д. Люсіна

№ п/п	Складові емоційного інтелекту	Рівні емоційного інтелекту									
		I курс					IV курс				
		ДН %	Н %	С %	В %	ДВ %	ДН %	Н %	С %	В %	ДВ %
1	Розуміння своїх емоцій	5,4	15,5	41,8	23,5	13,8	1,3	8,6	49,4	25,5	15,2
2	Управління своїми емоціями	6,3	11,5	35,3	26,5	20,4	2,2	5,4	33,5	32,7	26,2
3	Контроль експресії	2,5	8,5	43,4	35,4	10,2	1,2	5,4	38,1	38,6	16,7
4	Розуміння емоцій інших людей	3,5	4,5	51,2	23,4	17,4	0	2,7	44,4	29,4	23,5
5	Управління емоціями інших людей	3,5	7,5	58,8	16,7	13,5	1,5	2,3	56,4	22,4	17,4
6	Внутрішньоособистісний інтелект	1	7,5	42,2	28	21,3	0	2,3	41,1	30,2	26,4
7	Міжособистісний інтелект	6,9	9,5	40,5	23,5	19,6	2,4	5,4	43,1	27,5	21,6
8	Загальний емоційний інтелект	2,5	4	62,1	16,8	14,6	0	1,6	58,3	22,6	17,5

ДН -дуже низький, Н – низький, С – середній, В – високий, ДВ - дуже високий

Здатність розуміти емоційний стан інших людей на основі зовнішніх проявів емоцій (міміка, жестикуляція, звучання голосу) або інтуїтивно та бути чуйним до внутрішніх станів інших людей сформована у здобувачів I-ого курсу: на середньому рівні у 51,2 % досліджуваних, на високому – у 23,4 %, на дуже високому – у 17,4 % осіб; у здобувачів IV-ого курсу на середньому рівні у 44,4 %, на високому – у 29,4 %, на дуже високому – у 23,5 % осіб.

Здатність викликати в інших людей емоції, знижувати інтенсивність небажаних емоцій, інколи маніпулювати людьми, притаманна 58,8 % досліджуваних на середньому рівні, на високому – 16,7 %, на дуже високому – 13,5 % особам I-ого курсу; у здобувачів IV-ого курсу на середньому рівні у 56,4 %, на високому – у 22,4 %, на дуже високому – у 17,4 % осіб.

Результати за показником «Внутрішньоособистісний інтелект» встановлюються шляхом підсумовування шкал «Розуміння своїх емоцій», «Управління своїми емоціями», «Контроль експресії», більшість опитуваних мають середній та високий рівні розвитку

внутрішньоособистісного інтелекту. Показник «Міжособистісного інтелекту» встановлюється шляхом додавання результатів за шкалами «Розуміння емоцій інших людей» та «Управління емоціями інших людей», у переважній більшості досліджуваних показники знаходяться на середньому та високому рівнях розвитку. Показник «Загальний емоційний інтелект» відповідає середньому рівні розвитку у більшості досліджуваних I-ого та IV-ого курсів.

Методика «П'ятифакторний особистісний опитувальник» (в адаптації А. Хромова) визначає рівні проявів компонентів емоційної стійкості. Загальний показник емоційної стійкості людини визначається за сукупністю декількох взаємозалежних чинників, що так чи інакше визначають емоційне життя особистості, її психологічні особливості та актуальний настрій. За допомогою методики можна виміряти рівні прояву кожного з п'яти факторів (екстраверсія – інтроверсія; прихильність – відособленість; самоконтроль – імпульсивність; емоційна нестійкість – емоційна стійкість; експресивність – практичність).

Таблиця 2. Прояви компонентів емоційної стійкості

№ п/п	Фактори	I-ий курс %	IV-ий курс %
1	Екстраверсія – інтроверсія	38	63
2	Прихильність – відособленість	45	74
3	Самоконтроль – імпульсивність	56	80
4	Емоційна нестійкість – емоційна стійкість	43	79
5	Емоційна лабільність – емоційна стабільність	25	73

Аналіз отриманих даних, дає підстави стверджувати, що за фактором «екстраверсія – інтроверсія» здобувачі IV-ого курсу мають вищий показник (63 %) ніж здобувачі I-ого курсу (38 %), що свідчить про прояви у них таких якостей як активність, домінування, товариськість, пошук вражень. За фактором «прихильність-відособлення» 74 % здобувачів IV-ого курсу мають високі показники, у порівнянні зі здобувачами I-ого курсу (45 %), що свідчить про прояви теплоти, співпраці довірливості, розуміння та поваги.

За фактором «самоконтроль – імпульсивність» 80 % здобувачів IV-ого курсу мають високі показники, у порівнянні зі здобувачами I-ого курсу (56 %), що свідчить про стійкі прояви акуратності, наполегливості, відповідальності, самоконтролю поведінки та передбачливості.

За фактором «емоційна стійкість – емоційна нестійкість» аналіз результатів вказує на те, що здобувачі IV-ого курсу мають вищі показники (79 %), ніж здобувачі I-ого курсу (43 %), що свідчить про те, що здобувачі IV-ого курсу схильні проявляти безтурботність, розслабленість, емоційну комфортність та самодостатність на відміну від здобувачів I-ого курсу, в яких спостерігаються прояви тривожності, напруженості, депресивності та самокритики.

За фактором «Емоційна лабільність – емоційна стабільність» здобувачі IV-ого курсу мають вищі показники (73 %), ніж здобувачі I-ого курсу (25 %), що свідчить про прояви таких якостей як практичність, цікавість, допитливість, артистичність, сенситивність, пластичність. У здобувачів I-ого курсу такі якості ще не є сформованими.

«Методика діагностики типу емоційної реакції на вплив стимулів навколишнього середовища» В. Бойка дає змогу виявити тип реагування на нові соціальні умови, у які потрапляє особистість, потрапивши в нове середовище та дає змогу виявити емоційні особливості індивіда. Методика визначає три види стимулів: позитивні, нейтральні (амбівалентні) і негативні. Позитивні стимули наділені позитивним особистісним змістом, соціальним значенням. У нейтральних виявляється як позитивний, так і негативний зміст.

В. Бойко виокремлює декілька типів емоційного реагування на ці стимули: ейфорійна активність назовні, рефракторна активність усередину, дисфорична активність назовні.

Результати діагностики за «Методикою діагностики типу емоційної реакції на вплив стимулів навколишнього середовища» В. Бойка свідчать про те, що показники здобувачів IV-ого курсу із вираженою ейфорійною емоційною реакцією на негативні стимули становлять 2,5 %, амбівалентні – 1,6 %, позитивні – 9,6 %; показники здобувачів із вираженою рефракторною емоційною реакцією на негативні стимули – 18,8 %, амбівалентні – 37 %, позитивні – 15 %; із вираженою дисфоричною емоційною реакцією на негативні стимули – 1,8 %, амбівалентні – 13,6 %, позитивні – 1,4 %.

Показники здобувачів I-ого курсу із вираженою ейфорійною емоційною реакцією на негативні стимули становлять 2,3 %, амбівалентні – 4,6 %, позитивні – 6,6 %; показники здобувачів із вираженою рефракторною емоційною реакцією на негативні стимули – 20,8 %, амбівалентні – 36 %, позитивні – 14 %; із вираженою дисфоричною емоційною реакцією на

негативні стимули – 1,2 %, амбівалентні – 19,6 %, позитивні – 1,4 %.

Аналіз отриманих результатів дослідження самооцінки психічних станів за методикою «Діагностика емоційних станів» А. Айзенка (табл. 3) свідчить про те, що середній показник тривожності

становить 6,2 % у досліджуваних I-го курсу, IV-ого курсу – 2,9 % здобувачів. Середній показник фрустрації становить 5,8 % у досліджуваних I-го курсу, 3,2 % – IV-ого курсу.

Таблиця 3. Показники самооцінки емоційних станів

Психічні стани	Досліджувані I-ого курсу середній показник	Досліджувані IV-ого курсу середній показник
Тривожність	6,2 %	2,9 %
Фрустрація	5,8 %	3,2 %
Агресія	4,4 %	1,5 %
Ригідність	6,5 %	3,4 %

Здобувачі можуть відчувати стан тривожності та фрустрації у неприємних ситуаціях, які пов'язані з труднощами стосовно навчання, стану здоров'я, а також взаєминами з однокурсниками. Під час навчання у ЗВО стан фрустрації та тривожності зменшується, про що свідчать результати здобувачів IV-ого курсу.

Середній показник агресивності становить 4,4 % у досліджуваних I-го курсу, 1,5 % – IV-ого курсу, що показує помітне зниження агресивної поведінки по відношенню до оточуючого соціального середовища. Середній показник ригідності становить 6,5 % у досліджуваних I-го курсу, 3,4 % – IV-ого курсу, що може свідчити про недостатньо сформоване вміння змінювати звички, переключати увагу, з обережністю ставитися до всього нового, труднощі у зближенні з іншими людьми.

Отже, самооцінка психічних станів у здобувачів вищої освіти різниться за роками навчання. Так, у досліджуваних I-го курсу показники тривожності, агресивності, фрустрації та ригідності, вищі ніж у здобувачів IV-ого курсу. Ми припускаємо, що емоційні стани здобувачів I-го курсу ще недостатньо сформовані та розвиваються, тому демонструють вибірково вищий, мінливий характер.

Висновки. Аналіз наукових публікацій українських та зарубіжних психологів, проведене нами дослідження показує важливість проблеми розвитку емоційної стійкості та емоційного

інтелекту майбутнього педагога. Адаптивність. Результати дослідження засвідчили, що емоційний інтелект у здобувачів вищої освіти знаходиться на середньому рівні розвитку, а у здобувачів IV-го курсу, у порівнянні зі здобувачами I-го курсу, переважає високий та дуже високий рівень, що вказує на розвиток здатностей розуміння своїх емоцій та управління ними, контроль експресії, розуміння емоцій інших людей та управління ними, який відбувається під час фахової підготовки у ЗВО. Також, було встановлено, що у здобувачів IV-го курсу, у порівнянні зі здобувачами I-го курсу, такі компоненти емоційної стійкості як екстраверсія – інтроверсія; прихильність – відособленість; самоконтроль – імпульсивність; емоційна нестійкість – емоційна стійкість; експресивність – практичність знаходять на більш високому рівні розвитку. Діагностика самооцінки психічних станів (тривожність, фрустрація, агресія, ригідність) засвідчила, що рівень станів, які перешкоджають розвитку емоційної стійкості та емоційного інтелекту, у здобувачів IV-го курсу нижчий, ніж у здобувачів I-го курсу.

Перспективами подальших розвідок та досліджень вбачаємо у розробці комплексу педагогічних засобів, що сприятимуть отриманню досвіду емоційно-вольової саморегуляції в умовах емоційної напруженості, набуття навичок подолання емоційної напруженості, на етапі навчання у ЗВО. Серед них ефективними вважаємо наступні: позитивне ставлення викладачів

до розвитку емоційної стійкості майбутніх педагогів; організація процесу навчання на основі виконання програм проходження практичної підготовки; рефлексивний характер навчальної діяльності; створення ситуацій успіху професійної діяльності як способу формування позитивної мотивації для розвитку емоційної стійкості.

Література:

1. Аршава, І.Ф. (2010). [Прогнозування емоційної стійкості людини з урахуванням рівнів розвитку емоційного інтелекту](#). *Медицина психологія. Психіатрія*, 1, 22–27.
2. Емоційний інтелект особистості (на хвилі Нової української школи): навч.-метод. посіб. /М. Яцюк (2019). Вінниця : Вид-во «Діло» URL: http://metodcluster.vn.ua/page/na_dop_met/5_2019/kaf_psiholog/Lab_psyhol/psychologu.pdf.
3. Кордунова, Н. О., Дмитріюк, Н. С. (2020). Емоційна стійкість як важлива складова особистості у період фахової підготовки. *Актуальні проблеми психології: зб. наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Том. VI. Психологія обдарованості. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка*, 6, 129–138. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v6/i17/17.pdf>.
4. Лапшинська, Г. М. (2014). Огляд основних груп чинників емоційної стійкості особистості *Вісник Харківського Національного університету імені В.Н. Каразіна. Сер. Психологія* Зб. наукових праць. № 1121. 56, 23–27. URL: http://visnyk-ps.univer.kharkov.ua/vystnik_psy_ukr/nomera/1121.pdf.
5. Носенко, Е. Л., Коврига, Н.В. (2003). Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції : монографія. Київ. URL: http://distance.dnu.dp.ua/ukr/nmmateriali/documents/Em_intellekt.pdf.
6. Носенко, Е. Л. (2012). Емоційний інтелект як форма прояву важливої складової особистісного потенціалу – рефлексивної свідомості. *Вісник Дніпропетровського університету. Сер. Педагогіка і психологія*. 18, Т. 20, № 9/1, 116–123.
7. Овсяннікова, Я. О. (2009). Теоретико-методологічні підходи до аналізу понять емоційної, психологічної стійкості та стресостійкості. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 6, 85–94. URL: <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol6/011.pdf>.
8. Пилипенко, К.В. (2019). Емоційна стійкість як професійно важлива якість майбутнього педагога. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти. Збірник наукових праць*. 9, 154–159. URL: <https://journal.kdpu.edu.ua/psychology/article/view/3723>.
9. Пилипенко, К. В. (2010). Формування емоційної стійкості як професійно важливої якості майбутнього практичного психолога: автореф. дис. ... канд. психол. наук 19.00.07. Київ.
10. Пухно, С. В., Щербак, Т. І. (2022). Емоційна стійкість як складова емоційно-етичної компетентності майбутніх вчителів. *Актуальні питання природничо-математичної освіти. Збірник наук. праць*. 2 (20), 136–143. URL: https://library.sspu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/02/aktualni-pytannya-pryr.-mat.osvity_220_2022.pdf.
11. Сингаївська І. В. (2015). Психологічні особливості узгодження особистісних і суспільних вимог до професійної успішності викладача. *Проблеми сучасної психології*. 30. 574–588.
12. Яновська, Т.А. (2018). Особливості формування емоційного інтелекту майбутніх педагогів під впливом інтерактивних методів навчання. *Молодий вчений. Психологічні науки*. 4 (56), 232–235. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2018/4/53.pdf>.
13. Gramzow, R. (2004). Patterns of Self-regulation and Big Five. *European Journal of Personality*, 18, 367–385.

УДК 159.92

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-184-192

НАУКОВІ ПІДХОДИ ВИВЧЕННЯ ПСИХІЧНИХ СТАНІВ У ФАХОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Наталія Науменко¹

¹Аспірантка кафедри психології, Державний торговельно-економічний університет, м. Київ, Україна, e-mail: nnp5780356@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3574-2659>

SCIENTIFIC APPROACHES TO THE STUDY OF MENTAL STATES IN PROFESSIONAL LITERATURE

Natalia Naumenko¹

¹Ph.D. student, Department of Psychology, State University of Trade and Economics, Kyiv, Ukraine, e-mail: nnp5780356@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3574-2659>

Анотація. Підвищений інтерес до вивчення індивідуальних психічних властивостей і перебігу діяльності психічних процесів пов'язаний із зростанням частоти негативних психічних станів і навіть межових нервово-психічних розладів. За даними багатьох фахівців, розповсюдженість таких станів у світі становить від 20 до 40 відсотків населення. Негативні психічні стани суттєво впливають на міжособистісні стосунки, підвищують конфліктність, виявляються у небажаних змінах в поведінці включно до асоціальних вчинків, а також спричиняють погіршення або втрату працездатності. Отримані наукові результати свідчать, що спільним у наукових поглядах різних вчених щодо проблеми визначення психічних станів полягає у тому, що їх вивчення та механізми розглядаються, як цілісне явище психічної діяльності особистості. Психічна діяльність здійснюється у взаємозв'язку із внутрішніми і зовнішніми чинниками, які її зумовлюють. З одного боку - це індивідуальні психологічні особливості людини, а з іншого – це результат своєрідного відображення та особливостей умов професійної діяльності. Саме суб'єктивне ставлення до об'єктивної дійсності зумовлює специфіку перебігу психічних процесів і зумовлює психічні стани фахівця у відповідності до психічних пізнавальних процесів, властивостей і утворень особистості. Мета статті: розкрити наукові підходи щодо вивчення, інтерпретації негативних психічних станів, особливостей його психологічних характеристик та детермінант у фаховій літературі. Аналіз наукових джерел свідчить, що психічні стани залежать від певної єдності і водночас протилежності. З одного боку суттєвий вплив зовнішнього середовища (діяльність в умовах війни, пандемії, соціального оточення), а з іншого – суб'єктивне ставлення до об'єктивної реальності у залежності від індивідуально-психологічних властивостей, психічних пізнавальних процесів, мотивації, темпераменту, емоційно-вольової сфери, досвіду. Стосовно нинішніх особливих соціально-психологічних умов і умов життєдіяльності підприємців, то більшість з них за даними опитувань, переживають негативні психічні стани (страх втрати бізнесу, тривога за рідних, депресивні стани і переживання за долю країни). Водночас, біля 30 відсотків в цих жорстких умовах, не втратили оптимізму, знаходять шляхи для ефективною підприємницької діяльності, поринають у роботу і мають від цього задоволення. Перспективи подальших досліджень полягають у тому, що на підставі наукових підходів вивчення психічних станів у науковій літературі буде обґрунтовано психодіагностичний інструментарій їх негативних проявів та розроблено психологічну програму профілактики і подолання негативних психічних станів у підприємців.

Ключові слова: психічні стани, наукові підходи, психодіагностичний інструментарій.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 25

Abstract. Increased interest in the study of individual mental properties and the course of mental processes is associated with an increase in the frequency of negative mental states and even borderline neuropsychiatric disorders. According to many experts, the prevalence of such conditions in the world is from 20 to 40 percent of the population. Negative mental states significantly affect interpersonal relationships, increase conflict, are manifested in undesirable changes in behavior, including antisocial acts, and also cause deterioration or loss of work capacity. The obtained scientific results indicate that the common scientific views of various scientists regarding the problem of determining mental states is that their study and mechanisms are considered as a holistic phenomenon of the mental activity of an individual. Mental activity is carried out in connection with internal and external factors that determine it. On the one hand, these are individual psychological features of a person, and on the other hand, they are the result of a peculiar reflection and peculiarities of the conditions of professional activity. It is the subjective attitude to objective reality that determines the specificity of the course of mental processes and determines the mental states of a specialist in accordance with mental cognitive processes, properties and personality formations. The purpose of the article: to reveal scientific approaches to the study and interpretation of negative mental states, the peculiarities of its psychological characteristics and determinants in professional literature. Analysis of scientific sources shows that mental states depend on a certain unity and at the same time opposites. On the one hand, there is a significant influence of the external environment (activity in conditions of war, pandemic, social environment), and on the other, a subjective attitude to objective reality depending on individual psychological properties, mental cognitive processes, motivation, temperament, emotional volitional

sphere, experience. Regarding the current special socio-psychological conditions and living conditions of entrepreneurs, most of them, according to surveys, experience negative mental states (fear of losing business, anxiety for relatives, depressive states and worries about the fate of the country). At the same time, about 30 percent in these harsh conditions have not lost their optimism, find ways for effective entrepreneurial activity, immerse themselves in work and enjoy it. The prospects of further research are that based on scientific approaches to the study of mental states in the scientific literature, the psychodiagnostic toolkit of their negative manifestations will be substantiated and a psychological program for the prevention and overcoming of negative mental states in entrepreneurs will be developed.

Keywords: mental states, scientific approaches, psychodiagnostic toolkit.

Formulas: 0; **fig.:** 0, **tabl.:** 0, **bibl.:** 25

Постановка проблеми. Психічні стани, як психологічна категорія привертають увагу вчених різних країн світу у зв'язку із кризами економіки, соціально-психологічними змінами, глобалізацією, підвищенням світової конкуренції, а останнім часом у зв'язку із пандемією і загарбницькою війною рф.

Різноманітна тривала й інтенсивна дія несприятливих чинників – військово-політичних, соціальних, психологічних, економічних, медико-біологічних та інших, зумовлює високу нервово-психічну напругу і суттєво впливає на психічні стани особистості. Рівень впливу зовнішніх чинників залежить від індивідуально-психологічних особливостей людини, рівня її особистісної і професійної сформованості та досвіду. Водночас, це може викликати різноманітні негативні розлади діяльності психіки, які виявляються у поведінці, професійній сфері, зокрема, у вигляді негативних психічних станів, дезадаптивних та межових нервово-психічних розладів [2; 3, 5, 8, 10; 12; 14; 13].

Підвищений інтерес до вивчення індивідуальних психічних властивостей і перебігу діяльності психічних процесів пов'язаний із зростанням частоти негативних психічних станів (НПС) і навіть межових нервово-психічних розладів (МНПР). За даними багатьох фахівців, розповсюдженість таких станів у світі становить від 20 до 40 відсотків населення [2; 4; 10; 14; 17].

Негативні психічні стани суттєво впливають на міжособистісні стосунки, підвищують конфліктність, виявляються у небажаних змінах в поведінці включно до асоціальних вчинків, а також спричиняють погіршення або втрату працездатності.

Отже, негативні психічні стани впливають на рівень психічного, фізичного здоров'я, психосоціальний комфорт, і це знижує ефективність підприємницької діяльності, що має суттєве соціально-економічне значення і належить до найважливіших проблем сучасності [2; 4; 3; 10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення різноманітних психічних розладів у контексті проявів негативних психічних станів перебувають у центрі уваги практичної психології і медицини вже не одне десятиріччя. Нинішній етап вивчення психологічних аспектів негативних психічних станів характеризуються комплексним, поліфакторним вивченням причин, патогенезу, перебігу та психологічної і медико-психологічної допомоги, необхідністю визначення соціально-економічних, воєнно-політичних, психологічних, соціальних та медико-біологічних чинників у їх формуванні.

Проблема вивчення НПС актуальна у зв'язку з тим, що специфічна взаємодія комплексу зовнішніх і внутрішніх чинників спричиняє розвиток негативних психічних станів та відповідних форм невротичних і психічних реакцій, які супроводжуються дезорганізацією поведінки, стосунків, зниженням професійного здоров'я і професійної діяльності, що зумовлюють негативні соціально-економічні і психологічні наслідки на особистість (С. Болтівець [1]; І. Галецька [3], М. Корольчук і Н. Науменко [8]; М. Крайнюк [10]).

Формулювання мети статті. Мета статті полягає у розкритті наукових підходів щодо вивчення, інтерпретації негативних психічних станів, особливостей його

психологічних характеристик та детермінант у фаховій літературі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття – психічні стани, зокрема, негативні психічні стани в широкому сенсі, включають певні особливості чи аномалії розвитку різноманітних психологічних характеристик особистості, які як симптоми включаються до різноманітних захворювань, у відповідності до міжнародної класифікації хвороб (МКХ-10).

Підґрунтям для вивчення негативних психічних станів і їх характеристик є доволі певна стабільність і стійкість психічного складу особистості та психодіагностичні можливості сучасної діагностики.

У психічно здорових осіб ми аналізуємо характеристики тих тимчасових станів порушення психологічної, соціально-психологічної, психофізіологічної адаптації, котрі розвиваються на фоні нормально сформованих механізмів психічної діяльності.

Причиною негативних психічних станів, нервово-психічних розладів з одного боку є певною мірою вплив на людину факторів зовнішнього середовища, які послабляють механізми соціально-психологічної адаптації особистості. З іншого боку – рівень проявів негативних психічних станів залежить від індивідуальних психологічних характеристик особистості і зокрема стійкості до впливу стресогенних факторів [2; 4; 10].

Поняття негативних психічних станів на рівні функціонування психіки певною мірою треба узагальнити, інтерпретувати не тільки в діагностичному, але перед усім в прогностичному, а й у практичному плані. Тобто, нас цікавить сутність тих станів, які описуються під різними назвами, негативні емоційні стани, негативні психічні стани, функціональні стани, дезадаптація, психічна напруга, дістрес, депресія, стан підвищеного ризику, кризисні стани і так далі.

Необхідність виокремлення і систематизація цих станів стало очевидним у зв'язку з цілим рядом обставин. Одною з таких обставин є все більш широка взаємодія психологів, психіатрів, психопатологів, спеціалістів, які вивчають негативні психічні стани, що є симптомами межових нервово-психічних розладів і спонукає до розв'язання багатьох практичних питань. Вони стосуються атестації і професійного відбору персоналу, психологічної допомоги, контролю за психічним здоров'ям різних груп населення, психологічної реабілітації, свідоцтва абітурієнтів освітніх закладів, різних психологічних експертиз. У багатьох подібних випадках у використанні термінів спостерігається різноманітність щодо чіткого визначення стану психічного здоров'я, професійного здоров'я, визначення нервово-психічних розладів з психосимптоматикою негативних психічних станів, що не задовольняє вимогам практиків.

Нерідко виникає потреба виокремити ті чи інші групи обстежуваних, котрі потребують або певного зниження професійного навантаження або застосування певних психопрофілактичних чи реабілітаційних засобів. У той же час психодіагностичні критерії психічних станів у цих обстежуваних не завжди дають підстави визначити, і окреслити чи це тимчасові негативні психічні стани, чи сформована певна нозологічна форма хвороби чи межові психічні розлади, чи реактивний стан, чи дезадаптація, чи хронічна втома і так далі.

З метою узагальнення і диференціації критеріїв та проявів негативних психічних станів розглянемо їх класифікацію.

Аналіз наукових джерел свідчить, що в основу класифікації негативних психічних станів автори вкладають різні показники, одним з таких може бути – вираженість певних симптомів (легкі і мало виражені симптоми). В інших випадках - оцінюється ступінь адаптації (“задовільна адаптація”, “напруження механізмів адаптації”, “недостатня або незадовільна адаптація”, “дезадаптація”). При

обстеженні з метою психопрофілактики і діагностики та реабілітації, і для визначення прогнозу є певна градація оцінок негативних психічних станів і їх класифікації.

Щодо інтерпретації психічних станів, зокрема негативних психічних станів, то на ці поняття вчені мають надзвичайно різноманітні погляди, в залежності від наукового інтересу, теоретичних уподобань, специфіки дослідницьких баз та особливостей професійної діяльності обстежуваних.

Провідні вчені Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України розглядають психічний стан, як специфічну психологічну характеристику особистості, що супроводжується, відповідно, певними тривалими душевними переживаннями (Л. Карамушка [5]; О. Крединцер [5]; О. Кокун [6]; С. Максименко [11]).

Інші вчені, психічні стани визначають у відповідності до впливу особливостей і умов професійної діяльності на психіку особистості, індивідуального перебігу психічних процесів обстежуваних.

Наприклад психічні стани рятувальників МНС досліджували В. Крайнюк, С. Миронець, В. Тімченко; психічні стани у військових операторів визначали В. Осьодло, М. Дорошенко.

У освітній сфері - Л. Карамушка, О. Крединцер, С. Максименко та інші; студентської молоді - І. Галецька, М. Вовканич; у спортивній галузі - Т. Кириленко, Г. Ложкін та інші.

Щодо визначення психічних станів, то вони відрізняються різноманітним тлумаченням і водночас доповнюють за змістом одне одного. Так, один із корифеїв психологічної науки, який започаткував психологію в Одеському університеті - С. Рубінштейн зазначав, що головним способом існування психічних станів є функціонування психіки в якості безперервного і формуючого процесу [12].

Підхід щодо розуміння психічних станів Є. Ільїним полягав у тому, що вчений цю психологічну категорію розглядав як таку, що інтегрує велику групу життєвих явищ, зовнішніх і внутрішніх стимулів, які

спрямовано на досягнення позитивного результату [12].

Суттєвий внесок щодо розуміння категорії психічних станів представив у своїх роботах М. Левітов. Вчений стверджував, що психічний стан - це цілісна характеристика психічної діяльності за певний період часу, що вказує на перебіг психічних процесів у залежності від відображення об'єктів і явищ дійсності та від психічних властивостей особистості [12; 13; 14].

Своє авторське бачення психічних станів, функціональних, емоційних було представлено в останні три десятиріччя такими вченими як І. Сапов та О. Солодков (1986), В. Загрядський і З. Сулимо-Самуйло (1991), В. Крайнюк (1999), М. Корольчук (1991, 2006), Т. Кириленко (2002), Г. Ложкін 2019, І. Галецька (2022) [7; 10; 13; 9; 3].

Аналіз наукових джерел свідчить, що спільним у наукових поглядах різних вчених щодо проблеми визначення психічних станів полягає у тому, що їх вивчення та механізми розглядаються, як цілісне явище психічної діяльності особистості. Психічна діяльність здійснюється у взаємозв'язку із внутрішніми і зовнішніми чинниками, які її зумовлюють. З одного боку - це індивідуальні психологічні особливості людини, а з іншого - це результат своєрідного відображення та особливостей умов професійної діяльності. Саме суб'єктивне ставлення до об'єктивної дійсності зумовлює специфіку перебігу психічних процесів і зумовлює психічні стани фахівця у відповідності до психічних пізнавальних процесів, властивостей і утворень особистості.

Стосовно класифікації психічних станів, то вона досить повно представлена у роботах С. Миронця, О. Тімченка (кандидатська і монографія). Так, автори на підставі аналізу наукових джерел зазначають, що психічні стани доцільно виокремлювати за такими критеріями: за тривалістю, за ступенем реагування, за перевагою реагування окремих структурних компонентів особистості -

психологічного, соціального, темпераментального, мотиваційного, характерологічного, емоційно-вольового, інтелектуального [12; 13].

На нашу думку, найбільш вдалим визначенням психічних станів, яке охоплює погляди багатьох вчених є класифікація В. Семиченко, Авторка, для диференціації психічних станів, запропонувала такі критерії: тривалість стану (короткий чи подовжений); інтенсивність (сильно чи слабо виражена); модальність (стенічна чи астенічна); суб'єктивна значущість (приємні чи неприємні почуття); усвідомленість і можливість регуляції (самоконтроль і саморегуляція); причинність (зовнішні чи внутрішні чинники) [12; 13].

Аналіз наукових джерел свідчить, що психічні стани за глибиною переживання розрізняють як глибокі і поверхневі, а за характером впливу на особистість, колектив чи групу стани розподіляють на негативні і позитивні. Негативні стани впливають на людину і оточення відповідно негативно, нерідко вони є причиною виникнення конфліктів у взаємодії і навіть виникнення психологічних бар'єрів, що негативно впливає на результати підприємницької діяльності. У той же час, психічні стани, що позитивно впливають на психіку, підвищують взаєморозуміння і ефективність професійної діяльності [4; 9; 10; 7; 15].

У нинішній ситуації підприємці працюють в особливих умовах – пандемії і війни. За результатами нашого опитування понад 60% підприємців відповіли, що їхня діяльність у нинішніх умовах супроводжується виникненням різноманітних страхів [8].

Науковцями з'ясовано, що за ступенем інтенсивності та глибини переживань страх проявляється у вигляді занепокоєння, хвилювання, тривоги, переляку, остраху жаху або афекту. Такі стани проявляються в стенічних або астенічних формах. Астенічний стан виявляється тим, що під впливом небезпеки людина ціпеніє і виявляється нездатною до

руху і дій. Стенічна ж реакція характеризується навпаки метушливістю, різкою руховою активністю, прагненням втекти від загрози життю, але на жаль без здатності врахувати особливості ситуації. Цей стан дезорієнтує особистість, викликає у неї глибоке потрясіння. Надзвичайно важливо для практичної діяльності, що страх може набувати крайніх патологічних форм його проявів і людина впадає в психологічний шок. Психологічний шок – це такий негативний психічний стан, який супроводжується тимчасовою втратою орієнтації і об'єктивної оцінки ситуації [4; 12; 13; 7; 15].

Водночас, нас цікавить класифікація, яка розкриває певні групи негативних і позитивних психічних станів, які розрізняються за інтенсивністю проявів і спрямованістю [13]. Так, автори виокремлюють чотири групи психічних станів: дві групи активних психічних станів (позитивних і негативних) і 2 групи пасивних психічних станів (позитивних і негативних). Щодо негативних психічних станів активної форми, то їм притаманно: передробоча (передстартова, передбойова) “лихоманка”, паніка, страх, стрес; а для негативних психічних станів пасивної форми - депресія, ригідність, фрустрація, синдром нав'язливості, нанесення шкоди здоров'ю, смерті, неминучості поранення, отримання травм від обстрілів. При цьому негативні психічні стани пасивної форми характеризуються як стани заспокоєності, стани передробочої, післяробочої апатії, неухважності, незібраності, зайвої стриманості аж до певної загальмованості. Стосовно позитивних психічних станів активної форми, то їм притаманно: передстартова готовність, активність, психологічна стійкість, спрямованість. В осіб із психічними станами пасивної форми спостерігається занепокоєння, передстартова апатія, незібраність, неухважність [13].

Відомо, що вплив комплексу зовнішніх факторів на психіку фахівців – соціально-психологічних, умов придатності до життєдіяльності, природних, медико-біологічних навіть у

звичайних умовах суттєво впливають на психіку особистості, зумовлюють високий рівень нервово-психічної напруги, що негативно впливає на функціонування цілісного організму і супроводжується проявами різних негативних психічних станів [7].

Водночас, у нинішніх особливих умовах життєдіяльності людини проблеми дослідження її детермінант, впливу на психіку особистості і проявів потребує наукового обґрунтування, практичної реалізації з високими сучасними психологічними технологіями стосовно діагностики і попередження негативних психічних і функціональних станів.

У науковій літературі тісно взаємопов'язані поняття, щодо умов розвитку функціонування психічних і емоційних станів особистості в процесі професійної діяльності. Інтереси вчених, які вивчають працездатність, професійне здоров'я в особливих умовах спрямовані на дослідження більш широкого поняття такого, як функціональний стан. [4; 7; 10; 9; 13; 19; 23].

Функціональні стани особистості формуються в процесі професійної діяльності фахівців, для яких характерні висока нервово-психічна напруга та вплив на організм комплексу несприятливих факторів (соціально-економічних, військово-політичних, природних, технічних, соціально-психологічних, медико-біологічних), що передбачає високі вимоги до психологічних та психофізичних функцій організму, його якостей, властивостей та можливостей [7].

Особливого значення в цих умовах мають дослідження негативних психічних та функціональних станів особистості та психологічне забезпечення, їх попередження, подолання та оптимізація працездатності.

Щодо нервової психічної напруги, то вона розглядається, як психічний стан загальної реакції організму при зміні стереотипу діяльності і найбільш різко проявляється при уявній або реальній загрози життю або здоров'ю [7; 20; 21].

Небезпека нервово-психічної напруги для особистості та оточуючих, криється в тому, що вона проявляється в дезорганізації поведінки, гальмуванні раніше напрацьованих навичок, неадекватних реакціях на зовнішні подразники, труднощі в розподілу уваги, звуженню об'єму уваги та пам'яті, імпульсивних діях. Такі зміни в психічній сфері, безумовно негативні і позначають на рівні професійного здоров'я, працездатності особистості.

У зв'язку з тим, що цілий ряд факторів може бути причиною виникнення нервово-психічної напруги, суттєвою зміною психічних процесів і професійної діяльності, для безпеки і ефективності їх діяльності необхідно оцінювати ступінь нервово-психічної стійкості у фахівців.

Отже, синдром психоемоційної напруженості – межовий функціональний стан, який може призвести до розвитку психічної та психосоматичної патології, у тому числі і депресії [7; 22; 23].

Прояви депресії як негативний психічний стан – це проблема суспільства двадцять першого століття. Депресивні стани, як визначають вчені, передбачають складну комбінацію емоцій, уявлень, спогадів і думок. Окрім того, депресія включає в себе різноманітні і соматичні симптоми. Водночас, депресія найчастіше пов'язана з втратами, коли людина відчуває, що не здатна справитися з втратою і досить часто вона дійсно не здатна подолати це. При цьому, такий стан може виникнути не лише у зв'язку з фізичною втратою (смертю близької людини чи її пораненням), а її причиною може стати втрата самоповаги, втрата роботи, втрата дружніх чи близьких стосунків з оточуючими. Причиною депресивних психічних станів може бути соціальна ізоляція, самотність, переживання, почуття провини і так далі. Як вказують Г. Ложкін, О. Носкова, І. Толконов, для людей в стані депресії характерний негативізм, їхній погляд на життя можна окреслити, як такий, що забарвлений в темні кольори, таким людям притаманні байдужість до своєї професійної діяльності, до друзів і родини,

вони не можуть нормально взаємодіяти, відпочивати, спостерігаються порушення сну. Надмірно песимістичний погляд на світ змушує їх перебільшено переживати погане і все зводити до мінімуму все позитивне і гарне [9; 20; 24].

Вчені стверджують, що стан депресії має когнітивний і поведінковий ефекти. Негативне мислення теж є причиною негативного настрою, багато хто почуває депресію коли переживає важкі стреси: втрата роботи, розлучення, розрив з близькою людиною, страждання під час фізичної травми – усе, що підриває почуття власної значущості. Однак сумні міркування можуть бути й адаптивними – прозріння, що відбулося під час депресивної бездіяльності може пізніше розкрити кращі стратегії для взаємодії із зовнішнім оточенням. Разом з тим, люди схильні до депресії, реагують на погані дії, зосереджуючись на собі і обвинувачуючи себе і оточення. Але їх самоповага швидко зростає коли вони відчувають підтримку і падає коли з'являється загроза.

На думку Г. Ложкіна зі співавторами, депресія одночасно є і причиною і наслідком негативного пізнання, що розроблено авторами Ложкіним та співавторами, як порочне коло депресії. Наслідки, що проявляються в поведінці: негативні переживання, зосередженість на собі з самозвинувачуванням, депресивний настрій, наслідки, що виявляються в поведінці й пізнанні (коло закривається) [9].

Низка зарубіжних вчених у своїх роботах представила повну картину негативних психічних станів з урахуванням біогенних, соціо-культурних і когнітивних чинників, які впливають на особистість. Так вчений А. Крайнес досить детально розробив біогенетичну теорію. Етіологія негативних психічних станів і зокрема депресії, розглядається ним головним чином з точки зору спадковості й ендокринних факторів, що підтверджується тим, що у 70-96% випадків існує ймовірність щодо нервово-психічних розладів у однойцевих близнюків, навіть

якщо вони не бачать один одного [18; 20; 21; 22].

Інший вчений Сільверман, з'ясував вплив соціо-культурних факторів на поширення депресії, а саме: особливості виховання, етнічність, що тісно переплітається зі спадковістю і конституційними факторами [22].

Автором когнітивної теорії негативних психічних станів і депресії Т. Беком [16] встановлено, що першопричиною НПС і депресії є не емоції, а когнітивна організація – схема, яка диктує депресивне сприйняття і депресивну концептуалізацію об'єкта чи ідеї. Окрім того, вчений виокремив чотири основні групи характеристик депресивного стану, а саме: емоційні (горе, сум, пригнічений настрій); когнітивні (відмова самому собі від найбільш важливих потреб особистості); мотиваційні (пасивність, залежність, уникнення, параліч волі); фізіологічні (втрата апетиту, розлади сну).

Отже, негативні психічні стани і зокрема їх негативні прояви суттєво впливають на здоров'я особистості. Негативні психічні стани і депресія розглядаються, як стан безпорадності, постійної тривоги, очікування болю і страху, як втрата окремих навичок адаптаційної поведінки, заміщення їх реакціями уникнення. Депресія, як негативний психічний стан в основному виникає внаслідок втрати, при чому не лише фізичної а й втрати самоповаги, впевненості у собі, почуття власної гідності. Це дає підстави розглядати негативні психічні стани, як складний паттерн базових негативних психічних станів, що включає перед усім емоцію горя, а також різні комбінації гніву, відрази і презирства, ворожі почуття по відношенню до самого себе і до інших людей, емоції страху, провини і сорому. Окрім того, враховується роль інших афективних факторів, таких як: зниження сексуального інтересу, підвищена втома, погіршення психологічного і фізичного суб'єктивного самопочуття.

Висновки. Наукова новизна дослідження полягає у тому, що на підставі

аналізу фахової літератури, особистих досліджень та досвіду підприємницької діяльності ми дали визначення негативних психічних станів підприємців в особливих умовах. Ми розглядаємо їх як цілісну, рухливу, мінливу і, водночас, відносно стійку реакцію психіки особистості з перевагою на певні її структурні компоненти - пізнавальну, емоційно-вольову, інтелектуальну, соціальну чи професійну сфери, що характеризує їх психічну діяльність за певний проміжок часу у відповідності до зовнішніх чи внутрішніх викликів (подразників) та негативно впливають на професійну діяльність і здоров'я фахівців.

Отже, негативні психічні стани впливають на рівень психічного, фізичного здоров'я, психосоціальний комфорт, і це знижує ефективність підприємницької діяльності, що має суттєве соціально-економічне значення і належить до найважливіших проблем сучасності.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що систематизовано наукові погляди вітчизняних і зарубіжних вчених щодо класифікації негативних психічних станів. Зарубіжні вчені причиною розвитку нервово-психічних станів вважають біогенні, соціокультурні і когнітивні чинники та виокремлюють чотири їх основні групи: емоційні, когнітивні, мотиваційні, фізіологічні.

Література:

1. Болтівець, С.І. (2022). Психогігієнічна сфера зміцнення психічного здоров'я різних груп населення. Підвищення фізичної працездатності різних груп населення в процесі занять фізичною культурою і спортом. Ірпінь.
2. Вовканич, М.Д. (2002). Психологічні особливості здорових осіб та юнаків із межовими нервово-психічними розладами (Кандидатська дисертація). Київський університет імені Т. Шевченка.
3. Галецька, І., Сосновський Т. (2006). Психологія здоров'я: теорія і практика. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка.
4. Дорошенко М.М. (2000). Індивідуально-психологічні особливості військовослужбовців із граничними нервово-психічними розладами. (Кандидатська дисертація).
5. Карамушка, Л., Креденцер, О., Терещенко, К., Лагодзінська, В. Івкін, В., Ковальчук, О.С. (2022) Особливості психічного здоров'я персоналу

В основу класифікації негативних психічних станів вітчизняні вчені виокремлюють такі критерії, як: вираженість певних симптомів; ступінь адаптації; тривалість; ступінь реагування; перевага реагування окремих структурних компонентів особистості (психологічного, соціального, темпераментального, мотиваційного, характерологічного, емоційно-вольового, інтелектуального); тривалість стану; інтенсивність; модальність; суб'єктивна значущість; усвідомленість і можливість регуляції; причинність. Таке різноманіття наукових поглядів щодо негативних психічних станів визначає їх значущість у практичній діяльності з можливістю їх виокремити, використати широкий діагностичний діапазон з метою визначення особливостей проявів у залежності від умов і особливостей діяльності фахівців та розробити сучасні психологічні технології їх подолання.

Перспективи подальших досліджень полягають у тому, що на підставі наукових підходів вивчення психічних станів у науковій літературі буде обґрунтовано психодіагностичний інструментарій їх негативних проявів та розроблено психологічну програму профілактики і подолання негативних психічних станів у підприємців.

- освітніх та наукових організацій в умовах війни. *Організаційна психологія. Економічна психологія.* 1 (25), 62-74. DOI: <https://doi.org/10.31108/2.2022.1.25.7>
6. Кокур, О.М., Мороз, В.М., Пішко, І.О., Лозінська, Н.С. (2022) Теорія і практика управління страхом в умовах бойових дій. Київ-Одеса: Фенікс.
7. Корольчук, М. С. (2010). Психофізіологія діяльності. Київ: Ельга; Ніка- Центр.
8. Корольчук, М.С., Науменко, Н.П. (2023). Аналіз чинників негативних психічних станів особистості до і під час війни (за результатами анкетування). Вісник Національного університету оборони України. Збірник наукових праць. Вип. 3 (73). 83-91.
9. Коцан, І. Я., Ложкін, Г. В., Мушкевич, М. І. (2017). Психологія здоров'я людини. Луцьк: РВВ - Вежа.
10. Крайнюк, В. М. (2007). Психологія стресостійкості особистості. – Київ : Ніка-Центр.

11. Максименко, С. Д. (2005). Переживання як психологічний механізм саморозвитку особистості. Педагогічний процес: теорія і практика: Збірник наукових праць. Вип. 3. 343-361.
12. Миронець, С. М. (2020) Психологія діяльності міжнародних гуманітарних місій: теоретичні та прикладні аспекти. Київ: Київський національний торговельно-економічний університет.
13. Миронець, С.М. Тімченко, О.В. (2008). Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації. Київ: ТОВ «Видавництво «Консультант».
14. Осьодло, В. І. (2019) Стрес-асоційовані розлади здоров'я в умовах збройного конфлікту. Дніпро: Акцент.
15. Психологічне забезпечення професіогенезу фахівців торгівлі і сфери послуг : колективна монографія / [М. С. Корольчук, В. М. Корольчук, О. В. Полунін, С.М. Миронець та ін.]; за заг. ред. М.С. Корольчука (2020). Київ: Київський національний торговельно-економічний університет.
16. Beck A.T. (1967). Depression. New York: Harper & Row.
17. Boltivets, S; Korolchuk, M; Korolchuk, V; Myronets, S; Pozdnychev, Y (2021) Comparative characteristics of stress-resistant and non-stress-resistant individual profiles DOI: 10.20511/pyr2021.v9nSPE2.1102.
18. Bradburn, N.M. (1969). The Structure of Psychological Well-Being. Chicago: Aldine.
19. Korolchuk, M. S., Korolchuk, V. M. (2019). Theoretical and methodological basis of empirical research of individual stress resistance. Chapter 7 / The innovative potential of psychology in the development of the modern man : collective monograph / S.I. Babatina, O.M. Kikinezhd, N. P. Tavrovetska. Lviv-Torun : Liha-Pres, pp. 131- 139. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-133-9/131-139>
20. Kraines, A.H. (1957). Mental Depression and their Treatment. New York: Macmillan.
21. Meadows, C.M. (1968). Joy in psychological and theological perspective: a constructive approach. Unpublished doctoral dissertation, Princeton theological seminary, Princeton, NJ.
22. Murthy, R., Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*, 5(1). 25-30.
23. Synhaivska, I. V., Tkach, V. V., Tkach, R. M. (2016). Metody yunhianskoho analizu v rozv'iazanni vnutrishnoho konfliktu osobystosti (na prykladi roboty z poshukom sensu zhyttia). *Pravnychiy visnyk Universytetu «KROK»*. K.: Vyshchyi navchalnyi zaklad «Universytet ekonomiky ta prava «KROK»». 24. 229–234.
24. Soroka, O., Kravchenko, O., Mishchenko, M., Levenets, A., Korolchuk, V., Myronet, S., Tsymbal, S., Vakhotska, I. and Hotsuliak, N. (2022). Development of specialists' stress tolerance in the process of their professional activity / *Human factors, business management and society*, Vol. 56, 196–204. <https://doi.org/10.54941/ahfe1002269>
25. Ovdiyenko, I., Chausova, I. (2022). Impact of the COVID-19 pandemic on academic, social, emotional, and behavioral changes in university students. *International journal of health sciences*, 6(2), 832–845. <https://doi.org/10.53730/ijhs.v6n2.8392>

УДК 17.023.34:159.9.018.4
DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-193-198

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕЛІЦИТАРНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Юлія Радченко¹

¹Викладач кафедри психології, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: RadchenkoY@krok.edu.ua

THEORETICAL ANALYSIS OF FELICITARY PROBLEMS

Yuliia Radchenko¹

¹Teacher of the Department of Psychology, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail. RadchenkoY@krok.edu.ua

Анотація. У статті проведено теоретичний аналіз підходів до визначення феліцитарної проблематики дослідників різних часів та поглядів, який засвідчує багатогранність у науковому просторі. Представлено короткий опис основної наукової літератури психологів з вивчення теми щастя. Розглядаються фактори, які впливають на щастя особистості. Актуальність теми статті зумовлено тим, що незважаючи на значну увагу психологів різних часів, тема щастя залишається дуже важливою і потребує подальшого вивчення і впровадження сучасних інструментів, використовуючи свідомий підхід. Враховуючи те, що більшість наукових досліджень були проведені в мирні часи, з'являється потреба в досліджуванні проблематики психології щастя в кризовому періоді як під час війни, так і після завершення воєнних подій, задля ментального здоров'я, як окремої особистості так і соціуму країни в цілому. У статті описані роботи психологів які досліджували щастя, як суб'єктивне благополуччя особистості, як особистісну схильність відчувати певний рівень емоцій, як стан переживання життєвого задоволення в цілому, як переживання радості, а також, як набуття навичок спрямованих до свідомого життя наповненого сенсом та баченням шляху бажаного результату. Данна проблематики завжди мала широкий спектр поглядів, теорій та напрямів досліджень, саме тому є актуальною і в наші часи. Аналіз останніх досліджень привів до розуміння того, що негативні події приводять, як до змін психічних процесів людини, так і сенсу життя. Змінює напрям поглядів, інтересів, цінностей, перебудовує життя людини в цілому. Кризова ситуація в країні створює життєву, особистісну кризу в житті людини. В умовах нестабільного психологічного, соціально – економічного клімату актуалізується потреба внутрішніх детермінант рівноваги особистості, компонентів та чинників якості життя. Переживання щастя є індикатором як суб'єктивно – психологічного стану окремої особистості так і соціуму в цілому.

Ключові слова: феліцитарна проблематика, щастя, особистість, психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, емоції, відчуття, метальне здоров'я.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 12

Abstract. The article conducts a theoretical analysis of approaches to the definition of felicitarian problems of researchers of different times and views, which testifies to the versatility in the scientific space. A brief description of the main scientific literature of psychologists on the study of happiness is presented. The factors that influence the happiness of the individual are considered. The relevance of the topic of the article is due to the fact that, despite the considerable attention of psychologists of different times, the topic of happiness remains very relevant and requires further study and implementation of modern tools using a conscious approach. Given that most of the scientific research was conducted in peacetime, there is a need to study the problems of the psychology of happiness in the crisis period both during the war and after the end of the war, for the sake of mental health, both of the individual and of the society of the country as a whole. The article describes the works of psychologists who studied happiness as a subjective well-being of an individual, as a personal tendency to experience a certain level of emotions, as a state of experiencing life satisfaction in general, as an experience of joy, as well as the acquisition of skills aimed at a conscious life filled with meaning and vision of the path of the desired result. This problem has always had a wide range of views, theories and areas of research, which is why it is relevant in our times. The analysis of recent research has led to the understanding that negative events lead to changes in both the mental processes of a person and the meaning of life. It changes the direction of views, interests, values, rebuilds the life of a person as a whole. The crisis situation in the country creates a vital, personal crisis in a person's life. In an unstable psychological, socio-economic climate, the need for internal determinants of personality balance, components and factors of quality of life is actualized. The experience of happiness is an indicator of both the subjective and psychological state of an individual and society as a whole.

Keywords: felicitarian issues, happiness, personality, psychological well-being, subjective well-being, emotions, sensations, gross health.

Formulas: 0; fig.: 0, tabl.: 0, bibl.: 12

Постановка проблеми. Феліцитарна проблематика має неабияку актуальність в кризовому періоді воєнної травматизації сучасного суспільства. В умовах нестабільного психологічного, соціально-економічного клімату актуалізується потреба внутрішніх детермінант рівноваги особистості, компонентів та чинників якості життя. Переживання щастя є індикатором як суб'єктивно-психологічного стану окремої особистості, так і соціуму в цілому.

Кожна людина переживає кризовий період по різному, хтось страждає та «опускає руки», а хтось всупереч всім негараздам продовжує рухатися вперед, знаходить радість та сенс в своєму житті, стає щасливим не зважаючи на навколишній безлад, який створює війна.

Нагальним є питання психологічної підтримки населення, зокрема розуміння власного поняття щастя для кожної особистості, задля ментального здоров'я та благополуччя суспільства, країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У другій половині ХХ століття з'являються праці гуманістично-орієнтованих дослідників пов'язаних з феліцитарною проблематикою (А. Маслоу, Р. Мей, В. Франкл, Г. Олпорт, Е. Еріксон, К. Роджерс). Проводяться громадські опитування щодо задоволеності життям та рівнем щастя (Х. Кантріл, Н. Бредберн, А. Кемпбелл, П. Конверс, У. Роджерс, М. Аргайл, Е. Санлі, С. Селик, Д. Генсоглу). Напрямок розвитку психологічних спрямованостей до розуміння щастя має схожість з розвитком філософських поглядів на щастя в минулих століттях. В них також можна побачити об'єктивні підходи в термінах особистісних змін, відображаючих рівень психологічного благополуччя, пов'язуючи щастя зі ступенем реалізації людського потенціалу, феноменом благополуччя (К. Ріфф, К. Кіз), підходи які прирівнюють щастя до суб'єктивного відчуття (Е. Дінер, Д. Майерс, М. Селігман).

Дослідження феномену щастя, які були зроблені ученими, свідчать про актуальність теми і про наявність у ній

нерозкритих теоретичних проблем. Незважаючи на значну увагу психологів, соціологів та коучів, тема щастя та благополуччя особистості залишається дуже актуальною і потребує подальшого вивчення і впровадження сучасних інструментів, використовуючи свідомий підхід.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у висвітленні феліцитарної проблематики на основі огляду і теоретичного аналізу психологічної літератури феномену щастя, проаналізувати, розглянути провідні теорії і моделі щастя.

Вклад основного матеріалу дослідження. Давньогрецькі філософи Аристотель і Геродот розуміли щастя як вище благо доступне людині. Протягом багатьох століть проблема щастя вважалася філософською, етичною, теологічною, екзистенційною. З античних часів поняття щастя не піддається будь-яким тотожним визначенням. У 1973 році вперше в психологічних публікаціях, з'явилася категорія щастя.

Е. Дінер стверджував, що суб'єктивне благополуччя можна розглядати як рису і як стан, як особистісну схильність відчувати певний рівень емоцій і це може вимірюватися незалежно від оцінки поточного стану. У своїй першій роботі присвяченій феномену суб'єктивного благополуччя Е. Дінер зробив ряд принципових висновків, що стосуються цієї проблематики і наступні дослідження в більшості розвивали, підтверджували ці напрями. Під час емпіричних досліджень, він встановив, що задоволеність життям та відчуття щастя були найбільш стабільні та стійкі, через це Дінер зробив висновок, що існує певна особистісна основа. Згодом, це отримало вагомий емпіричний підтвердження (Diener, 1984).

Англійський дослідник М. Аргайл розуміє щастя як стан переживання життєвого задоволення в цілому, загальну рефлексивну оцінку особистості свого минулого і сьогодення, а також частоту та інтенсивність позитивних емоцій. Він зібрав результати захоплюючої області

досліджень і представив нову теорію про основні джерела щастя (Argyle, 1987).

Щастя, яке найчастіше визначається як переживання радості, – це єдиний фактор людського досвіду, однак воно складається з трьох, частково незалежних факторів:

- задоволеності життям,
- позитивних емоцій,
- відсутності негативних емоцій.

До того ж радість – це емоційна сторона щастя, а задоволеність – когнітивна, це рефлексивна оцінка, судження про те, наскільки все було і залишається благополучним. Відчуття щастя корелює з фактором продуктивності, який включає такі показники, як відсутність труднощів, стресів, а також позитивні результати.

На думку Аргайла, здатність відчувати себе щасливим є вродженою характеристикою людини, подібно до того, як є люди, які від природи схильні до депресії і відчаю, так і є люди, схильні до щастя (Argyle, 1987).

Для більшості людей, притаманне позитивне ставлення до миру, у когось воно виражене сильніше, ніж у інших. Оптимізм визначається як узагальнене очікування того, що майбутні події виявляться позитивними, можна сказати узагальнене ставлення до успішного розвитку життєвих ситуацій. Оскільки люди поведуться відповідно до своїх установок і очікувань, вони певною мірою притягують очікувані події. Справа в тому, що оптимістичні люди характеризуються так званим позитивним мисленням яке включає: переважання позитивних думок, володіння почуттям гумору, який дозволяє людині бачити комічну сторону справи, сприймаючи несприятливі події іронічно. Оптимізм сильно впливає на стан фізичного і психічного здоров'я, зокрема, на стан імунної системи, підвищуючи здатність протистояти хворобам, перш за все, психосоматичного характеру. Оптимісти відчувають менше стресу і їм не властивий такий спосіб боротьби зі складними життєвими обставинами, як уникання. Оптимізм може бути заснований на філософському ставленні до життя, а може

покластися на досвід тяжких психічних травм. У будь-якому випадку оптимізм передбачає якусь домінанту, фокус, який виділяє, підкреслює позитивну значимість будь-яких подій, що відбуваються в житті людини.

Аргайл склав список найпоширеніших джерел радості: їжа, міжособистісні відносини, фізичні вправи і спорт, успіх і соціальне схвалення, використання навичок, музика та інші види мистецтва, а також релігія, навколишня природа, відпочинок і релаксація.

Здатність відчувати себе щасливим є вродженою характеристикою людини. Подібно до того, як є люди, які від природи схильні до депресії і відчаю, так є люди, схильні до щастя. Можна припустити, що ця схильність до щастя визначається специфічною структурою особистості, характеризується певним співвідношенням якостей особистості (Argyle, 1987).

Американський психолог, засновник позитивної психології М. Селігман вважає, що оптимізм складається з двох досить автономних факторів: оптимізму і песимізму, які часто протистоять один одному, і песимізм ототожнюється з депресією. Обидва корелюють з усіма іншими аспектами психологічного благополуччя особистості, а песимізм сильніше, як негативний спосіб. Відсутність песимізму та наявність оптимістичного погляду на життя є ключовими складовими щастя.

Щастя на думку М. Селігмана, складається не тільки з накопичення приємних суб'єктивних відчуттів, а також в проживанні автентичного, справжнього життя насиченого позитивними емоціями та духовним задоволенням, маючу улюблену справу життя (Seligman, 2010).

М. Селігман та Дж. Вейллант з розвитком позитивної психології вбачали у щасті, як позитивному емоційному стані, ресурс для протистояння хворобам, підтримування імунної системи, підвищення якості життя та довголіття. В своїх роботах М. Селігман говорить про важливість культивування позитивних емоцій, таких як вдячність, вибачення і

співчуття. Він припускає, що ці емоції не тільки сприяють щастю в даний момент, але і мають довгостроковий вплив на фізичне і психічне здоров'я людини. Селігман вводить поняття «характерні сильні сторони», які є рисами характеру, найбільш важливими для нашої ідентичності та сприяють добробуту. Він вважає, що виявлення наших сильних сторін і використання їх сприяє більш повноцінному і змістовному життю.

М. Селігман поділив щастя на три складові:

- насолодження – відноситься до позитивних емоцій, які ми відчуваємо у відповідь на зовнішні подразники, наприклад такі як їжа, спорт;
- залученість – повне занурення в діяльність, стан потоку і задоволення;
- відчуття сенсу – усвідомлення мети і значущості в житті, коли людина вкладає зусилля в щось більше, ніж він сам (Seligman, 2010).

Французький письменник і есеїст П. Брукнер називає щастя «найбільш крихким почуттям» та висловлює думку про те, що мрію людства про ідеальне або нездійснене щастя знайти неможливо, тому людство особливо цінує удачу, задоволення, везіння (Bruckner, 2000).

Професор соціології Роттердамського університету Р. Венховен вважає, що рівень щастя, як рівень здоров'я та благополуччя, є одним з важливих показників комфортності суспільства для життя (Veenhoven, 1993).

К. Ізард американський психолог, розробник дискретної теорії емоцій говорить про зв'язок емоцій радості та щастя, – «щаслива людина частіше радіє, такі люди впевненіші у собі, оптимістичніші та успішніші в житті» (Izard, 1991).

Відповідно до теорії емоцій К. Ізарда, людина на початку свого життя вже здатна переживати події в восьми основних емоціях: інтерес, радість, гнів, відраза, здивування, смуток, страх, біль. З цих базових емоцій більше негативних, ніж позитивних емоцій і звичайно, неможливо повністю відповісти на питання про те, чи

щаслива людина чи ні, тільки з точки зору переживання в більшості випадків позитивних емоцій і довголіття життя. Можна заперечити, що досвід щастя безпосередньо пов'язаний тільки з позитивними емоціями, але без негативних. Адже наприклад спортсмени не завжди відчувають щастя, відчуваючи позитивні емоції. Це часто відбувається в складному переплетенні депресивних, тривожних почуттів, які можуть поєднуватися з почуттям радості перемоги.

Найбільш прийнятною точкою зору на переживання щастя для багатьох людей є три складові особистості: оптимізм, наявність мети в житті, стабільна самооцінка. Тобто, прийняття себе, позитивне ставлення до оточуючих, незалежність, наявність мети в житті, особистісний ріст, а також відсутність дистресу, депресії і тривоги запорука щасливого буття.

С. Любомирська, американський психолог, професор Каліфорнійського університету, протягом декількох років вивчала зі своїми колегами різні детермінанти, які допомагають людям ставати щасливішими. Наприклад, практики вдячності, здійснення добрих справ. Перевіряли, чи підтверджується їх ефективність науковими даними. В результаті виникла науково обґрунтована теорія щастя, яку сама Любомирська називає «Теорією сорока відсотків».

С. Любомирська дійшла такого висновку:

- 50% нашого стану визначається генетикою;
- 10% життєвими обставинами;
- 40% цілеспрямованою роботою задля покращення нашого емоційного фону.

Таким чином, кожен з нас має величезний потенціал для збільшення щастя у власному житті. У це входить, насамперед, зміна мислення та поведінки (Lyubomirsky, 2007).

Віденський психіатр В. Франкл, колишній в'язень нацистського концтабору, зазначає, що почуття мети і сенсу частіше народжується з негараздів і болю. Він більше, ніж будь-хто інший,

розумів потенційно спокутну цінність страждань. В. Франкл усвідомлював, що з найбільш чітких переживань може вирости щось хороше, що перетворить страждання на життя, освітлене метою. У той же час наполегливе прагнення до щастя парадоксальним чином робить людей менш щасливими (Frankl, 2000).

За спостереженнями В. Франкла, ймовірність того, чи виживуть в'язні табору безпосередньо залежали від того, чи є у них мета, більш значуща, ніж навіть вони самі, та, яка допомогла їм сприяти поліпшенню якості життя інших. Він стверджував, що в'язні, які страждали від фізичних та психічних страждань у таборах, але були здатні вижити, як правило, шукали і знаходили можливості поділитися чимось з іншими, це могло бути втішне слово, шматок хліба або співпереживання. В цілому можна сказати, що люди щасливіші, коли вони відчувають, що їхнє життя має сенс. Почуття осмисленості, дає ілюзію контролю над подіями, тим що відбуваються, стабілізує картину світу, в якому фігурує закон і порядок (Frankl, 2000).

К. Вос професор Університету Міннесоти разом зі своїми колегами виявили, що щастя і осмисленість часто описуються як форми позитивності. Дослідник стверджує, що «просто щасливі люди отримують багато радості від отримання вигоди для себе, в той час як люди, які ведуть змістовне життя, отримують багато щастя, даючи щось іншим» (Vohs, 2019).

Дослідження К. Вос (опубліковано в *Current Opinion in Psychology*) показало, що люди, чиє життя має сенс і чітко визначену мету, оцінюють своє задоволення вище, ніж люди без почуття мети, навіть у періоди, коли вони відчувають себе погано. Для того, щоб визначити, чи надавав негативний досвід сенс людям, дослідники вивчали інтерв'ю з батьками, чії діти нещодавно померли. Мало хто з цих батьків використовував мову для вираження щастя, але майже всі вони використовували мову, яка шукає розуміння події. Дослідники також вивчили інтерв'ю з менш

травматичними подіями, наприклад: сварки подружжя, втрата роботи або хвороба, задля розуміння, як вони аналогічним чином можуть викликати пошук сенсу.

Висновки підтвердили попереднє дослідження Вос, яке показало, що щастя полягало в тому, щоб відчувати себе добре, необхідно уникати поганого самопочуття і задоволення своїх потреб. Дані, було отримано з поведінки та почуттів, що відображають турботу про інших та результати, тобто щастя - це теперішній момент і уникнення роздумів, в той час як сенс вимагає свідомого осмислення. Коли відбувається негативний досвід, це може змусити людину задуматися про те, чому це могло статися, ефективно підживлюючи процеси, які забезпечують сенс життя.

Дослідження Вос та її колеги показали, що саме негативні події які пережили люди, стимулюють психічні процеси, які виробляють осмисленість. «Негативні події ніби дають можливість черпати сенс з досвіду, і визнають, що пропонує новий погляд на цінність негатива у повсякденному житті» (Vohs, 2019).

Якщо розглядати щастя як стан, до якого треба готуватися та оберігати у собі, виходить людині необхідно навчитися управляти своїми переживаннями, думками, і тоді вона зможе впливати на своє життя і наблизитися до свого власного щастя.

Висновки. Аналіз психологічної літератури показав, що щастя є явищем, яке належить значною мірою до екзистенційного аспекту буття людини, сприйняття і розуміння в цілому світу і природи особистості. У цьому понятті приховано багато протиріч.

Кожна людина свідомо чи не свідомо прагне до щастя. Люди бажають один одному щастя і кожен вкладає до цього побажання свій внесок, свій внутрішній світ. Здебільшого, бажаючи щастя говорять про те чого не вистачає, відходячи думками в майбутнє, кудись за лаштунки свого тут і зараз. Учені розкривають питання щастя, приводячи приклади з історій життя людей та їх відношення до цієї проблематики, доводячи, той факт, що щастя завжди

суб'єктивне і його неможливо встановити одним загальноприйнятим визначенням.

Проведений теоретичний аналіз підходів до визначення феліцитарної проблематики дослідників різних часів та поглядів засвідчив багатогранність у науковому просторі. В останні 30 років відбувався активний розвиток психологічних підходів до вивчення щастя та розроблялися практичні рекомендації, як стати щасливішим, але здебільшого мова йшла про щастя людей, які проживають в мирному часі. Під час війни щастя і життя людей в цілому має інакший і здебільшого травматичний досвід, відбувається переоцінка того, що було колись важливим, змінюється сенс життя.

Говорячи про щастя, ми маємо на увазі відчуття радості та приємні емоції, а війна – це завжди боляче, важко та страшно, і кожна людина переживає свій біль по-своєму. Аналіз останніх досліджень привів до розуміння того, що саме негативні події приводять до змін психічних процесів і сенсу життя. І дійсно, якщо розглядати наше сьогодення, коли кожен день може стати останнім і немає

розуміння, що буде і чи буде завтра, життя набуває інших сенсів і щастя стає більш свідомим та відчутним в моменті, в дрібницях.

Також щастя, може виглядати як вираз особистості у продуманих діях і звісно, кожен з нас обирає, як себе уберегти, де знайти позитивні емоції та привід для радості, від яких людина залежна, бо завжди поділяє все на позитивне та негативне, чорне та біле. Війна забрала багато, але поки є людина, вибір і привід для щастя ніхто не забере. Багато людей всупереч страшним життєвим подіям змогли не тільки вижити, але і знайти для себе внутрішній ресурс та сенс життя в тому, щоб допомагати іншим. Мова іде про сучасних психологів, волонтерів, лікарів та багатьох людей допоміжних професій. Саме теми щастя людини під час та після війни можуть бути наступними вже емпіричними дослідженнями, тому що ця тема актуальна, і від нас, свідків воєнного часу, залежить щастя і майбутнє країни, ментальне здоров'я населення як головний показник процвітання в усіх галузях.

Література:

1. Achor S. (2010, September 14). The Happiness Advantage: The Seven Principles of Positive Psychology That Fuel Success and Performance at Work.
2. Argyle M. (1987). The Psychology of Happiness, Methuen.
3. Bruckner P. (2000). L'euphorie perpetuelle. Essai sur le devoir de bonheur. Bernard Grasset. Paris 2000. <https://djvu.online/file/aomkR4SALC0ch>
4. Diener Ed., Chan M.Y. (2011). Happy People Live Longer: Subjective Well-Being Contributes to Health and Longevity. Applied Psychology: Health and Well-Being, pp. 1–43.
5. Frankl V. (July 1, 2000) Recollections: An Autobiography, 144 pages, ISBN 9780738203553.
6. Izard Carroll E. (31 October 1991). The Psychology of Emotions (Emotions, Personality, and Psychotherapy).
7. Lyubomirsky S. (Dec 27, 2007). How to Be Happy: A New Approach to Getting the Life You Want.
8. Lyubomirsky S., Sheldon K.M., Schkade D. (Dec 30 2008). Pursuing happiness: The architecture of sustainable change. Review of General Psychology, 111–131.
9. Солярік К. С., Сингаївська І.В. (02 грудня 2021р.) Аналіз вміння особистості бути щасливою. Держава, регіони, підприємництво: інформаційні, суспільно – правові, соціально – економічні аспекти розвитку: тези доповідей III Міжнародної конференції. К.: Університет «КРОК».
10. Seligman M. (January 1, 2010). In search of happiness. How to enjoy life every day.
11. Veenhoven R. (Jan 1, 1993). Happiness in nations: Subjective appreciation of life in 56 nations. World Database of Happiness. ISBN 90-72579-46
12. Vohs K. (May 15 2019) Negative personal experiences add meaning to life, University of Minnesota Professor [2019-05-negative-personal-life.pdf](#).

УДК 159.91

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-199-207

ПСИХО-СЕКСУАЛЬНІ ОСНОВИ СЕКСУАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІЙСЬКОВИХ, ВETERANІВ ТА ЦИВІЛЬНИХ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Святослава Федорець¹

¹Аспірантка, ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», м. Київ, Україна, e-mail: fedorets.sexology@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2343-7550>

PSYCHO-SEXUAL FUNDAMENTALS OF SEXUAL REHABILITATION OF MILITARY, VETERANS AND CIVILIANS WITH DISABILITIES

Svyatoslava Fedorets¹

²Postgraduate student, "KROK" University, Kyiv, Ukraine, e-mail: fedorets.sexology@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2343-7550>

Анотація. В статті висвітлено психо-сексуальні засади сексуальної реабілітації військових, ветеранів та цивільних з набутою інвалідністю. Зокрема, проаналізовано зарубіжні фахові видання, наведено статистичні дані рівня сексуальних порушень чи змін в людей з різними травмами та ушкодженнями. Також акцентовано увагу на дефіциті аналогічних публікацій та досліджень в україномовному професійному середовищі. Звернено увагу на те, що в Україні реабілітаційні програми для військових та ветеранів практично не торкаються комплексного підходу до реабілітації сексуальності травмованих осіб. Досліджено поняття сексуальності, як складного поєднання біологічних, соціальних, психологічних та інших чинників, які охоплюють собою буття людини протягом усього життя. Виокремлено сфери в яких проявляється та переживається сексуальність, в усій її унікальності та індивідуальності. Зазначено високу клінічну значущість розмов про сексуальність протягом усього процесу відновлення, які мають охоплювати собою як розмови з фахівцями допомагаючих професій, які повинні ініціювати подібні обговорення, так і розмови всередині пари чи в групах підтримки. Окреслено особливості впливу інвалідності, травматизації на сексуальне функціонування, в тому числі вплив хибних переконань які можуть формувати упереджене відношення до інвалідності та сексуальності. Наголошено на високому рівні сексуальних проблем які виникають після операційних утручань на фоні дезінформації чи емоційних переживань. Крім того, на сексуальне функціонування пари де є людина з раптово набутою інвалідністю може впливати комплекс психосоціальних чинників, таких як зміна ролей в стосунках, загальні труднощі пов'язані з процесом лікування та відновлення, депресія, тривога, зміна самооцінки чи втома. Звертається увага на необхідність переосмислення власної сексуальності, уявлень про маскуліність та фемінність, формування нових сексуальних сценаріїв які б включали в себе факт інвалідності, а також, загальне розширення погляду на інтимність, який би відходив від поширеного сприйняття сексу виключно як пенільно-вагінального контакту. А також, висвітлено широке коло аспектів, які можуть потребувати терапевтичного втручання під час відновлення інтимного життя людини, яка раптово набула інвалідності.

Ключові слова: інвалідність, маскуліність, модель PLISSIT, сексуальна реабілітація, сексуальні дисфункції, сексуальність, сексуальні сценарії, сексуальне функціонування, статевий акт, фемінність.

Формули: 0; рис.: 0; табл.: 0; бібл.: 48

Abstract. The article highlights the psycho-sexual principles of sexual rehabilitation of military personnel, veterans and civilians with acquired disabilities. In particular, foreign professional publications are analyzed, and statistical data on the level of sexual disorders or changes in people with various injuries and traumas are presented. Attention is also focused on the lack of similar publications and research in the Ukrainian-speaking professional environment. It is noted that in Ukraine, rehabilitation programs for the military and veterans practically do not address a comprehensive approach to the rehabilitation of the sexuality of traumatized persons. The concept of sexuality as a complex combination of biological, social, psychological and other factors that encompasses human existence throughout life is explored. The spheres in which sexuality is manifested and experienced in all its uniqueness and individuality are highlighted. The high clinical significance of conversations about sexuality throughout the recovery process is noted, which should include both conversations with professionals of helping professions who should initiate such discussions and conversations within a couple or in support groups. The peculiarities of the impact of disability and trauma on sexual functioning, including the influence of false beliefs that can form a prejudiced attitude towards disability and sexuality, are outlined. The author emphasizes the high level of sexual problems that arise after surgical interventions against the background of misinformation or emotional experiences. In addition, the sexual functioning of a couple with a person with a sudden disability can be affected by a set of psychosocial factors, such as changing roles in relationships, general difficulties associated with the treatment and recovery process, depression, anxiety, changes in self-esteem or fatigue. Attention is drawn to the need to rethink one's own sexuality, ideas about masculinity and femininity, the formation of new sexual scenarios that would include the fact of disability, as well as a general expansion of the view of intimacy, which would move away from the widespread perception of sex as exclusively penile-vaginal contact. The article also

highlights a wide range of aspects that may require therapeutic intervention when restoring the intimate life of a person who has suddenly become disabled.

Keywords: *disability, masculinity, PLISSIT model, sexual rehabilitation, sexual dysfunctions, sexuality, sexual scenarios, sexual functioning, sexual intercourse, femininity.*

Formulas: 0; **fig.:** 0, **tabl.:** 0, **bibl.:** 48

Постановка проблеми. До 1970-х років досліджень сексуальності та інвалідності було не багато. Тема вважалася особистою, приватною, а не важливою складовою реабілітації чи загального здоров'я. Однак, за останні 20 років кількість досліджень, присвячених цьому питанню, зростає, і сексуальне благополуччя тепер вважається одним із найважливіших аспектів якості життя людини (Calabro, 2019). Поруч з цим, в Україні досі недостатньо приділяється уваги питанню комплексного підходу до роботи з сексуальністю людей з інвалідністю. В той же час, на фоні повномасштабної російсько-української війни значна кількість українських військових одержує тяжкі поранення, які так чи інакше можуть позначатись на їхньому сексуальному функціонуванні. При цьому в нашій країні бракує спеціалістів з сексуальної реабілітації. Зважаючи на те, що велика кількість військовослужбовців та цивільних потребуватиме послуг з реабілітації, це актуалізує доцільність розвитку напрямку сексуальної реабілітації для ветеранів, військових та цивільних з інвалідністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження показують, що набуті фізичні порушення чи інвалідність можуть погіршувати психологічні та фізичні аспекти сексуальної поведінки. Зокрема, виявлений зв'язок між розвиненим еволюційним механізмом уникнення хвороб та сучасними міфами, упередженнями, хибними переконаннями щодо людей з інвалідністю чи фізичними вадами (Meloni, 2012), розуміння цього зв'язку може сприяти перегляду свого відношення до інвалідності та сексуальності. Оскільки зростаючи без інвалідності, людина виростає вірячи, що інвалідність є відхиленням, що інвалідність не поєднується з сексуальністю та що

тілесна досконалість є єдиним варіантом норми (Barnartt, 2010).

При цьому погіршення сексуального функціонування, які виникають на фоні травм, відрізняються в залежності від одержаної інвалідності, характеру ушкоджень, стосунків всередині пари та психологічних особливостей самої людини. Наприклад, сексуальні труднощі після черепно-мозкових травм (далі – ЧМТ), пов'язані з медичними та фізичними проблемами (нейроендокринні та гормональні розлади) (Sandel, 2013; Cohen, 2003), нейропсихологічними та психологічними наслідками, наприклад, депресією (Sander, 2012), а також зміною стосунків, наприклад, інтимних (Sandel, 2007; Moreno, 2013). Від 50 до 60% людей з ЧМТ повідомляють про певний рівень порушення після травми (Simpson, 2001; Kreuter, 1998; O'carroll, 1991). Значний вплив на сексуальну функцію можуть мати травми спинного мозку (далі – ТСМ). Так, серед чоловіків дуже поширеними є розлади еякуляції (понад 90%) (Elliott, 2002), а від 35% до 80% чоловіків стають сексуально неактивними (Dahlberg, 2007; KuJeon, 2006). І хоча, приблизно половина жінок з ТСМ можуть досягати оргазму (Charlifue, 1992; Jackson, 1999) (що також було підтверджено в лабораторних умовах) (Sipski, 1997), однак може збільшуватись час затримки оргазму (Sipski, 2001). Жінки з ТСМ частіше повідомляють про зміни статевого потягу, збудження та вагінального змащення, зміни у відчуттях оргазму або перебої з його досягненням. Дані іноземних досліджень свідчать про те, що 20% осіб з ампутацією відчувають певну сексуальну дисфункцію (Verschuren, 2016). Понад 40% людей з ампутацією відчувають зміни у своєму статевому житті порівняно з тим, що було до ампутації (Ide, 2004). Для багатьох існує загроза втрати себе через зміну образу тіла, що заважає інтимній близькості, до 76% повідомляють

про зниження статевої функції після ампутації (Williamson, 1996).

Наведені дані переконливо свідчать про високу вірогідність розвитку сексуальних дисфункцій та значну поширеність проблем сексуального функціонування серед людей які набули інвалідності внаслідок травм, особливо коли мова йде про політравми, які найчастіше виникають у військових під час участі в воєнних діях.

Найбільшою проблемою можна визначити те, що незважаючи на багаторічну російсько-українську війну, в україномовному просторі фахової літератури відчувається значний дефіцит публікацій на тему сексуальної реабілітації військових, ветеранів та осіб з інвалідністю, що суттєво обмежує комплексний підхід до реабілітації. Багато людей, які набувають інвалідність в результаті важких травм можуть стати сексуально активними тільки через тривалий час після травматизації (поранення), до цього вони можуть не усвідомлювати повного впливу травми на свою сексуальну активність. Тим не менш, важливо щоб пари чи люди з інвалідністю були обізнані з проблемами з якими вони можуть зіштовхнутись під час спроб повернутись до сексуальної активності та проінформовані про способи відновити та покращити своє статеве життя.

Психосоціальні чинники, зміна ролей в стосунках, загальні труднощі, а також індивідуальні чинники такі як депресія, тривога, самооцінка, втота – все це прямо чи опосередковано впливає на сексуальність, інтимне життя, потяг та сексуальні потреби. Такі зміни вимагають від людей переосмислення своєї сексуальності, розширення погляду на інтимність, пошук та експериментування з новими інтимними практиками (Basson, 2010). Вчасне надання інформації з питань виниклих змін, подальших труднощів сексуального функціонування може бути важливою складовою в комплексному підході до реабілітації військових та ветеранів.

Формулювання цілей статті.

Погіршення сексуального функціонування

є недостатньо визнаними наслідками набутої інвалідності. Попри високу поширеність проблем психічного здоров'я серед військових, які одержують важкі поранення, досі приділяється недостатньо уваги їхньому сексуальному благополуччю, сексуальній самооцінці та якості статевого життя. Частково це обумовлено тим, що фахівці долучені до реабілітації військових можуть відчувати складнощі з обговоренням питань інтимного характеру, з іншого боку, висока маскуліність спільнот військовослужбовців може стигматизувати сексуальні порушення, тим самим ускладнюючи можливість їхнього обговорення. Зважаючи на інтимність окреслених питань, дана проблематика потребує особливої уваги з боку фахівців, залучених до реабілітації військових та ветеранів. Від фахівців допомагаючих професій очікується готовність обговорювати інтимні проблеми своїх клієнтів/пацієнтів, відкритість до ініціювання таких розмов, уточнень характеру погіршення сексуального функціонування та надання пропозицій щодо їх подолання.

Вклад основного матеріалу дослідження. Найчастіше сексуальність розуміється в контексті стосунків. Проте, сексуальність – це складна інтеграція біологічних, культурних, духовних, соціальних, економічних, психологічних, політичних, етичних, релігійних та духовних чинників. Сексуальність є центральним аспектом буття людини протягом усього життя і охоплює стать, гендерну ідентичність і ролі, сексуальну орієнтацію, еротичу, задоволення, інтимність і дітонородження. Сексуальність переживається та проявляється в думках, бажаннях, фантазіях, переконаннях, ставленнях, цінностях, поведінці, практиках, ролях і стосунках. Таким чином сексуальність включає в себе багато аспектів життя людини, однією з яких є концепція статевого акту. Але при цьому сексуальність не обмежується тільки фізичним, проникаючим сексом.

Сексуальність кожної людини унікальна, які і її особистісні риси. Статеве функціонування – це складний, багатогранний процес, який вимагає узгодженого функціонування усіх систем людини: психічної, вегетативної, сенсорної та рухової і залежить від належної функції неврологічної, судинної та ендокринної систем, що забезпечує достатнє кровопостачання статевих органів, збалансований гормональний фон та здоровий емоційний стан. Хвороби, операції, важкі травми чи поранення, методи лікування, ліки та супутні захворювання впливають на зміну сексуального життя людини та її партнера.

Людині яка раптово одержала важкі ушкодження, тяжку травматизацію, ампутацію, після фізичної реабілітації потрібен буде час, щоб дізнатись про свої сексуальні бажання, потреби, фантазії та обмеження сексуального функціонування, на які накладатиме характер одержаних ушкоджень. Багато сексуальних проблем які виникають внаслідок хірургічних утручань можуть бути більш емоційними ніж фізичними і часто пов'язані з дезінформацією.

Так само певного часу для адаптації буде потребувати партнер людини з інвалідністю, якому теж потрібно буде дізнатись про сексуальні реакції, страхи, обмеження, які можуть виникати на фоні нової життєвої ситуації. Метою сексуальної реабілітації є не відновлення повноцінних статевих функцій, а скоріше досягнення насолоди та задоволення, зменшення тривоги та занепокоєння, посилення інтимного спілкування в парі та зменшення напруги у стосунках. Сексуальна реабілітація може надаватися короткостроково, наприклад, одноразова консультація чи призначення ліків або довгостроково, наприклад, терапія, спрямована на психологічні та фізичні аспекти сексу та інтимної близькості (Song, 2011), або у вигляді фізіотерапії для досягнення цілей мобільності під час статевого акту (Stratton, 2020).

Всесвітня організація охорони здоров'я визначила реабілітацію як

прагнення відновити клієнтів до «найвищого рівня адаптації, який можна досягти» (Fronek, 2011; Sexual health, 2017). Також, реабілітація може визначатись як «освітній процес, спрямований на вирішення проблем, спрямований на зменшення погіршень, пов'язаних з інвалідністю, які відчуються у результаті захворювання або травми» (Wade, 1992). Конкретними цілями сексуальної реабілітації є оцінка існуючих сексуальних проблем, надання інформації про проблеми та підтримка безпечного повернення до сексуальної активності (Burne, 2016). Першим кроком у сексуальній реабілітаційній освіті осіб з інвалідністю є формування їхньої впевненості у відновленні статевого життя. Хоча клієнти/пацієнти готові спілкуватися з клініцистами щодо своїх сексуальних проблем, статевої освіти та консультуванню не приділяється достатньо уваги (Alexander, 2017; Terper, 1992). Фахівцям, які виявляються дотичними до роботи з фізично травмованими військовими та ветеранами, варто враховувати, що їх клієнти можуть зіштовхнутись з необхідністю переглянути свою сексуальність, інтегрувати свою інвалідність в свою сексуальну ідентичність (Gunning, 2023). *Раптова травма чи ампутація сама по собі будучи психотравмуючою подією, також вимагає зміни самоідентифікації та прийняття радикально нового способу мислення про себе* (Wendell, 1996). Відсутність сексуальних сценаріїв, які включають інвалідність, заважає окремим особам чи парам дізнаватись про те як для них зараз виглядає чи відчувається сексуальна близькість (Dune, 2013). Традиційно сексуальні сценарії віддають перевагу гетеросексуальним, працездатним людям та моногамним стосункам, що може призводити до маргіналізації осіб які відрізняються від традиційних уявлень (Kattari, 2015; Rubinsky, 2021). Як наслідок, люди які раптово одержують інвалідність зіштовхуються з наслідками засвоєних сексуальних сценаріїв, які не враховують чи не узгоджуються з їхніми новими

потребами, бажаннями, зміною сексуального функціонування, що зрештою може погіршувати сексуальну взаємодію та стосунки (Rubinsky, 2022).

Крім того, ускладнення, які виникають на фоні важких травм, фізичні вади, нетримання вмісту сечового міхура чи кишечника можуть знижувати самооцінку та впевненість в можливості повернення до статевого життя, деякі люди можуть бути переконаними, що вони остаточно втратили свою сексуальну функцію (Zhang, 2020). Вважається, що сексуальна самооцінка пов'язана з тим, як люди визначають мужність та жіночність. Переосмислення цих понять може допомогти справитись з браком сексуальної самооцінки та швидше прийняти образ зміненого тіла, свого чи партнера (Chapple, 2014), а також допомогти швидше прийняти факт зміни свого сексуального функціонування. Одним із основних сексуальних занепокоєнь може бути зменшення можливостей та здатності надати своєму партнеру сексуальне задоволення, оскільки інвалідність змінює образ тіла, відрізняючи його від прийнятих в суспільстві уявлень про тілесну досконалість. На образ тіла може вплинути те, як суспільство визначає маскуліність або фемінінність, хоча людина з інвалідністю може перевизначити поняття мужності чи жіночності у своїх власних термінах (Shakespeare, 1999).

Однією з перших програм втручання щодо сексуальних дисфункцій пацієнтів з інвалідністю або хронічними захворюваннями є модель PLISSIT. Яка була створена психологом Джеком Анноном, і з тих пір вона широко використовується в сексуальній реабілітації (Annon, 1974; Annon, 1976; Taylor, 2007). Слово PLISSIT є аббревіатурою від слів Permission, Limited Information, Specific Suggestions та Intensive Therapy, які стосуються рівнів втручання спеціаліста терапевта-сексолога (Marck, 2016; Foley, 2013). За словами Дж. Аннона (Annon, 1976; Annon, 1974), більшість людей відчувають сексуальні дисфункції, з

якими вони можуть впоратися, якщо їм дадуть:

1) дозвіл (Permission) займатися сексом, бажати сексуальної активності та мати можливість обговорювати такі питання. «Дозвіл» означає створення атмосфери, в якій людям буде зрозуміло, що обговорення тем сексуальності буде сприйнято позитивно, а не буквально «схвалення» чи «дозвіл» говорити про секс.

2) якщо вони отримують необхідну мінімальну інформацію (Limited Information) щодо сексуальних питань. Це стосується готовності особи отримувати інформацію про вплив її чи її конкретного стану на сексуальне самовираження. Готовність людини слухати та обговорювати питання сексуальності буде відрізнятися від однієї людини до іншої. Комусь буде достатньо розвіювання міфів та прояснення хибних уявлень, іншим буде хотітись більш детальної інформації про свою сексуальну функцію.

3) їм надаються конкретні пропозиції, ідеї, спрямовані на допомогу у вирішенні конкретних сексуальних проблем людини. (Specific Suggestions)

4) інформацію про способи вирішення цих проблем (Intensive Therapy). Зі збільшенням рівня втручання потрібні додаткові знання, навчання та кваліфікація як з боку терапевта, так і з боку клієнта/пацієнта.

Незважаючи на те, що початково ця модель була призначена для конкретних хронічних захворювань та інвалідності, згодом виявилось, що вона може ефективно працювати для інших форм інвалідності чи захворювань (Taylor, 2007).

Готовність до сексуального життя є важливим аспектом у визначенні мотивації клієнта до повторної сексуальної діяльності. Фахівці, залучені в процес реабілітації військових та ветеранів з інвалідністю, повинні усвідомлювати важливість надання сексуальної інформації під час реабілітації, незалежно від того, запитував пацієнт/клієнт конкретну інформацію чи ні. Пацієнти/клієнти очікують від фахівців інформації

незалежно від того продемонстрували вони під час реабілітації готовність до статевого життя чи ні (Courtois, 2015; Hess, 2012). Коли люди одужують та відновлюються після перенесених операцій, травм чи поранень у багатьох відновлюється також і статевий потяг. Людина з інвалідністю зіштовхнувшись зі змінами своїх сексуальних реакцій, втратою чутливості геніталій, еректильною дисфункцією, розладами ерекції, еякуляції чи оргазму може зробити висновок, що її статеве життя закінчилось. Спроби поновити статеве життя можуть викликати розчарування, гнів, провокувати конфлікти в стосунках. Навіть при збереженій здатності до ерекції, еякуляції чи оргазму людина може бути розчарованою, якщо ерекція не така стійка та потребує додаткових зусиль, еякуляція не вистрілює так як це було до травми, оргастичні відчуття стали більш слабкими або досягнення оргазму ускладнилось.

Для деякого секс може бути способом прийняти своє змінене тіло, ключовою частиною повернення до нормального життя. Однак важливо не намагатись форсувати цей процес. Немає необхідності намагатись пришвидшити повернення до статевого життя, особливо сексу з проникненням. До інтимної близькості можна повертатись поступово, по мірі своєї готовності, починаючи з інтимних дій, які не передбачають проникнення. Як стверджують сексологи: наш головний статевий орган – мозок. Чимало сексуальних проблем виникає через занепокоєння та невпевненість, тому найкраще, що можна зробити для відновлення свого статевого життя – дати собі можливість робити це в розслабленому настрої. Працюючи з парами варто заохочувати їх обговорювати занепокоєння, які можуть виникати щодо стосунків після травми чи одержання інвалідності. У партнерських відносинах, які включають інвалідність, розмови про секс є важливою частиною сексуальної реабілітації. Розмови допомагають руйнувати традиційні сексуальні сценарії які сприймають людей з інвалідністю як асексуальних, безстатевих чи позбавлених

сексуальних бажань та потреб (Gunning, 2023). Щире, відкрите спілкування про секс з своїм партнером чи в групі підтримки допоможуть людям з інвалідністю реконструювати свою сексуальність та сформувати свою сексуальну ідентичність (Dune, 2013). Рекомендується спонукати клієнтів/пацієнтів розглядати можливості розширення свого сексуального репертуару для відновлення статевого життя, компенсації втрачених сексуальних можливостей. Доцільно обговорити широкий спектр варіантів сексуального самовираження та задоволення людей з інвалідністю.

В роботі з парами де один з партнерів одержав інвалідність, варто формувати розуміння того, що найкращий секс приходиться із відкритого спілкування та бажання бути розкутим, уміння забувати про незручності, які створює інвалідність (Kroll, 2001). Важливо донести інформацію, що секрет чудового сексу більше залежить від стану розуму, ніж від стану тіла. На сексуальне задоволення більше впливає відчуття в серці, ніж у відчуття в статевих органах, і якість зв'язку між партнерами є важливіша, ніж якість ерекції (Terper, 2015). Для пари набагато важливішим є спільне переживання сексуальної насолоди, ніж спосіб в який це відбувається. Подібно до того, як партнерський секс – це не тільки проникаючий статевий акт та оргазми, так само і мастурбація може бути чимось набагато більшим ніж просто досягнення кульмінації. Мастурбація може допомогти навчитись концентруватись на задоволенні, відчутті володіння своїм тілом, може дозволити досліджувати свої сексуальні реакції, випробовувати нові ідеї та відчуття.

Рекомендується розвивати навик насолоджуватись позитивним самозадоволенням не зосереджуючись на оргазмі, дозволивши собі неквапливо досліджувати власне тіло, зміни які відбулись, фокусуючись при цьому на приємних відчуттях. Це може підвищити рівень ендорфінів чи просто допомогти дізнатись більше про своє тіло та допомогти йому відновитись (Disability, 2022).

Висновки. З наведеного стає очевидним, що увага до характеру сексуального функціонування військових, ветеранів чи цивільних з інвалідністю має стати важливою частиною загального реабілітаційного процесу. При цьому терапевтичний вплив може полягати в формуванні впевненості в можливості поновлення статевого життя після травми, формуванню реалістичних очікувань та готовності до того, що не все вдасться з першого разу. Робота над зміною сексуальних сценаріїв з відходом від фіксації на ерекції, проникаючому та спонтанному сексі допоможуть парам швидше адаптуватись до змін в їхньому статевому житті. Окремим аспектом сексуальної реабілітації є розмови про

сексуальні страхи, переживання, труднощі, як партнерів між собою, так і в групі підтримки осіб з набутою інвалідністю.

Детальне розуміння того як інвалідність впливає на сексуальне життя може суттєво сприяти покращенню програм реабілітації, включення в програми напрямку сексуальної реабілітації, проведенню додаткових заходів роботи з парою тощо.

Перспективи подальших досліджень можуть полягати у заповненні окреслених прогалин в фаховій літературі, приділенні достатньої уваги дослідженню сексуальності осіб з інвалідністю, а також в більш комплексному підході до організації процесу реабілітації військових та ветеранів.

Література:

1. Alexander M, Courtois F, Elliott S, et al. Improving Sexual Satisfaction in Persons with Spinal Cord Injuries: Collective Wisdom. *Top Spinal Cord Inj Rehabil* 2017;23:57-70. 10.1310/sci2301-57
2. Annon J. Behavioral Treatment of Sexual Problems: Brief Therapy. Oxford, England: Harper & Row; 1974.
3. Annon J, The PLISSIT, Model J. *Sex Educ. Therapy*. 1976;2:1-15. doi: 10.1080/01614576.1976.11074483.
4. Barnartt S. N. (ed.) (2010). *Disability As A Fluid State*. Bingley: Emerald; 10.1108/S1479-3547(2010).
5. Basson R, Rees P, Wang R, Montejo AL, Incrocci L. Sexual function in chronic illness. *J Sex Med* 2010;7:374-388.
6. Byrne M, Doherty S, Fridlund BGA, Martensson J, Steinke EE, Jaarsma T, et al. Sexual counselling for sexual problems in patients with cardiovascular disease. *Cochrane Database of Systematic Reviews* 2016, Issue 2. [DOI: 10.1002/14651858.CD010988.pub2].
7. Calabrò RS, Cacciola A, Bruschetta D et al. Neuroanatomy and function of human sexual behavior: a neglected or unknown issue? *Brain Behav*. 2019;9(12):e01389.
8. Chapple A, Prinjha S, Salisbury H. How users of indwelling urinary catheters talk about sex and sexuality: a qualitative study. *Br J Gen Pract*. 2014 Jun;64(623): 364-71.
9. Charlifue SW, Gerhart KA, Menter RR, Whiteneck GG, Manley MS. Sexual issues of women with spinal cord injuries. *Paraplegia* 1992;30(3):192-9.
10. Cohen M. Physical and medical aspects of sexuality after traumatic brain injury. In: Aloni R., Katz S., editors. *Sexual Difficulties After Traumatic Brain Injury and Ways to Deal With It*. Springfield, Ill, USA: Charles C Thomas; 2003. pp. 42-56.
11. Courtois F, Charvier K.. Sexual dysfunction in patients with spinal cord lesions. *Handb Clin Neurol*. 2015; 130: 225- 245.
12. Dahlberg A, Alaranta HT, Kautiainen H, Kotila M. Sexual activity and satisfaction in men with traumatic spinal cord lesion. *J Rehabil Med* 2007;39(2):152-5.
13. Dune, T. M. (2013). Understanding experiences of sexuality with cerebral palsy through sexual script theory. *International Journal of Social Science Studies*, 1(1), 10.11114/ijsss.v1i1.6
14. Elliott SL. Ejaculation and orgasm: Sexuality in men with SCI. *Top Spinal Cord Inj Rehabil*. 2002; 8(1): 1- 15.
15. Foley FW, Zemon V, Campagnolo D, Marrie RA, Cutter G, Tyry T, Beier M, Farrell E, Vollmer T, Schairer L. The multiple sclerosis intimacy and sexuality questionnaire - re-validation and development of a 15-item version with a large US sample. *Mult. Scler*. 2013;19(9):1197-1203. doi: 10.1177/1352458512471876.
16. Fronek P, Kendall M, Booth S, Eugarde E, Geraghty T. A longitudinal study of sexuality training for the Interdisciplinary Rehabilitation Team. *Sex. Disabil*. 2011;29:87-100. doi: 10.1007/s11195-010-9177.
17. Gunning JN, Rubinsky V, Aragón A, Roldán M, McMahon T, Cooke-Jackson A. A Preliminary Investigation into Intersections of Sexual Communication in Bondage, Domination, Sadomasochism and Disability. *Sex Cult*. 2023 Jan 7:1-17. doi: 10.1007/s12119-022-10058-8. Epub ahead of print. PMID: 36643190; PMCID: PMC9825129.
18. Hess MJ, Hough S. Impact of spinal cord injury on sexuality: broad-based clinical practice intervention and practical application. *J Spinal Cord Med*. 2012 Jul;35(4):211-8. doi:

- 10.1179/2045772312Y.0000000025. PMID: 22925747; PMCID: PMC3425877.
19. Ide M. Sexuality in person with limb amputation: a meaningful discussion of re-integration. *Disabil Rehabil.* 2004;26(14-15):939-943.
20. Jackson AB, Wadley V. A multicenter study of women's self-reported reproductive health after spinal cord injury. *Arch Phys Med Rehabil* 1999;80(11):1420-8.
21. Kattari SK. "Getting it": identity and sexual communication for sexual and gender minorities with physical disabilities. *Sexuality & Culture.* 2015;19(4):882-899. doi: 10.1007/s12119-015-9298-x.
22. Kreuter M., Dahllöf A.-G., Gudjonsson G., Sullivan M., Siösteen A. Sexual adjustment and its predictors after traumatic brain injury. *Brain Injury.* 1998;12(5):349-368. doi: 10.1080/026990598122494.
23. Kroll K., Klein E.L. *Enabling Romance: A Guide to Love, Sex, and Relationships for People with Disabilities.* No Limits Communications; Baltimore, MD, USA: 2001. p. 86.
24. Ku J.H., Oh S.J., Jeon H.G. Sexual activity in Korean male patients on clean intermittent catheterization with neurogenic bladder due to spinal cord injury. *Int J Urol.* 2006;13:42-46.
25. Marck CH, Jelinek PL, Weiland TJ, De Hocking JS, Livera AM, Taylor KL, Jelinek GA. Sexual function in multiple sclerosis and associations with demographic disease and lifestyle characteristics: An international cross-sectional study. *BMC Neurol.* 2016;16(1):210. doi: 10.1186/s12883-016-0735-8.
26. Moreno J. A., Arango Lasprilla J. C., Gan C., Mckerrall M. Sexuality after traumatic brain injury: a critical review. *NeuroRehabilitation.* 2013;32(1):69-85. doi: 10.3233/nre-130824.
27. O'carroll R. E., Woodrow J., Maroun F. Psychosexual and psychosocial sequelae of closed head injury. *Brain Injury.* 1991;5(3):303-313. doi: 10.3109/02699059109008100.
28. Rubinsky, V., & Hudak, N. (2022). Sex as enacted identity: gender, sexuality, & sexual creativity. In C. Noland, & J. Manning (Eds.), *Sexuality & communication: theoretical and applied perspectives* (2nd ed., pp. 101-116). Kendall Hunt.
29. Rubinsky V. Toward a typology of identity gaps in "non-normative" sexual partner communication. *Archives of Sexual Behavior.* 2021;50(4):1551-1567. doi: 10.1007/s10508-020-01870-0.
30. Sandel M. E., Delmonico R., Kotch M. J. Sexuality and intimacy following traumatic brain injury. In: Zasler N., Zafonte R., editors. *Brain Injury Medicine: Principles and Practice.* New York, NY, USA: Demos Publishers; 2013. pp. 954-973.
31. Sandel M. E., Delmonico R., Kotch M. J. Sexuality, reproduction, and neuroendocrine disorders following TBI. In: Zasler N. D., Katz D. I., Zafonte R. D., editors. *Brain Injury Medicine: Principles and Practice.* New York, NY, USA: Demos; 2007. pp. 673-695.
32. Sander A., Maestas K., Pappadis M., Sherer M., Hammond F., Hanks R., NIDRR Traumatic Brain Injury Model Systems Module Project on Sexuality After TBI Sexual functioning 1 year after traumatic brain injury: Findings from a prospective traumatic brain injury model systems collaborative study. *Arch. Phys. Med. Rehabil.* 2012;93:1331-1337. doi: 10.1016/j.apmr.2012.03.037.
33. Sexual health and its linkages to reproductive health: an operational approach World Health Organization, Geneva: Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO. ISBN 978-92-4-151288-6 Assessed 1st September (2017).
34. Shakespeare T. The sexual politics of disabled masculinity. *Sex Disabil.* 1999;17(1):53-64.
35. Simpson G. Addressing the sexual concerns of persons with traumatic brain injury in rehabilitation settings: a framework for action. *Brain Impairment.* 2001;2(2):97-108. doi: 10.1375/brim.2.2.97.
36. Sipski ML, Alexander CJ, Rosen RC.. Physiologic parameters associated with sexual arousal in women with incomplete spinal cord injuries. *Arch Phys Med Rehabil.* 1997; 78(3): 305- 313.
37. Sipski ML, Alexander CJ, Rosen R. Sexual arousal and orgasm in women: effects of spinal cord injury. *Ann Neurol* 2001;49(1):35-44
38. Song HS, Oh HS, Kim HS, Seo WS. Effects of a sexual rehabilitation intervention program on stroke patients and their spouses. *NeuroRehabilitation* 2011;28(2):143-50.
39. Stratton H, Sansom J, Brown-Major A, Anderson P, Ng L. Interventions for sexual dysfunction following stroke. *Cochrane Database Syst Rev.* 2020 May 1;5(5):CD011189.
40. Taylor B, Davis S. The extended PLISSIT model for addressing the sexual wellbeing of individuals with an Acquired disability or chronic illness. *Sex. Disabil.* 2007;25:135-139. doi: 10.1007/s11195-007-9044-x.
41. Tepper M. *Regain That Feeling: Secrets to Sexual Self-Discovery: People Living with Spinal Cord Injuries Share Profound Insights into Sex, Pleasure, Relationships, Orgasm, and the Importance of Connectedness.* CreateSpace Independent Publishing Platform; Scotts Valley, CA, USA: 2015.
42. Tepper MS. Sexual education in spinal cord injury rehabilitation: Current trends and recommendations. *Sex Disabil* 1992;10:15-31. 10.1007/BF01102245
43. Verschuren JE, Geertzen JH, Enzlin P, et al. Sexual functioning and sexual well-being in people with limb amputation: a cross-sectional study in the Netherlands. *Disabil Rehabil Jun.* 2016;38(4):368-373.
44. Wade DT. *Measurement in Neurology Rehabilitation.* Oxford: Oxford University Press, 1992.
45. Wendell S. (1996). *The Rejected Body: Feminist Philosophical Reflection on Disability.* New York, NY: Routledge.

46. Williamson G, & Walters A (1996). Perceived impact of limb amputation on sexual activity: A study of adult amputees. *Journal of Sex Research*, 33, 221–230.
47. Zhang H, Li B. Male genital sensation after spinal cord injury: a review. *Transl Androl Urol*. 2020

Jun;9(3):1382-1393. doi: 10.21037/tau-19-829. PMID: 32676423; PMCID: PMC7354288.

48. Disability horizons giving you a voice. Relationships and sex. Retrieved from <https://disabilityhorizons.com/category/disabled-dating-relationships-and-sex/>

УДК 376.2:376.04

DOI: 10.31732/2663-2209-2022-71-208-215

ВПЛИВ ВЗАЄМОДІЇ БАТЬКІВ І ПЕДАГОГІВ НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

Лілія Потапюк¹, Марія Косенюк²

¹Кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціогуманітарних технологій, Луцький національний технічний університет, м. Луцьк, Україна, e-mail: potapiuk2020@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0830-8758>

²Магістрант, кафедра соціогуманітарних технологій, Луцький національний технічний університет, м. Луцьк, Україна, e-mail: mariakosenuk5@gmail.com

THE INFLUENCE OF PARENT-TEACHER INTERACTION IN FORMING THE PERSONALITY OF A CHILD WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Liliia Potapiuk¹, Mariia Koseniuk²

¹Ph.D. in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor at the Socio-Humanitarian Technologies Department, Lutsk National Technical University, Lutsk, Ukraine, e-mail: potapiuk2020@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0830-8758>

²Master's degree student, Socio-Humanitarian Technologies Department, Lutsk National Technical University, Lutsk, Ukraine, e-mail: mariakosenuk5@gmail.com

Анотація. У статті аналізується проблема впливу взаємодії батьків і педагогів на формування особистості дитини з особливими освітніми потребами. Зазначається, що нова гуманістична парадигма вимагає нового ставлення до осіб з відхиленнями у розвитку та викликає значний інтерес до сімей таких дітей з боку суспільства. Наголошується на ролі сім'ї, де відбуваються перші й головні етапи соціалізації, адаптації і формування довіри до світу дитини з обмеженими можливостями. Важливе значення надається ролі педагогів та тісній співпраці батьків із закладами освіти. Вказуються фактори, які допомагають навчальному закладу залучити батьків до активної участі в ухваленні всіх рішень, які стосуються «особливої» дитини. Зазначається, що психолого-педагогічне забезпечення є чи не найголовнішим для стимулювання успішного забезпечення інклюзивного навчання. Виділяються основні складники роботи вчителя з «особливими» дітьми. Наголошується на тому, що процес залучення дітей з особливими освітніми потребами в інклюзивне навчання вимагає глибокого переосмислення усіх напрямів роботи як з боку усього персоналу навчального закладу, так і батьків. Окреслюються підходи та провідні напрями психологічної допомоги сім'ям, які виховують дитину з особливими потребами (діагностичний, консультативний, корекційний, реабілітаційний, прогностичний, мультидисциплінарний). З метою реалізації ефективної взаємодії батьків і педагогів виділяються корекційно-розвивальні технології, які застосовуються у навчально-виховному процесі. Зазначається, що для забезпечення ефективності взаємодії батьків і педагогів щодо формування особистості дитини з особливими освітніми потребами, надзвичайно важливим є застосування різноманітних засобів психолого-педагогічного впливу як на батьків, так і дітей; налагоджена взаємодія між усіма ланками цього процесу; чітка організація діяльності команди психолого-педагогічного супроводу; підготовка педагогічних кадрів до роботи в умовах інклюзії; високий рівень професійної компетентності; оволодіння педагогами спеціальними знаннями, методиками та технологіями навчання дітей з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: взаємодія, інклюзивне навчання, діти з особливими освітніми потребами, готовність педагогів і батьків, напрями психологічної допомоги, корекційно-розвивальні технології.

Формули: 0, **рис.:** 3, **табл.:** 0, **бібл.:** 10

Abstract. The article highlights the significance and effect of the interaction of parents and teachers in forming the personality of a child with special educational needs. The new humanistic paradigm requires a new attitude toward persons with developmental disabilities and causes significant public interest in the problems of families raising children with special educational needs. Emphasis is placed on the role of the family, where the first and main stages of socialization, adaptation, and formation of a child's trust in the world take place, especially, when it concerns a child with disabilities. Great importance is attached to the role of teachers and the close cooperation of parents with educational institutions. The study analyzes the factors that help the educational institution to involve parents in active participation in making decisions concerning their "special" children. Psychological and pedagogical support is almost the most important for stimulating the successful provision of inclusive education. It is emphasized that involving children with special educational needs in inclusive education requires an in-depth rethinking of all areas of work both on the part of the entire staff of the educational institution and parents. The article substantiates modern approaches and basic

directions of psychological assistance to families raising a child with special needs (diagnostic, consultative, corrective, rehabilitative, prognostic, and multidisciplinary). The research findings confirm the effectiveness of the specified corrective and developmental technologies used in working with children with special needs and justify their significant impact on the formation of personality of such children in the interaction of parents and teachers. It is significant to use various means of psychological and pedagogical influence on both parents and children to ensure the effectiveness of the interaction between parents and teachers regarding the formation of the personality of a child with special educational needs. The conclusion is that well-established interaction between all links of this process, clear organization of the team activities aimed at psychological and pedagogical support, training of teaching staff to work in conditions of inclusion, a high level of professional competence, mastering special knowledge, methods, and technologies of teaching children with special educational needs are the signposts to achieving the goal.

Keywords: *interaction, inclusive education, children with special educational needs, readiness of teachers and parents, areas of psychological assistance, correctional and developmental technologies.*

Formulas: 0, **fig.:** 3, **tabl.:** 0, **bibl.:** 10

Постановка проблеми. В основі інклюзивної освіти лежить «ідеологія, яка виключає дискримінацію й забезпечує не лише рівне ставлення до всіх людей, але й створює особливі умови для тих, хто має особливі освітні потреби (Evans, Vincent, 2017, р. 103). Нова гуманістична парадигма вимагає нового ставлення до осіб з особливими потребами та викликає значний інтерес до сімей таких дітей з боку суспільства. Зокрема, «економічне реформування зумовлює визначення нових стратегічних цілей: забезпечення рівних можливостей для одержання освіти і подальшої активної участі всіх громадян у житті суспільства. На перший план виходить дитиноцентристська система освіти, в якій домінують орієнтація на інтереси дитини, задоволення її потреб. Такий цілісний підхід відкриває шлях до реалізації прав і можливостей для кожної людини і, насамперед, передбачає рівний доступ до здобуття якісної освіти, розвиток різнобічної підтримки і включення у суспільство» (Потапюк, 2021, с. 120-121).

Саме в родині відбуваються перші й головні етапи соціалізації, адаптації і формування довіри до світу дитини з обмеженими можливостями, для якої контакт з соціумом значно звужений. Родина займається вихованням дітей, адаптацією та включенням у різні сфери життя і діяльності, становленням в суспільстві. Правильне, чітко організоване родинне виховання сприяє покращенню фізичного і психічного розвитку, максимальному розкриттю потенційних можливостей дитини, формує характер та подальшу її поведінку у соціальному середовищі (Haug, 2017; McManis, 2021).

Однак дитина з особливими потребами не може бути обмежена у спілкуванні лише з домашнім оточенням. Окрім родини вона потребує спілкування та налагодження комунікативних зв'язків з іншими людьми і ефективність виховання такої дитини визначається активною участю й підтримкою усіх зацікавлених сторін та спеціалістів (Somma, Bennett, 2020).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема взаємодії педагога з батьками, які мають дітей з особливими потребами, є досить актуальною. Над нею працює чимало як зарубіжних, так і вітчизняних науковців: Л. Борщевська, С. Броді, Дж. Гріндер, Д. Джексон, Л. Зіброва, Т. Ілляшенко, А. Колупаєва, Н. Сабат, М. Ярмаченко та ін. Учені І. Білозерська, О. Буковська, Н. Довгаль, А. Колупаєва, Н. Кот, В. Котило, Р. Кравченко та ін. С. Миронова, Т. Перфільєва, К. Пінюгіна, Л. Савчук, Т. Скрипник, О. Чеботарьова та ін. вивчають процес організації взаємозв'язку закладів освіти з батьками дітей з особливими потребами. Основні аспекти інтеграції дітей з особливими потребами в загальноосвітній заклад, їх реабілітації і соціалізації до суспільних норм у своїх наукових доробках розглядають О. Волошина, Т. Євтухова, І. Іванова, А. Капська, В. Ляшенко, А. Полударова, Т. Черняєва та ін.

Наукові доробки С. Миронової, А. Обухівської, В. Синьова та ін. розкривають проблему супроводу сімей, які виховують дитину з особливими потребами. Дослідження В. Бондаря, Л. Вавіної, Т. Дегтяренко, Дж. Демплер,

В. Засенка, І. Луценко, Т. Лормана, В. Феоктистової, С. Хорош, Л. Шипіциної та ін. аналізують проблему щодо налагодження співпраці з батьками та формування ефективних способів взаємодії школи з родинами дітей з особливостями психофізичного розвитку. Проблема щодо вивчення особливостей сімей, які виховують дитину з особливими потребами, представлена у наукових розвідках учених Б. Андрейко, В. Вишневського, Б. Іванової, Є. Клопоти, К. Островської, М. Химко та ін.

Незважаючи на значну увагу дослідників до цієї тематики, проблема залишається актуальною і потребує подальшого вивчення. Активна співпраця між батьками та педагогами дасть можливість «особливій» дитині краще соціалізуватися в соціумі, розвинути свої творчі здібності, самоствердитися в суспільстві.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у розкритті значення впливу взаємодії батьків і педагогів на формування особистості дитини з особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу дослідження. У процесі соціалізації «особливих» дітей важливе значення належить спілкуванню та стосункам, які встановлюються між батьками та дітьми. Налагоджене спілкування та тісна взаємодія з батьками позитивно впливають на формування особистості дитини. Вона вчиться довіряти людям і готова до постійного пізнання та самовдосконалення, щоб у майбутньому повністю себе реалізувати.

Разом з тим сильні емоційні переживання з'являються в родині, коли народжується «особлива» дитина. Батькам важко повірити і прийняти діагноз лікарів. Від такого діагнозу змінюються пріоритети та життєві позиції подружжя, з'являються сумніви і недовіра, почуття тривожності. Дуже часто поява на світ дитини з особливими потребами негативно впливає на загальне самопочуття сім'ї, порушує родинний спокій й успішне її функціонування, накладає значний

відбиток на всю подальшу систему взаємовідносин в суспільстві. Упродовж усього цього процесу сім'я зіштовхується з рядом проблем, які деформують її психологічний стан, спотворюють соціальні контакти, занижують самооцінку тощо. Цей деструктивний фактор нерідко призводить подружжя до значного загострення стосунків в сім'ї, а згодом – і до її розпаду. Зрозуміло, що такі сім'ї, в першу чергу, потребують підтримки і допомоги як з боку держави, так і спеціалістів.

Л. Козіброда (2020, с. 16) виділяє чинники, які покращують адаптацію дітей з обмеженими можливостями здоров'я до навчального середовища, і стверджує, що «активне залучення дітей із особливими освітніми потребами в освітній процес загальноосвітньої школи залежить від багатьох чинників, серед яких чільне місце посідає визначення та поєднання головних детермінант останнього. Ці чинники, що складають підґрунтя процесу навчання, формують і увиразнюють мету та завдання навчання. Саме через аналіз ключових детермінант інклюзивного навчання можемо побачити й усвідомити як причини, що спонукають до розвитку інклюзії в освітньому середовищі, цілі кожного учасника навчального процесу, наявні засоби для їхньої реалізації, так і виявити шляхи легітимізації інклюзії загалом».

Із впровадженням інклюзивного навчання у вітчизняний простір неминучо постає потреба у тісній співпраці батьків із закладами освіти, оскільки інклюзивний освітній процес не може розглядатися без активної участі в ньому батьків та налагодженої взаємодії між усіма його учасниками. Співпраця із педагогами включає безпосередню активність батьків у навчально-виховному процесі, допомогу навчальному закладу щодо полегшення роботи з їхньою дитиною, відповідальне ставитися до виховання своєї «особливої» дитини, допомогу вчителям та іншим фахівцям.

Тому від того, наскільки успішною буде дитина в навчальному закладі, як показують дослідження учених, залежить

від компетентності батьків, їхнього бажання тісно взаємодіяти з навчальним закладом, вчасно надавати допомогу, відповідально ставитися до своїх обов'язків тощо. Якщо батьки стають надійними помічниками вчителів, останнім набагато легше здійснювати процеси навчання, виховання та розвитку, що в подальшому сприяє ефективному самоствердженню особистості в соціальному середовищі. Отож, якщо батьки активно включаються у співпрацю з навчальним закладом, відчутним та інтенсивнішим є результат такої спільної роботи.

Коли батьки не беруть участі у цьому процесі в силу різних причин, фахівці змушені самостійно коригувати навчальні програми і навчальний процес, що сповільнює й, відповідно, погіршує

ефективність навчання та процес повноцінного розвитку самої дитини, її соціалізацію.

Для визначення готовності батьків взаємодіяти й співпрацювати з учителями та адміністрацією навчального закладу було проведено емпіричне дослідження. Його метою була перевірка теоретичних та методологічних положень щодо дослідження проблеми взаємодії педагога з батьками дітей, які мають особливі освітні потреби. Результати першого етапу дослідження показали, що 83 % опитаних респондентів готові до взаємодії і співпраці з учителями та адміністрацією навчального закладу, відкриті для спілкування з педагогами (рис. 1).

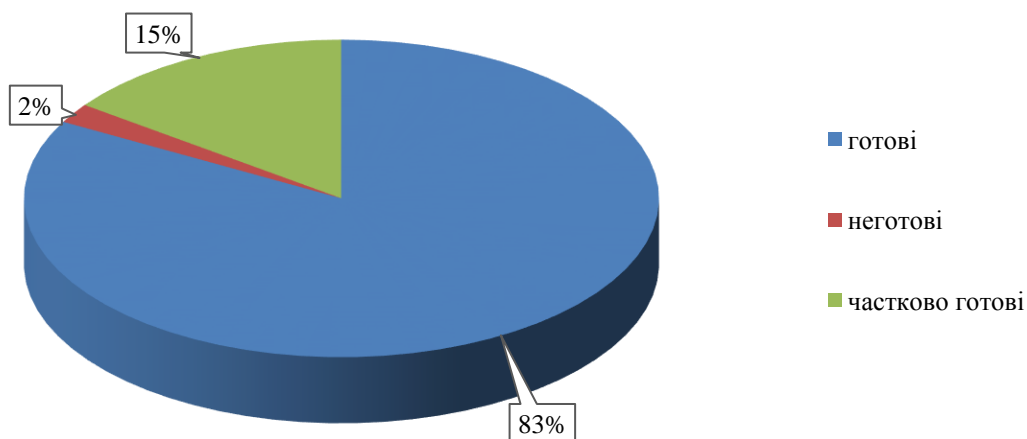

Рис. 1. Розподіл відповідей батьків щодо готовності до взаємодії з учителями та адміністрацією навчального закладу (%)

Отже, бачимо, що батьки впевнені у необхідності такої взаємодії; переконані, що можуть таким чином бути корисними для своєї «особливої» дитини; чітко усвідомлюють, що їхня допомога та підтримка дуже потрібна як дитині, так і вчителям.

Усе це підвищує вірогідність отримання бажаних результатів. У результаті такої співпраці ефективніше відбуваються процеси навчання, виховання та розвитку дитини з особливими потребами в навчальному середовищі; така взаємодія допомагає дитині

самостверджуватися і самовдосконалюватися в суспільстві.

З метою визначення готовності педагогів та навчального закладу до активної співпраці з батьками на другому етапі дослідження провели опитування вчителів закладів загальної середньої освіти м. Луцька Волинської області, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами. Результати дослідження показали, що 90 % опитаних респондентів взаємодію між учителями та батьками вважають доцільною.

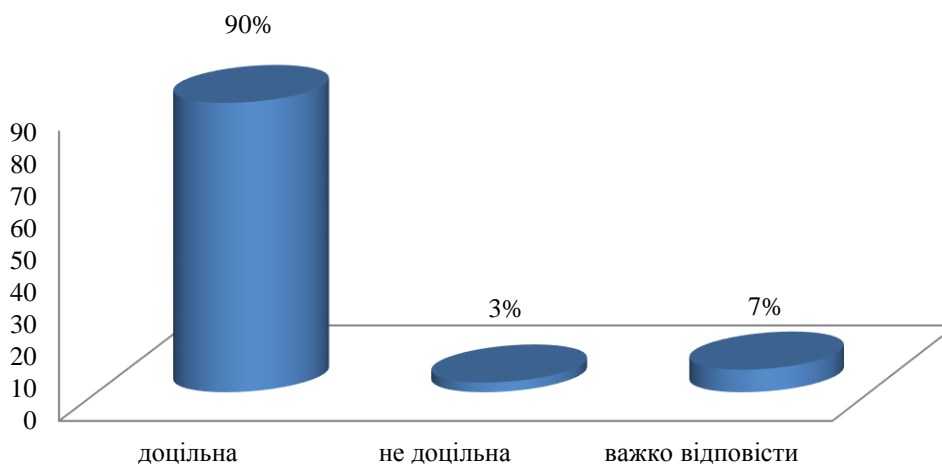

Рис. 2. Розподіл відповідей педагогів щодо доцільності активної взаємодії з батьками, які мають дітей з особливими освітніми потребами (%)

Як бачимо, педагоги також бачать доцільність у такій співпраці з сім'єю, прагнуть допомагати як батькам, так і дитині з особливими освітніми потребами у вирішенні певних проблем і труднощів, прислухаються до думки та порад батьків (70 % опитаних педагогів).

Для успішного досягнення тісної взаємодії кожній сім'ї, яка виховує дитину з особливими потребами, необхідна попередня підготовка. Це має бути поетапно побудована система дій, правил та рекомендацій для батьків, яка враховує такі основні аспекти:

- цілісне прийняття факту щодо важливого значення батьків в успішному розвитку своєї дитини;
- забезпечення умов для правдивої, не упередженої інформації з батьками щодо особистісного розвитку дитини;
- забезпечення ефективної взаємодії закладу, усіх фахівців, команди психолого-педагогічного супроводу із сім'єю;
- забезпечення навчальним закладом спеціальних послуг для фінансової та моральної підтримки сім'ї;
- зосередження зусиль над створенням належних умов для активної взаємодії з сім'єю;
- забезпечення сприйняття кожної родини та розуміння важливості батьківських методів виховання та навчання;

- забезпечення цілісності, доступності та відповідності соціальних послуг особистісному розвитку учня;
- зосередження усіх зусиль для успішного особистісного розвитку кожного учня;
- створення належного психологічного клімату як в кожному класі, так і в навчальному закладі загалом;
- цілісне прийняття і розуміння потреб та можливостей кожної дитини;
- забезпечення різних форм стимулювання та заохочення у роботі активних батьків;
- зосередження зусиль щодо формування для дитини конкретних цілей, над якими батьки мають працювати в родині.

Основними складниками роботи вчителя з «особливими» дітьми є формування у нього інклюзивної компетентності, внутрішня мотивація до реалізації інклюзивної освіти, обмін неупередженою інформацією з батьками щодо розвитку дитини, індивідуальний підхід до кожної дитини, забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища, стимулювання активності у батьків, постійне підвищення свого професійного рівня тощо.

Серед факторів, які допомагають навчальному закладу залучати батьків до активної участі в ухваленні всіх рішень, що стосуються «особливої» дитини, можна виділити сприятливу атмосферу в навчальному закладі, коли педагогічний

колектив дружньо налаштований по відношенню до сім'ї і допомагає їй в усьому; постійне двостороннє спілкування між родиною і школою; сприйняття батьків у якості своїх колег. У процесі такої тісної взаємодії педагогів з батьками загалом забезпечуються скоординованість комплексу необхідних для спільної роботи послуг.

Однак, у процесі такої співпраці також існує чимало серйозних проблем:

- професійна невідповідність педагогічних кадрів;
- некомпетентність педагогів в освіті й консультуванні батьків, які мають особливу дитину;
- недостатній рівень інклюзивної компетентності педагогів;
- негативне ставлення батьків до інклюзивного навчання;
- низький рівень батьківської компетентності;
- дистанціювання від дітей, створення соціально-бажаного образу батьківського ставлення;

– відсутність механізмів емоційної підтримки тощо.

Результати нашого дослідження підтверджують думку про те, що існують певні труднощі, оскільки на запитання анкети «Ви володієте сучасними підходами та методиками роботи з дітьми, що мають особливі освітні потреби?» лише 51 % опитаних респондентів дали стверджувальну відповідь; 26 % педагогів зазначили, що не володіють сучасними підходами та методиками у свої професійній діяльності; 24 % опитаних вказали, що їм важко відповісти на це запитання (рис. 3).

Отже, процес залучення «особливих» дітей в інклюзивне навчання вимагає глибокого переосмислення усіх напрямів роботи як з боку усього персоналу навчального закладу, так і батьків, які виховують дітей з обмеженими можливостями здоров'я; постійного підвищення кваліфікації педагогів та інших спеціалістів.

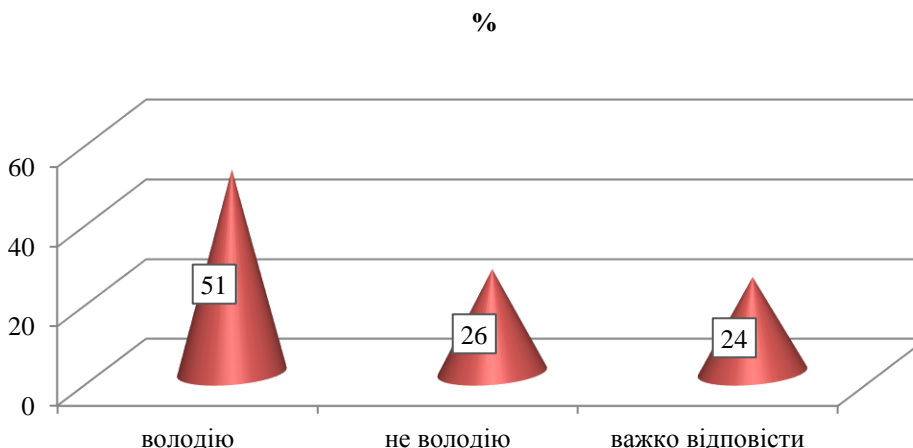

Рис. 3. Розподіл відповідей педагогів щодо володіння сучасними підходами та методиками роботи з дітьми, які мають особливі освітні потреби (%)

Серед основних напрямів психологічної допомоги сім'ям, які виховують дитину з особливими потребами варто виділити діагностичний, консультативний, корекційний, реабілітаційний, прогностичний, мультидисциплінарний. «Систематична та

комплексна робота психолога з сім'єю сприяє формуванню позитивної виховної моделі «співробітництво» (Кукуруза, 2013).

Яскравим проявом партнерства та важливим напрямом у роботі з дітьми, як зазначають І. Сингаївська та О. Іванова (2023, с 170), є коучинговий підхід.

«Коучинговий підхід у вихованні – це процес партнерства, що стимулює роботу мислення і креативності дитини, в якому дитина розкриває свій особистий потенціал... Коучинговий підхід у вихованні передбачає поєднання батьківських зобов'язань з навичками коуча: поважати дитину, вміти її слухати, розуміти, цінувати, заохочувати дитину до відповідальності та приймати її незалежність... Коучинговий підхід у відносинах з дітьми – це максимальна підтримка, де немає засудження, оцінки, порад, негативного минулого, а лише сьогоднішнього та майбутнього. Це навички, що допомагають вибудувати позитивний діалог з дитиною і давати позитивний зворотній зв'язок, ставити питання, намічати дії, посилювати мотивацію та створювати підтримуюче середовище».

У роботі з дітьми з особливими потребами доцільним є застосування різноманітних педагогічних технологій; використання гнучких видів корекції, зокрема арт-терапії (арт-педагогіки, педагогіки творчості). Розмаїтість цих форм роботи сприяє покращенню загального психологічного стану батьків, наближенню до емоційної сфери дитини, розвитку емпатії тощо.

Надзвичайно поширеними сьогодні є арт-терапевтичні методики. Вони сприяють гармонізації особистості дітей з особливими потребами шляхом розвитку у них різноманітних здібностей і набуття необхідних для самостійної навчальної діяльності особистісного самовираження; забезпечують індивідуальний розвиток та ефективну адаптацію в колективі з нормотиповими ровесниками.

Основними перевагами застосування означених технологій в умовах інклюзивної освіти є: «розвиток креативності, формування адаптивної і поведінкової компетентностей, набуття базових життєвих (побутових) умінь і навичок, формування умінь пошуку шляхів розв'язання щоденних проблем, можливість отримати новий досвід, розвиток естетичних навичок (уміння отримувати задоволення від візуального

вираження об'єктів: форми, кольору тощо), екстерналізація думок, емоцій через мистецькі засоби, підвищення продуктивності у навчанні й роботі, здатність самостійно жити в суспільстві, реалізовувати свої потреби, відчуття себе частиною суспільства» (Allahverdiyev, Yucesoy, Baglama, 2017, p. 131).

Для того, щоб розвинути батьківську компетентність родин, родин, які мають дитину з особливими потребами, мати спеціальні знання, педагоги та усі інші спеціалісти повинні проводити як навчальну, так і просвітницьку діяльність, спрямовувати на психолого-педагогічну допомогу сім'ї, активізацію соціальної позиції батьків, пошук власних родинних реабілітаційних ресурсів та можливостей, аналіз ефективності досягнутих рішень. Сутність цих форм роботи полягає у набутті певних умінь для здійснення правильного навчання, виховання та розвитку «особливої» дитини; знання її вікових особливостей, особливостей нормального та порушеного психічного розвитку, вміння використовувати їх на практиці.

Чи не найголовнішим для стимулювання успішного забезпечення інклюзивного навчання вважається психолого-педагогічне забезпечення. «Основними його напрямками є: створення в освітньому закладі толерантного ставлення до учнів з порушеннями психофізичного розвитку, сприятливого клімату; залучення дитини до суспільних процесів; прийняття педагогами, ровесниками, родиною та розуміння її особливостей; забезпечення корекційно-розвивальної складової інклюзивного навчання. Лише за таких умов дитина буде почуватися комфортно та може успішно навчатися, а отже, успішною буде її соціалізація та адаптація у соціальному середовищі» (Потапюк, 2021, с. 206).

Висновки. Отже, соціалізація – важливий процес у житті дітей з особливими потребами. Першим і основним інститутом соціалізації «особливої» дитини є сім'я. Впровадження інклюзивної освіти в навчальне середовище

закладів освіти допомагає дітям з особливими потребами взаємодіяти зі здоровими дітьми, спостерігати за їхніми діями і діяльністю, наслідувати окремі вчинки, набувати соціального досвіду, реалізовувати свій потенціал і підвищувати свою самооцінку.

Важливе значення надається ролі педагогів та тісній співпраці батьків із закладами освіти, оскільки сім'ям, які виховують «особливу» дитину, потрібна особлива підтримка і допомога як з боку держави загалом, так і навчального закладу (адміністрації закладу та усіх спеціалістів) зокрема.

У результаті дослідження взаємодії батьків і педагогів на формування особистості дитини з особливими освітніми потребами бачимо, що як батьки, так і

педагоги, готові до співпраці, однак частина педагогів не має достатньої підготовки, не володіє сучасними методиками та підходами у роботі з дітьми з особливими потребами.

Для забезпечення успішного формування особистості «особливої» дитини необхідний набір психолого-педагогічних засобів впливу (форм і методів навчання, виховання і корекції дітей з особливими потребами), злагодженість між усіма ланками, чітка організація діяльності команди психолого-педагогічного супроводу, спеціальна підготовка педагогічних кадрів у галузі освітньої інклюзії, оволодіння педагогами спеціальними знаннями, методиками та технологіями навчання дітей з особливими освітніми потребами.

Література:

1. Козіброда, Л. (2020). Основні моделі організації інклюзивної освіти в умовах загальноосвітньої школи (початок XXI ст.) *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*, 8 (102), 15-27.
2. Кукурудза, Г.В. (2013). Психологічна модель раннього втручання : допомога сім'ям, що виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку : монографія. Х. : Точка, 244.
3. Потапюк, Л.М. (2021). Організація інклюзивної освіти у вітчизняному просторі. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. *Педагогічні науки*, 1 (21), Дніпро, 119-126.
4. Потапюк, Л.М. (2021). Соціальна інклюзія у сучасних освітніх закладах. *Витоки педагогічної майстерності : журнал / Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка. Полтава. Серія «Педагогічні науки»*, 27, 205-210.
5. Сингаївська, І., Іванова, О. (2023). Коучинговий підхід як інструмент для встановлення довірливих стосунків між батьками і підлітками. *Вчені записки Університету «КРОК»*, 2 (70), 166-172.
6. Allahverdiyev, M., Yucesoy, Y., Baglama, B. (2017). An Overview of Arts Education and Reflections on Special Education. *International Journal of Educational Sciences*, 19 (2-3), 127-135.
7. Evans, J., Vincent, C. (2017). Parental choice and special education. Choice and diversity in schooling : perspectives and prospects. London : Routledge, 102–115.
8. Haug, P. (2017). Understanding inclusive education: ideals and reality. *Scandinavian Journal of Disability Research*, 19 (3), 206-217.
9. McManis, L.D. (2021). Inclusive Education: What It Means, Proven Strategies, and a Case Study: Resilient Educator: Website. URL: <https://resilienteducator.com/classroom-resources/inclusive-education> (accessed 12.10.2023).
10. Somma, M. Bennett, S. (2020). Inclusive Education and Pedagogical Change: Experiences From The Front Lines. *International Journal of Educational Methodology*, 6 (2), 285-295.

Збірник наукових праць

Вчені записки Університету «КРОК»

Фахове видання

Випуск №3 (71)

Підписано до друку 30.09.2023 р. Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 21,5. Наклад 200 прим.
Зам. 148

Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Табірна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafi.a.krok@gmail.com